

Univerzita Palackého v Olomouci

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

Ucrainica

XI

**Současná ukrajínistika
doma a ve světě:
výzvy, problémy, perspektivy**

Olomouc 2024

Univerzita Palackého v Olomouci

**ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA**

UCRAINICA XI

**Současná ukrajinistika doma a ve
světě: výzvy, problémy,
perspektivy**

Olomouc 2024

**ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA**

Philologica 2024

UCRAINICA XI

**Сучасна україністика дома
й у світі: виклики, проблеми,
перспективи**

Оломоуць 2024

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор **Тищенко Олег Володимирович**,
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Львів, Україна

доктор філософії **Ян Єнішта**, Університет ім. Ф.Палацького в Оломоуці,
Оломоуць, Чеська Республіка

Редакційна рада:

доктор філологічних наук, професор Архангельська Алла Мстиславівна –
голова редакційної ради

доктор філософії Мерзова Радана – співголова редакційної ради

доктор філологічних наук, професор Загнітко Анатолій Панасович

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Сюта Галина
Мирославівна

доктор філологічних наук, професор Левченко Олена Петрівна

доктор філологічних наук, професор Бalandіна Надія Францівна

доктор філологічних наук. Професор Маленко Олена Олегівна

доктор філософії Холод Уляна

Авторські права захищено. Жодна з частин цього збірника не може бути відтворена у будь-якій формі або будь-якими засобами без попередньої письмової згоди авторського колективу та видавництва Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці. Невизнання прав інтелектуальної власності чи посягання на них є порушенням кримінального кодексу і тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством Чеської Республіки та України.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

Відповідальний редактор Отакар Лутоцький
Технічний редактор Радана Мерзова

Odpovědný redaktor Otakar Loutocký
Technická redakce Radana Merzová

vup 2025/0012
Vydala Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 779 00 Olomouc
vydavatelstvi.upol.cz
vupshop.cz

Neprodejná publikace

1. vydání / 1-ше видання

Головний редактор © Алла Архангельська, 2024

© Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці, 2024
DOI: <https://www.doi.org/10.5507/ff.24.24465760>
ISBN 978-80-244-6576-0 (online: iPDF)
ISSN 0231-634X

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
ПРОБЛЕМИ СИНХРОНІЙНОЇ ТА ДІАХРОНІЙНОЇ ЛІНГВІСТИКИ.....	9
Брус Марія ДІАХРОННІ ТА СИНХРОННІ ВИЯВИ ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ФЕМІНІТИВНІЙ ПІДСИСТЕМІ	10
Горголюк Ніна МОДАЛЬНА ГРА: МОВНА ГРА VS МОВНА АНТИГРА	18
Кредатусова Ярміла МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОРПУСІ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ДО І ПІСЛЯ 2014 РОКУ	26
Кузь Галина УКРАЇСЬКА НЕОФРАЗЕОЛОГІЯ З КОМПОНЕНТАМИ- НАЗВАМИ КОЛЬОРІВ	36
Молнар Гана ГЕРМАНІЗМИ В ЧЕСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ СУБСТАНДАРТУ	42
Нагірний Віталій ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ПРИЗВИСК В СЕРЕДОВИЩІ РУСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕЛІТИ (КІНЕЦЬ X – XIII СТ.)	49
Осіпчук Вікторія ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРИ ГАСТРОНОМІЧНИХ ТОВАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРИЗМІ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ	55
Руденко Світлана КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ СПЕКТР МАНІПУЛЕМИ <i>ДОСТАТОК</i> В УКРАЇНСЬКОМУ ГЛЮТОНІЧНОМУ ДИСКУРСІ (РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ)	63
Синиця Ірина ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ простір «Правописного словника» за редакцією О. Панейка.....	72
Яковлева Тетяна ВИГУКОВІ Й МОДАЛЬНІ ІНКЕКТИВИ ЯК ЗАСІБ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ СИТУАЦІЇ В МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ.....	79
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА І ФОЛЬКЛОРИСТИКИ.....	85
Амір Адріана ТЕМАТИКА ЖИДІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ СЛОВАЧЧИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ ЙОСИФА ШЕЛЕПЦЯ).....	86

Багмут Ірина ДИНАМІКА ОСЛОВЛЕННЯ ОБРАЗУ ЗАХОДУ В «ЩОДЕННИКУ АГРЕСІЇ» АНДРІЯ КУРКОВА	91
Бевз Юлія, Загнітко Анатолій СУЧАСНІ КОРПУСИ У ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	100
Марковська Мар'яна ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ У ЗБІРЦІ «КНИГА ЗМІН» АНДРІЯ ЦАПЛІЄНКА	107
Палаш Альона ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ МОВНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗНАКИ КУЛЬТУРИ У МОВОТВОРЧОСТІ НЕОКЛАСИКІВ	113
Парубій Уляна ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛ-КЛІШЕ У ЗАМОВЛЯЛЬНО- ЗАКЛИНАЛЬНІЙ ПОЕЗІЇ	120
Приймак Інна УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ	128
Штейнбук Фелікс АБСУРД МАРГІНАЛЬНОСТІ І/АБО МАРГІНЕС АБСУРДНОСТІ У ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА	134
ПРОБЛЕМИ ДИДАКТИКИ, ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	142
Березюк Олексій ДО ПРОЛЕМИ АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ЦИФРОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ»	143
Березюк Олена, Березюк Юлія ОСНОВИ ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В УМОВАХ СТВОРЕННЯ АКМЕСЕРЕДОВИЩА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ	150
Біловус Галина ПОСТАТЬ НА ТЛІ ДОБИ: ПЕРСОНАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1930-Х РОКІВ	157
Гетка Йоанна, Наєнко Галина УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ В ПОЛЬЩІ: КУЛЬТУРНІ МІФИ Й СТЕРЕОТИПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	162
Швець Ганна НАВЧАННЯ ІНОЗЕМЦІВ ВІДМІНКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОСЛІДОВНІСТЬ ВВЕДЕННЯ ВІДМІНКІВ	168
РЕЦЕНЗІЇ	184
Лазаренко Олеся «КРІЗЬ ЧАСИ. УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ТА >ЇХНЯ< НІМЕЧЧИНА» – НОВА АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ	185

ПЕРЕДМОВА

Збірник наукових праць учасників XII Міжнародного симпозиуму україністів Середньої та Східної Європи **«UCRAINICA XII: СУЧАСНА УКРАЇНІСТИКА ДОМА Й У СВІТІ: ВИКЛИКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»** – дванадцять за ліком наукове видання, що представляє ідеї, здобутки й напрацювання мовознавців, літературознавців, лінгвокультурологів, лінгводидактів, філософів мови, документознавців з численних наукових та навчальних осередків України та Європи, оприлюднені 27-28 червня 2024 року на одноіменному симпозиумі, організованому секцією україністики кафедри славістики філософського факультету Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці. Його учасниками стали численні україністи й українознавці не лише з обпаленої війною України, але й з Чехії та європейського зарубіжжя: Угорщини, Словаччини, Польщі, Німеччини, Хорватії та Великої Британії.

Від 2000-го року, року видання першого збірника наукових студій учасників нашого наукового форуму «UCRAINICA 1. Olomoucké symposium ukrajinistů «Ukrajinstika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury» (Olomouc 2001), який пізніше змінив назву на «Ucrainica: Problémy ukrajinského jazyka, literatury a kultury» й з часом перетворився на знане й поважне періодичне рецензоване видання в серії Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Philologica, минуло майже пістоліття. У ньому були й залишаються збереженими основні напрямки українознавчих досліджень, започатковані «батьком» оломоуцької україністики та предтечею оломоуцьких симпозиумів проф. Йозефом Андершем, – мовознавчих, літературознавчих, культурологічних, лінгводидактичних, що їх представляють праці вчених україністів з різних куточків України й світу, небайдужих до долі своєї мови, до сили слова, до традицій українського народу й його культури, до проблем себеідентифікації української мовнокультурної спільноти, до проблем українства на загал. Окрім дванадцяти збірників наукових праць учасників симпозиумів від 2000 до 2024, у рамках міжнародної наукової інтеграції всіх учасників Симпозиуму та міжінституційної співпраці Інституту української мови та Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Національного університету «Львівська політехніка» та Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці видано 3 колективні монографії її учасників, з-поміж яких «Слово в культурі та культура в слові» /Гол. ред. А. Архангельська (Оломоуць, 2013), «XX-XXI століття: Жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі» /Гол. ред. А. Архангельська (Оломоуць, 2016), «Інтертекстуальність та інтермедіальність: в просторі української мови, літератури та культури» /Гол. ред. А. Архангельська (Оломоуць, 2018). У 2024 році побачила світ ще одна колективна монографічна праця «Українське слово дома й у світі: ціннісний вимір».

Сповідуючи принцип толерантності й альтернативи, редакційна рада надала авторам простір для самовираження у науковому стилі, респектувала вибір термінів, терміноназв та варіантів їх написання, варіантного написання окремих загальних і власних назв, кодифікованих новим Українським правописом, факти експресивної графіки, лояльно поставилася до фактів автоцититування. Залучення до досліджень авторів збірника текстів та окремих фрагментів праць українських мовознавців та літературознавців кінця XIX – початку XX століття, представників української діаспори, ілюстративного матеріалу з сучасних українських медійних та мережевих текстів, літературних творів воєнного часу та їх цитування здійснено із збереженням правопису та словоживання текстів оригіналу.

У дванадцяти Оломоуцьких симпозіумах, що відбувалися з 2000 року що два роки поспіль, взяло участь близько 1000 учасників, досвідчених і молодих дослідників проблем української мови, літератури та культури з 12-ти країн світу. Почесними гостями Оломоуцького симпозіуму були у різні роки відомі в Україні й світі вчені Михайло Петрович Кочерган, Віталій Іванович Кононенко, Леся Олексіївна Ставицька, Анатолій Панасович Загнітко, Світлана Яківна Єрмоленко, Мар'ян Стефанович Скаб, Василь Васильович Грещук, Людмила Броніславівна Тарнашинська, президент Міжнародної асоціації українців Міхаель Мозер, директори наших найвищих академічних інституцій – Інституту української мови та інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України Петро Юхимович Гриценко та Микола Григорович Жулинський, знані чеські колеги – історик-україніст Богдан Зелінський, музикознавець Петр Каліна, голова Чеської асоціації українців Тереза Хланьова. Цікаві доповіді, плідні дискусії, нові наукові контакти та по-домашньому теплі післяконференційні зустрічі за спільним столом вочевидь залишали у пам'яті учасників симпозіуму глибокий слід, ажде багато хто повертався до Оломоуця знову і знову.

На жаль, пандемія COVID-19, а пізніше й трагічні події початку 2024 року нещадно втрутилися у наше життя, змінивши світ не лише «навколо нас», а й світ «нас самих» й світ «у нас самих». Змінився й традиційний формат зустрічей українців та українознавців. Раніше вони відбувалися «віч-на-віч», зараз – переважно з можливістю для багатьох із нас лише віртуально «побачитися і почутися», часом під завивання сирен оповіщення повітряної тривоги, проте «пліч-о-пліч». Ані у 2020-му, ані і 2022-му, і ані 2024-му симпозіум, попри всі біди, негаразди і проблеми, Оломоуцький симпозіум українців не припиняв свою чинність. На усіх дванадцяти наших зустрічах, реальних чи віртуальних, ми завжди відчували неймовірну єдність і порозуміння, усвідомлюючи, що саме у них наша сила.

Організаційний комітет OSU_2024 та редакційна колегія збірника «Ucrainica XII: **СУЧАСНА УКРАЇНІСТИКА ДОМА Й У СВІТІ: ВИКЛИКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**» уклінно дякує всім, хто пішов назустріч, підтримав, допоміг, сприяв тому, аби ця публікація побачила світ. Особлива вдячність керівникові секції україністики кафедри славістики Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці Радані Мерзовій, яка взяла на себе технічне редагування збірника, стажистам секції україністики кафедри славістики – за за допомогу в опрацюванні списку літератури та підготовку тексту до друку. Щиро дякуємо Лукашу Мерзу та Улянці Холод, які постійно забезпечували актуалізацію й технічну підтримку вебсторінок симпозіуму, систематизацію наданих учасниками матеріалів та ефективність контактної й дистанційної наукової комунікації.

Головний редактор
доктор філологічних наук,
професор кафедри славістики
Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці
Алла Мстиславівна Архангельська

В Оломоуці 27.12.2024

**ПРОБЛЕМИ СИНХРОНІЙНОЇ ТА
ДІАХРОНІЙНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

ДІАХРОННІ ТА СИНХРОННІ ВИЯВИ ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ФЕМІНІТИВНІЙ ПІДСИСТЕМІ

Брус Марія

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
mariia.brus@pnu.edu.ua*

У процесі історичного розвитку фемінітивна підсистема української мови набула власного й неповторного характеру. Оригінальність і самобутність її визначилися не стільки внаслідок самостійного та відокремленого формування щодо інших мовних систем, як у контексті взаємодії з генетично близькими мовами – більшою чи меншою мірою спорідненими, але, безумовно, в тісній і нерозривній єдності зі всім слов'янським світом. Тривалий спільний розвиток слов'янських діалектів у дохристиянський і додержавний періоди позначився і на закладенні спільної лексичної бази та з початком державотворення на різних слов'янських землях не припинявся, а навпаки, поглиблювався та увиразнювався, особливо з формуванням книжності, писемності та міжслов'янських літературних і культурних впливів.

Практично всі слов'янські мовні зв'язки, що розвинулися чи посилювалися на тому чи тому історичному етапі розвитку української мови, залишили відбиток і на її фемінітивній підсистемі. Найвідчутнішими в цьому плані були контакти з сусідніми слов'янськими мовами, що або сприяли збагаченню фемінітивної лексики як посередники в запозиченні нових мовних одиниць, або самі були джерелами запозичення іншомовних елементів, або й споконвіку мали спільну частину у власній фемінітивній підсистемі. У зв'язку з поглибленим вивченням лінгвоукраїністики як частини славістичної науки, з'ясуванням її витоків, спільних і відмінних ознак, порівняно з усіма слов'янськими мовами, дедалі складнішим стає процес відмежування власне українських фемінітивних явищ від інших слов'янських, систематизація фемінітивів у діахронному та синхронному аспектах за питомими й іншомовними ознаками, оскільки слов'янські мови мають спільну мовну основу, яку не втратили, що й дає змогу визначити більшу чи меншу близькість мов у формуванні підсистеми іменників зі значенням особи жіночої статі.

Проблема міжмовних історичних контактів не нова в україністиці, що відобразилося значною мірою і на фемінітивній підсистемі. Особливою в цьому ракурсі є взаємодія української та чеської літературних мов. Питання про чесько-українські лінгвальні впливи та зв'язки актуалізовані в багатьох дослідженнях українських та зарубіжних учених [Гумецька 1967; Мойсеєнко 1995; Андерш 2000 та ін.]. Немалий інтерес вони викликають і щодо процесів фемінітивотворення, що активно проявляються сьогодні в цих мовах і спричиняють обговорення вказаної тематики [Архангельська 2019; Нецименко 2010 та ін.]. Для встановлення спільних та відмінних зв'язків української мови з іншими мовами щодо творення і вживання фемінітивів актуальним є дослідження впливів і чеської мови в діахронії та синхронії на формування категорії іменників зі значенням особи жіночої статі.

Історія чесько-українських міжмовних контактів є довготривалою, неперервною та винятковою для славістики в плані розвитку літературних мов українського та

чеського народів на народнорозмовній основі. Вона бере початок із діалектних особливостей спільнослов'янської мови, зокрема на початку нашої ери до розпаду праслов'янської єдності, але через відсутність кириличних текстів до християнізації руських земель практично недоступна для лінгвістичних досліджень. Унаслідок прийняття християнства за візантійським зразком і державотворення на українській території взаємини східнослов'янського мовного регіону, локалізованого в межах українського етнічного масиву, могли послабитися або не відобразитися в писемних джерелах давньоукраїнського періоду, що перебували під значним впливом церковнослов'янської мови.

Чесько-українські контакти набули чіткого характеру, починаючи вже з XIV ст., а далі в Литовсько-Руській державі та на українських коронних землях. Із переселенням на українську територію вихідців із чеських земель, які займали важливе становище в князівському середовищі, в адміністративному, церковно-релігійному, торговельно-економічному житті та ін., староукраїнські перекладні й оригінальні твори великою мірою була пронизані богемізмами. А сама чеська мова в Литовсько-Руській державі була поширена такою мірою, що могла виконувати роль міжслов'янської дипломатичної мови. Пожвавленню чесько-українських контактів посприяв і гусистський рух, вчення й послідовники якого проникли на українській землі. А це все позначилося і на міжмовних зв'язках, спричинивши поширення чеських книг і чеської мови на українській території в староукраїнську добу [Гумецька 1967: 92–93].

На період XIV – XV ст. припав і високий розвиток самої чеської мови, розквіт чеської культури і книжності зокрема. Чеська мова стала найрозвинутішою слов'янською літературною мовою, узірцем елегантності, досконалості й довершеності мови, до якої намагалося дорівнятися своєю мовою освічене польське середовище. У староукраїнській мові цього проміжку часу ділова документація велася за випрацюваними й усталеними зразками середньовічної західноєвропейської документації, у чому так само значну роль відіграла чеська мова. Покликаючись на дослідження чеських мовознавців, українські вчені констатували, що староукраїнські грамоти відповідали формі та структурі чеських грамот, калькували лексику та фразеологію з чеської мови, запозичували з неї певні ділові терміни й вирази. До того ж, мовознавці виявили, що чеські впливи на українську мову можна простежити в староукраїнських документах, відомих ще до 1370 р., отже, могли існувати і якісь давніші чеські грамоти чи формуляри, що не збереглися до вказаного часу [Гумецька 1967: 95].

Староукраїнська ділова писемність розвинулася на базі живої розмовної стихії та засвідчила входження народнорозмовних елементів до літературного вжитку, що було зумовлене практичною необхідністю донести зміст юридичних документів, розкрити права й обов'язки, визначені в них. А входження живої народної мови до ділової документації, піднесення її до рівня писемної літературної мови відбувалося під впливом розвиненої чеської літературної мови та культури. Вплив старочеської на українську здійснювався насамперед через мову чеських грамот, тому вважають, що чеська мова стала взірцем і стимулом для введення української мови до ділової писемності [Гумецька 1976: 71]. Водночас українська мова постійно контактувала з польською живою розмовною мовою, а з XV ст. почала розвиватися й ділова польська мова, тому джерелами запозичень відтоді були вже дві мови – чеська й польська.

Еволюція чесько-українських мовних зв'язків позначилася певною мірою і на розвитку їх фемінітивної підсистеми. До активної взаємодії української та чеської мов у XIV – XV ст., до впливу старочеської літературної мови на староукраїнську ділову документацію, особливо з лексичного й термінологічного боку, наближення останньої до європейських стандартів, фемінітивна підсистема названих мов розвивалася

самобутньо й безперервно на базі спільнослов'янської спадщини і переважно на власному народнорозмовному ґрунті. За відсутності писемних джерел, які мали би відобразити взаємовпливи української та чеської мов чи їхні контакти до XI – XIII ст., слід орієнтуватися на те, що кожна з цих мов зберегла від існування спільнослов'янських діалектних особливостей.

З огляду на спільний розвиток української мови з чеською та іншими слов'янськими мовами від праслов'янської доби варто виокремити інтенсивні й екстенсивні процеси у їхній фемінітивній підсистемі дописемного періоду. Інтенсивні зміни – це збереження індоєвропейських коренів, які стали базою для творення первинних номінацій зі значенням фемінітивності в українській та чеській мовах – найменувань жінки за спорідненістю і свояцтвом, що засвідчили екстенсивні зміни на лексичному рівні у фемінітивній підсистемі праслов'янської мови. На словотвірному рівні екстенсивними змінами, яких зазнала фемінітивна підсистема у цих мовах, було розширення словотвірної бази для іменників жіночого роду та формування специфічних словотворчих засобів, що стали спільними не тільки для української та чеської мови, а й для інших слов'янських мов, зокрема суфіксів *-к(а)*, *-иц(я)*, *-ниц(я)*, *-ин(я)*, *-кин(я)*.

Використання вказаних чи інших словотворчих засобів у деривації фемінітивів спричинило й формування певних словотвірних типів, які збереглися після розпаду праслов'янської єдності та в ранній період становлення літературно-писемних традицій слов'янських мов. Так, на основі писемних джерел давньоукраїнської мови встановлено словотвірні типи фемінітивів на *-иц(я)*, *-ниц(я)*, *-к(а)*, *-ин(я)*, *-н(а)* та ін. [Брус 2019: 102–105]. Такі словотвірні типи належать до інтенсивних змін, тобто успадковані з минулої дописемної доби, а виникнення нових похідних слів за відомими словотвірними типами (*боголюбица*, *проскурьница*, *селянъка*, *болгарыня*, *крестьяна* та ін.) чи навіть окремих словотвірних типів, зокрема на *-ерь*, *-ан(а)*, *-овн(а)*, *-евн(а)* й ін. – це були екстенсивні зміни. Можна припустити, що подібні процеси відбувалися і в давній чеській мові, які не підтверджені через відсутність необхідної джерельної бази до XIII ст.

У XIV – XV ст. до лексики староукраїнської мови під впливом розвиненої чеської літературної мови увійшло чимало нових слів, пов'язаних із державними, правовими, судочинними відносинами, але переважно термінологічного значення, напр.: *промульгація*, *нарація*, *диспозиція*, *санкція*, *лист* «документ» [Гумецька 1967: 94]. Творення найменувань осіб у чеській мові, ймовірно, було дещо пізнішим у часі, що стосувалося зазначеної термінології, і збіглося з таким самим процесом у діловій польській мові, тому в період XIV – XV ст. до української мови увійшло небагато запозичень із названих мов для позначення осіб, напр.: *бискупъ*, *гетманъ*, *зрадця*, *кановникъ*, *канцлеръ*, *капланъ*, *кухмистръ*, *маршалокъ* [ССМ 1977: 96, 242, 408, 469, 470, 531, 578], *намѣстокъ*, *панъ*, *рєчнікъ*, *соудьца* [ССМ 1978: 20, 125, 292, 400]. Найменування жінок серед таких запозичень поодинокі, напр.: *матка*, *малжонъка*, *моужатка* [ССМ 1977: 580, 572, 618], *пани*, *панна*, *старостина* [ССМ 1978: 123, 382].

Фемінітивна підсистема староукраїнської мови XIV – XV ст. не зазнала відчутних змін, порівняно з давньоукраїнським періодом, однак старочеські впливи відбилися частково на її лексичному складі та словотвірній структурі. Це виявилось в інтенсивних та екстенсивних проявах. Інтенсивні зміни – це функціонування відомих лексико-семантичних розрядів назв жінок та сукупності словотвірних типів зі значенням фемінітивності, що відобразилися і в староукраїнській мові XVI – XVII ст. [Брус 2019: 109–138]. З екстенсивних процесів – розширення твірної бази фемінітивів, виникнення нових словотвірних типів, а також нових лексико-семантичних розрядів іменників. Новою іншомовною твірною базою для деривації фемінітивів стали запозичення чеського походження, а від XVI – XVII ст. долучалися й терміни з польської мови,

зокрема державної, правової, релігійної сфери, напр.: *голдovníкъ, подсудокъ, шолтисъ, поводица, докторъ, плѣбанъ, прѣлатъ, зѣмянинъ* [Гумецька 1981: 39–41]. Такі найменування осіб формувалися переважно від латинських, німецьких чи інших коренів та вказували на титули, чини, посади, звання, що значно поширилися в період перебування українських земель під польською владою, напр.: *воєвода, войский, войтъ, майстеръ, маршалокъ, мечникъ* [СУМ 1997: 157, 194, 197; 2017: 16, 58, 137]. Вони були адаптовані староукраїнською мовою шляхом фонетичної (*dzierzawca* > *державца*), словотвірної (*namiestek* > *намѣстокъ*) чи морфологічної (*podskarbi* > *подскарбии*) субституції [Гумецька 1976: 72–73]. У XVI – XVII ст. процес запозичення староукраїнською мовою термінологічної лексики від західнослов'янських мов посилювався аж до виникнення макаронізму в перекладних творах авторської й анонімною художньої літератури [Гумецька 1981: 44].

Твірні основа стала визначальною у розвитку нових словотвірних типів іменників жіночого роду, зокрема із суфіксами *-ов(а), -ев(а), -ин(а), -а(я), -анк(а), -овн(а), -евн(а)*, хоч поодинокі деривати такої структури зафіксовані ще в давньоукраїнських пам'ятках (*королева, синова, дядина* та ін.), однак продуктивність їхнього творення зросла вже в староукраїнський період. Суфікси прикметникового походження могли свідчити про відаєктивне творення фемінітивів на *-ов(а), -ев(а), -ин(а), -а(я)*, однак відповідних співвідносних прикметників у пам'ятках не виявлено, а замість них функціонували назви осіб чоловічої статі за різними адміністративними функціями й посадами. Водночас учені зауважили про творення від окремих маскулінативів і співвідносних прикметників чоловічого роду, напр.: *подсудок – подсудьковъ* [Гумецька 1981: 40]. З метою вираження належності жінки до чоловіка або дочки до батька високого чи середнього стану у словотворенні фемінітивів найбільш поширеними стали суфікси *-ов(а), -ев(а), -ин(а), -а(я), -анк(а), -овн(а), -евн(а)*, які й надали відповідним словотвірним типам мутаційного значення «дружина чоловіка, названого твірним іменником» та «дочка батька, названого твірним іменником». Унаслідок цього виникли й нові лексико-семантичні розряди фемінітивної лексики – назви дружин і назви дочок за станом, статусом, місцем і роллю їхніх чоловіків та батьків у державному, релігійному, правовому чи іншому житті, напр.: *воєводина(я), воєводянка, войская, войтовая, войтовна, маршалковая, мечьникова* [СУМ 1997: 157, 194, 196; 2017: 57, 141].

Названі словотвірні типи, в основу яких лягли іншомовні слова чеського походження, перейшли і до нової української літературної мови та виділялися в ній як явища інтенсифікації. Вони навіть певною мірою підвищили свою продуктивність у разі необхідності позначення дружин і дочок за різними видами адміністративної, господарської, виробничої, ремісничої чи іншої діяльності їхніх чоловіків та батьків. Виникнення нових дериватів зі значеннями «дружина чоловіка, названого твірним іменником» та «дочка батька, названого твірним іменником» і нових словотвірних типів на *-к(а)* та *-их(а)*, напр.: *бурмистрова, бурмистривна, гутничка, гутниківна, козачка, козакина, маляриха, маляривна* [Білецький-Носенко 1966: 64, 100, 188, 219], свідчило вже про екстенсифікаційні зміни в зазначеній категорії фемінітивів. Порівняно зі староукраїнським періодом, у новій українській літературній мові, зменшилася вага чеських запозичень, оскільки під впливом нових історичних і суспільних реалій з'явилися найменування осіб чоловічого роду іншого походження (німецького, тюркського тощо), що спричинили формування нової твірної бази та внесли екстенсифікаційні явища у фемінітивну підсистему, напр.: *бунчужний, бурмистръ, гутникъ, козакъ, маляръ* [Білецький-Носенко 1966: 64, 100, 188, 219].

Все ж інтенсивність чесько-українських контактів у новий український період не зменшилася, а й далі зростала, насамперед завдяки активному розвитку галицького варіанта української літературно-писемної мови на початку XIX ст. Події народно-

визвольної боротьби українського народу в 1848 – 1849 рр. стали резонансними для історії Європи, під впливом яких почали розвиватися публіцистичний, науковий, офіційно-діловий стилі слов'янських народів, що входили до складу Австрійської імперії. Провідні діячі галицького національного руху прагнули розв'язати проблеми формування української літературної мови, її термінотворення і стилістичної диференціації в єдності з мовною практикою інших слов'янських народів. А чеська мова в плані перейняття досвіду використання мовної практики виявилася найближчою до української мови, попри тісне контактування останньої з різними сусідніми мовами. Національний рух на українській та чеській землях мав багато спільних ознак за часів існування Габсбурзької монархії, зокрема їхні представники виявляли значне зацікавлення власною історією, етнографією, фольклором і зокрема рідною мовою. На початковому етапі національного відродження чехи й галичани сповідували ідею слов'янської взаємності, що разом із національним патріотизмом стала в них провідною ідеологічною силою [Мойсеєнко 1995: 344].

Чесько-українські мовні контакти XIX ст. увіковічено великою колективною працею з термінології «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs» – словником-довідником, який став результатом роботи створеної 1848 р. термінологічної комісії у Відні під керівництвом П.-Й. Шафарика та був перекладений на різні словянські мови. Українське видання 1851 р. цього словника, яке редагував М. Шашкевич, великою мірою повторювало останнє чеське видання, з якого до українського було перенесено численну кількість термінів-богемізмів із адміністративно-правової, політичної, фінансової, шкільної та видавничої сфери, що являли собою переважно неологізми, створені чеськими діячами в першій третині XIX ст. Однак у межах такої термінології невеликий відсоток найменувань осіб за професійними чи іншими ознаками. Лексика чеського походження, наявна у вказаному словнику або інших працях, що поширювалися в період національного відродження серед передової української молоді в Чехії, становила нову потенційну твірну базу для формування і нових найменувань осіб загалом і конкретно іменників жіночого роду, засвідчуючи екстенсифікаційні процеси у фемінітивній підсистемі того часу. Так, у середині XIX ст. до загальнолітературних і спеціальних галицько-українських видань увійшли слова *далекопишець*, *железничарь*, *землепишець*, *природопишець*, *выдаватель*, *тыскарь* та ін. [Мойсеєнко 1995: 346–347].

Найменування осіб жіночого роду, мотивовані маскулінативами чеського походження, у тодішніх українських творах, що мали ділове, наукове чи публіцистичне спрямування, ймовірно, не вживалися, оскільки іменники чоловічого роду були достатніми для позначення особи, не акцентуючи на розрізненні за статтю. До того ж унаслідок випрацювання власне української термінології богемізми могли поступово занепадати й виходити з галицько-українського писемного й усного мовлення. Архаїзація твірної бази так само вказувала на екстенсифікаційні зміни у фемінітивній підсистемі нової української літературної мови. Проте деякі маскулінативи чеського походження збереглися аж дотепер. Наприклад, неологізм періоду чеського національного відродження *будитель* успадкований багатьма слов'янськими мовами, але в українській мові він став позначенням особи і тих подій, що відбувалися на українських землях у XIX ст. Це слово зафіксовано в сучасному академічному словнику української мови як урочисте зі значенням «той, хто спонукає до діяльності, закликає, заохочує до чого-небудь» [СУМ 20 2010: 667], але без співвідносного іменника жіночого роду. Попри те, паралельні назви осіб жіночої статі до найменувань чоловічого роду могли утворюватися та використовуватися під впливом чеської мови в українському розмовному мовленні, і не тільки в період українського національного відродження, а й далі – у часи творення власної термінології.

Із хронології чесько-українських мовних контактів зрозуміло, що основними виявами їх у фемінітивній підсистемі української мови стала еволюція лексичної та словотвірної бази для формування номінативних одиниць. Однак система способів словотворення та словотворчих засобів залишилися практично незмінною в обох слов'янських мовах – українській та чеській, яка становить у них спільнослов'янську спадщину. Так, у чеській мові до сьогодні основним і найбільш продуктивним є суфіксальний спосіб деривації фемінітивів, у межах якого провідне місце займають іменники з формантом *-к(а)*, що утворюються від питомих та іншомовних основ; наступними за продуктивністю є фемінітиви на *-иц(я)*, а далі – із мофемами *-ин(я)*, *-кин(я)*; крім того, існують непродуктивні суфікси для творення назв жіночого роду, напр., *-н(а)*, або суфікси, що змінили свою словотвірну функцію, напр., суфікс *-ов(а)* у минулому утворював апелятиви зі значенням фемінітивності, а на сучасному етапі бере участь утворенні андронімів – найменувань дружин за прізвищем чоловіка [Mluvnice češtiny 1986: 304–308].

У такому плані можливим є порівняння української та чеської фемінітивної підсистем, щоб установити дію тих чи тих словотвірних типів, підвищення чи зниження продуктивності словотворчих засобів, участь питомих та запозиченої словотвірної бази у деривації фемінітивів, простежити вплив як мовних, так і позамовних чинників. Так, учені зазначають, що в чеській мові й далі фемінітиви утворюються переважно за допомогою суфікса *-к(а)*, меншою мірою – із суфіксами *-иц(я)*, *-ин(я)*, *-овн(а)*, *-а*, але такі слова з'являються не автоматично, а виникають у мовленні і пристосовуються до мовної системи, відбиваючи способи, засоби і шляхи деривації фемінітивів, характерні для чеської мови [Архангельська 2019: 350]. Тому сьогодні можна простежити певні співвідношення у розвитку фемінітивної системи української та чеської мови, виявити їх спільні та відмінні ознаки, а не якісь значні чи особливі впливи однієї мови на іншу.

Отже, історія фемінітивної підсистеми української мови має самотутній і довготривалий характер, але склалася вона з нерозривних зв'язках зі всім слов'янським світом. У контексті міжмовної взаємодії особливе місце на рівні діакронії та синхронії займають чесько-українські мовні контакти, що позначилися на формуванні спільних та відмінних ознак у фемінітивній підсистемі цих мов.

Міжмовна чесько-українська єдність постала на спільнослов'янському ґрунті. З дописемних часів категорія фемінітивності розвивалася в українській та чеській мовах суголосно, але через розселення слов'ян виробилися окремі фонетичні, граматичні, стилістичні й інші особливості в мовах кожного народу. У писемний період основа цієї лексичної підсистеми, закладена в праслов'янській мові, суттєво не змінювалася на всіх історичних етапах розвитку цих мов.

Вияви писемної чесько-української мовної взаємодії беруть початок із часів розвитку літературно-писемних мов українського та чеського народу. Вони документально підтверджені мовними та структурними особливостями пам'яток української мови XIV – XV ст. Ці впливи були відчутними впродовж усього староукраїнського періоду, далі продовжувалися в період національного відродження чеського й українського народів – до вироблення власної термінологічної лексики.

У фемінітивній підсистемі української мови ці впливи виявилися на лексичному та словотвірному рівні в екстенсивних та інтенсивних процесах. Визначальними стали екстенсифікаційні зміни, зокрема еволюція словотвірної бази фемінітивів, яка змінювалася на кожному історичному етапі під впливом тих чи тих чеських мовних впливів. Інтенсивні явища – це збереження в українській та чеській мовах системи праслов'янських лексичних основ, слів і словотворчих ресурсів.

Література

Андерш 2000: Андерш, Й.Ф.: Українсько-чеські мовні контакти. In: Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін. Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, Київ 2000, с. 688.

Архангельська 2019: Архангельська, А.М.: *Femina cognita*. Українська жінка у слові і словнику. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2019.

Гумецька 1981: Гумецька, Л.Л.: З історичної лексикології української мови. In: Мовознавство. № 1. 1981, с. 38–44.

Гумецька 1976: Гумецька, Л.Л.: Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові. In: Мовознавство. № 4. 1976, с. 71–73.

Гумецька 1967: Гумецька, Л.Л.: Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV – XV ст. In: Мовознавство. № 4. 1967, с. 92–95.

Ковалик 1962: Ковалик, І.І.: Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. In: Питання українського мовознавства. Кн. 5. Видавництво Львівського університету, Львів 1962, с. 3–34.

Космеда 2014: Космеда, Т.: Фемінізація сучасної української мови: актуалізація лексико-словотвірного класу слів – назв осіб жіночої статі. Дещо про практику їхнього лексикографування. In: Космеда, Т.А. (ред). Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика. Коло, Дрогобич 2014, с. 161–173.

Мойсеєнко 1995: Мойсеєнко, В.: До питання про українсько-чеські міжмовні зв'язки у другій половині XIX століття в галузі спеціальної та наукової термінології. In: Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці Філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Т. 229. Наукове товариство імені Шевченка, Львів 1995, с. 342–361.

Нещименко 2010: Нещименко, Г.П.: Отражение гендерных проблем в славянском словообразовании. In: Відображення історії та культури народу в словотворенні. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2010, с. 192–207.

Hrušková 1967: Hrušková, Z.: Jména přechýlená. In: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen / za red. Fr. Daneše, M. Dokulila, J. Kuchaře. Academia, Praha 1967, s. 536–551.

Mluvnice češtiny 1986: Mluvnice češtiny [1]: Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Academia. Praha, 1986.

Šticha 2018: Šticha, F.: Velká akademická gramatika spisovné češtiny. I. Morfologie: Druhy slov. In: Tvoření slov. Část 1. a 2. (2 svazky). Academia, Praha, 2018.

Умовні скорочення та Джерела

ЕСУМ: Мельничук, О.С. (гол. ред.): Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1–6. Наукова думка, Київ 1982–2012.

ІСТ: Тимченко, Є. (ред.): Історичний словник українського язика. Т. I. Verlag Otto Sagner, München 1985, s. 1–947.

КІСТ: Тимченко, Є. (уклад.): Картотека «Історичного словника українського язика XIII – XVIII ст.». Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.

СБН: Білецький-Носенко, П.: Словник української мови. Наукова думка, Київ 1966.

ССМ: Гумецька, Л.Л. (голова ред. кол.): Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т. Т. 1–2. Наукова думка, Київ 1977–1978.

СУМ: Гринчишин, Д.Г. (відп. ред.): Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–17. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 1994–2017.

СУМГ: Грінченко, Б. (упоряд.): Словарь української мови: у 4 т. Т. 1–4. Наукова думка, Київ 1996–1997.

СУМ20: Русанівський, В.М. (гол. наук. ред.): Словник української мови. Т. 1. Наукова думка, Київ 2010.

ТМС: Тимченко, Є.: Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: у 2 кн. Кн.1–2. Преса України, Київ – Нью-Йорк 2003.

ФУМ: Брус, М.П.: Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Ч. II. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ 2019.

ЕСЧ: Bachmannová J., Nekula M., Pleskanová J., Karlik P.: Encyklopedický slovník češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.

SSP: Sławski, F. (red.): Słownik prasłowiański. T. 1–8. Zakład Słowianoznawstwa PAN. Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków 1974–2001.

Summary

The article reveals the Ukrainian-Czech language connections and characterizes the feminitives and masculinatives of Czech origin that entered the Ukrainian lexicon in different historical periods, became part of its active or passive composition, and left a certain impression on the feminine subsystem of the Ukrainian language. It is noted that the first such borrowings from the Czech language appeared in the Ukrainian language in the 14th - 15th centuries, increased in the 16th - 17th centuries, partially replenished the Ukrainian vocabulary in the new and modern periods, but mainly with words motivated by the roots of Czech origin. The problem of creation and use of feminitives is one of the most relevant today in the context of the formation and development of interlanguage interaction, the disclosure of which activates international cooperation and communication to a certain extent. At the Czech-Ukrainian level, this problem is not new, but has a long history, so its research is based on the use of diachronic and synchronous approaches. From the point of view of the influence of the Czech language on the feminine subsystem of the Ukrainian language, the diachronic aspect made it possible to trace the chronology of the borrowing from the Czech language of feminines or their creative bases throughout the entire written age, and the synchronic aspect - to analyze the peculiarities of borrowed nominations from the Czech language at different historical stages. To implement these approaches, historical, comparative, descriptive methods, elements of lexical, word-forming and stylistic analysis were used. Scientific works on linguistic Ukrainian studies on Czech-Ukrainian language connections and feminine borrowings from the Czech language are taken as the theoretical base, and historical and explanatory dictionaries of the Ukrainian language are the main source base.

Key words: diachrony and synchrony, femininity-bohemisms, loanwords of Czech origin, Ukrainian-Czech language connections, international cooperation.

МОДАЛЬНА ГРА: МОВНА ГРА VS МОВНА АНТИГРА

Горголюк Ніна

Інститут української мови

Національної академії наук України

gorgoluk@ukr.net

Термін *модальна гра* запропоновано на позначення маніпулятивної тактики стратегії інформаційного впливу мовця на свідомість реципієнта (споживача інформації) [Горголюк 2022]. Витлумачення поняття «модальна гра» ґрунтоване на когнітивному підході в потрактуванні *модальності*: «ментальне розмаїття, приховане в реченні, власне і є безпосереднім об'єктом відображення, а не [...] сама дійсність»; речення «може передавати почуття і відчуття мовця, його знання, пам'ять, віру, припущення, упевненість, сумніви, плани, бажання, вимоги тощо щодо дійсності» [Бріцин 2015: 79]. *Модальність* визначено як спосіб ментально-чуттєвого відображення або моделювання дійсності [там само]. Пор.: речення **Я знаю**, що можу перемогти ворога (Інтерв'ю Валерія Залужного виданню «Forbs» 03.12.2022. <http://surl.li/tuypk>) репрезентує модальність знання; речення **Я впевнена**, що ми ухвалимо рішення 27 держав, що це можливо (Виступ у Європарламенті Урсули фон дер Ляєн 17.01.2024. <http://surl.li/tuupt>) – модальність упевненості.

Засадничою для нашого дослідження є також концепція модальності («душі речення» [Балли 1955: 44]) Шарля Баллі. Дослідник наголошує, що дійсність «не відображається, а переломлюється в нас, тобто зазнає змін, причина яких у самій природі нашого Я», оскільки «ми постійно домішуємо його до явищ дійсності» [Балли 1961: 23]. Учений установлює чітку відмінність між уявленням, сприйнятим почуттями, пам'яттю або уявою і психічною операцією суб'єкта мислення («люди або думають, що йде дощ, або цього не думають, або в цьому сумніваються; радіють, що йде дощ, або шкодують про це; хочуть, щоб ішов дощ, або цього не хочуть» [Балли 1955: 43]).

Відповідно до концепції Шарля Баллі виокремлюємо в семантиці речення дві частини – модус і диктум. Експліцитне речення демонструє два типи відношень, які «вклинюються» одне в одне: 1) модальне дієслово з диктумом (корелятом транспонованого уявлення) поєднує зв'язка (за термінологією Ш. Баллі): *Я думаю* (модальне дієслово), **що** (зв'язка) *ти обманюєш*; 2) модальний суб'єкт із диктумом поєднує модальне дієслово (носії модальності): *Я думаю*, **що ти обманюєш** (див.: [Балли 1955: 47]).

У контексті когнітивної теорії модальності В. М. Бріцина модус – це одна із семантичних частин речення (ліва), яка описує ментально-чуттєву основу його формування; інша (права) – впливає з особливостей когнітивних характеристик лівої і встановлює тип відношення диктуму до дійсності [Бріцин 2013: 138]: *Я думаю* (I), **що** (II) [диктум], *Я хочу* (I), **щоб** (II) [диктум].

Утім, на відміну від концепції Шарля Баллі, у якій статусу модального суб'єкта, окрім мовця, можуть набувати й інші суб'єкти, відповідно до когнітивної теорії модальності модальний суб'єкт – це суб'єкт мовлення / мовець. Напр., речення (1) «**Я сумніваюся**, що росія розуміє всі наслідки таких кроків і рішень», – підкреслив Михайло Подоляк (<http://surl.li/tuypqj>, 11.06.2022) демонструє модальність сумніву. Проте

речення (2) **Михайло Подоляк сумнівається, що росія розуміє всі наслідки таких кроків і рішень** репрезентує іншу модальність, напр., модальність знання, а фрагмент речення **Михайло Подоляк сумнівається, що росія розуміє всі наслідки таких кроків і рішень** входить до складу диктуму, пор.: **Я знаю, що** [Михайло Подоляк сумнівається, що росія розуміє всі наслідки таких кроків і рішень].

Ця концепційна відмінність – статус модального суб'єкта – значуща і для витлумачення механізмів і прийомів модальної гри. Наголошуємо, що в **Я-реченнях** (1) модальність експліцитна, у **Він-реченнях** (2) модальність має імпліцитний вияв.

Продемонструємо один із прийомів модальної гри на прикладі медіатекстів.

Приклад (3) ілюструє відсутність трансформації (модифікації) модальності, а приклади (4) і (5) демонструють маніпулятивні ходи-дії (прийоми) – усічення модусного складника в заголовках, що уможливило трансформацію модальності – зміну ментального ракурсу відображення дійсності.

Пор. модальності речення-заголовка та прямої мови в інформаційному дописі.

(3) **Міністр оборони Естонії: Росія останнє десятиліття готувалася до великої війни** [заголовок]

«Члени Європейського союзу з 1999-го до 2022 року тільки на 19,7% підвищили витрати на оборону. Водночас оборонні витрати Росії зросли на 292% порівняно з попередніми роками. Отже, **Росія увесь цей час готувалася до війни**», – сказав він (міністр оборони Естонії Ханно Певкур – Н. Г.) (<http://surl.li/tuyto>, 21.03.2024).

Імпліцитний модус у реченні-заголовкові та в реченні прямої мови прогнозує модальність знання. Контекст, що передує висновковій тезі (статистичні відомості про оборонні витрати), указує на правильність декодування модальності прямої мови. Пор. також: *знати – мати якісь дані, відомості про кого-, що-небудь* (СУМ. Т.3, 1972. С. 642).

(4) **Україна матиме шанс дотиснути демілітаризацію РФ у Криму політично – Зеленський** [заголовок]

Я вважаю, що можна політично дотиснути демілітаризацію Росії на території українського Криму. Я вважаю, що це було би краще. Я так вважаю (<http://surl.li/tuytw>, 27.08.2023).

У реченні-заголовкові модальність має імпліцитний вияв; прогнозована модальність – модальність знання. У реченні прямої мови модальність експліцитна. Модусний предикат *вважаю* сигналізує про високий ступінь упевненості мовця. Проте навіть найвищий ступінь упевненості не можна ототожнювати зі знанням; модальності знання і впевненості – це різні епістемічні модальності.

(5) **росія може стати васалом Китаю – експерт** [заголовок]

«Чи він (лідер КНР Сі Цзіньпін – ред.) хоче, щоб путін програв? Ні. **Я думаю, що росія стане, якщо так можна сказати, трохи державою-васалом Китаю**», – заявив Стубб (<http://surl.li/tuyuj>, 25.05.2022). Наслідком усічення модусного складника в заголовкові стала трансформація модальності, оскільки речення прямої мови (з експліцитним модусом) демонструє модальність *припущення*, маркером якої слугує модусний предикат *думаю*, а імпліцитну модальність у заголовкові декодуємо як модальність знання (*припущення* → *знання*).

Такі маніпулятивні прийоми у (4) і (5) реченнях – усічення модусного складника в заголовках – формують у споживачів інформації інший – трансформований – «опис» дійсності: знання про те, що а) *Україна матиме шанс дотиснути демілітаризацію РФ у Криму політично* та б) *росія може стати васалом Китаю*, а не знання про ступінь упевненості авторів висловлювань: *Я знаю, що Зеленський вважає, що* [текст] і *Я знаю, що Стубб думає, що* [текст]. Принагідно зауважимо, що лексема *може* в реченні (б) входить до складу диктуму й не має «жодного відношення до модальності» [Бріцин 2015: 84].

Наведені приклади демонструють один із прийомів маніпулювання – змішування інформації та думки-погляду (англ. *opinion*). Зауважимо, що заголовок (а також перше речення та перший абзац тексту) активно використовують і для реалізації однієї з ефективних політичних антитехнологій – «підміни або звуження теми» [Видрін 2001: 280].

Термінопоняття *модальна гра* нове і відповідно потребує подальшого розпрацювання, насамперед удокладнення дефініювання, зокрема розв'язання проблемного питання – потрактування *модальної гри* як *мовної гри* з огляду на те, що «модний» термін *мовна гра* і досі має статус «розмитого, складного й неоднозначного» [Космеда 2013: 6].

Тож чи можна вважати *модальну гру* різновидом *мовної гри*?

Мовну гру сучасні дослідники потрактовують як умисне заплановане відхилення від мовних норм для створення прагматичного ефекту [Космеда 2013: 23–24]. Парадокс мовної гри вбачають у тому, що «аномальність, асистемність моделюється системними засобами, але водночас порушення мовних норм не викликає збоїв в інтеракції, а навпаки, створює нові норми – комунікативно-прагматичні, що дає змогу тлумачити нестандартні мовленнєві вживання не як помилки, а як специфічні “операції над знаннями”» [Космеда 2014: 7]. Послугуючись *широким* підходом у потрактуванні *мовної гри*, дослідники виокремлюють різні типи мовних ігор – графічна, фонетична, словотвірна, лексична, фразеологічна, ономастична, морфологічна, синтаксична, пунктуаційна, ігри на текстово-дискурсивному рівні та ін. (див.: [Космеда 2013, Кондратенко 2019, Гнатюк 2022] та ін.). Пор. приклади зі сфери реклами, що виразно репрезентують мовну гру: *Шукай Яйцівські знижки до Великодня* (мережа магазинів «Сільпо»), *Музикавуй разом з нами* (реклама кав'ярні, м. Київ); *Щоразу що треба* (торговельна мережа «Розетка»); а також приклади із ЗМІ: *ГУРкіт та «бавовна» в росії триватимуть: розвідка прокоментувала нічні атаки дронів* (<http://surl.li/tuyuo>, 13.03.2024); *В Україні вперше для військових законтракували нові роботизовані турелі «Шабля»* (<http://surl.li/tuyvg>, 9.01.2024).

Нестандартність або незвичність висловлення – це лакмусовий критерій мовної гри. Завдяки креативному використанню мовних засобів мовцеві вдається досягти мети – заволодіти увагою адресата, а відтак і маніпулювати ним. Лінгвокреативність вважають однією з базових диференційних ознак мовної гри.

На основі проаналізованих дефініцій креативності, що їх запропонували українські та зарубіжні дослідники, зокрема витлумачення цього явища як здатності породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення; творчих можливостей (здібностей), що виявляються в мисленні, почуттях, спілкуванні; здатності породжувати ідеї в нерегламентованих умовах діяльності; рівня творчої обдарованості, здібностей до творчості; часто позначення чогось екстравагантного; здібності, здатності виробляти нові ідеї, рішення, методи, Г. В. Монастирецька сформулювала таке визначення *лінгвокреативності* (лат. *lingua* (мова) + англ. *creative* (креативний – від лат. *creatio* – створення): *лінгвокреативність* – це рівень здатності мовних одиниць породжувати нові можливості інтерпретацій; здатність створювати тло для породження мовцем нових ідей завдяки відхиленням від схеми, передбачуваної мовною системою, для витворення нових площин мовної дійсності і демонстрації оригінальності сприйняття та осмислення світу людиною [Монастирецька 2008: 42].

Проте з огляду на витлумачення поняття «креативність» як *творчих можливостей (здібностей) людини*, які можуть проявлятися в мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності; здатності породжувати множинність різноманітних оригінальних ідей у нерегламентованих умовах діяльності, зокрема й потрактування *креативності* у вузькому значенні як дивергентного мислення,

диференційною ознакою якого є різноспрямованість і варіативність пошуку різних однаково правильних рішень стосовно однієї ситуації [Шапар 2007: 225], вважаємо, що поняття «креативність» характеризує мовця, його здатність, а не «здатність мовних одиниць». Дискусійним також вважаємо й ототожнення понять «лінгвокреативність» та «мовотворчість» (див., напр.: [Воропай 2016]).

Саме лінгвокреативність мовця вможливорює мовну гру. Що вищий рівень лінгвокреативності мовця, то успішніший процес маніпулювання адресатом. Маніпулювання, як і лінгвокреативність, зараховуємо до диференційних ознак мовної гри.

У сучасних студіях *маніпулювання* витлумачують як прихований психолінгвістичний вплив мовця на адресата з метою імплементувати необхідну мовцеві інформацію у свідомість адресата; водночас мовець формує (сприяє формуванню) в об'єкта маніпулювання відчуття самотійності вибору і здійснення тих чи тих дій, сприйняття (правдивості) тієї чи тієї інформації тощо (докладніше див.: [Лісовський 2009]). Пор. також дефініцію терміна *маніпуляція* в словникові психологічних термінів: *маніпуляція* – вид психологічного впливу, вправне виконання якого призводить до прихованого викликання в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями [Шапар 2007: 240].

Здебільшого дослідники однозгідні в кваліфікуванні *маніпулювання* як прихованого впливу суб'єкта на адресата (об'єкта впливу) та зацентровують на тому, що маніпулювання як засіб психологічного впливу в комунікації варто розглядати як «свідоме здійснення суб'єктом впливу певних дій прихованого характеру з коригування інформації щодо певного фрагмента дійсності для об'єкта впливу заради досягнення поставлених суб'єктом цілей» [Крикун 2022: 42].

Дискусійними є питання якості впливу на об'єкт маніпулювання.

Термін «маніпуляція» часто вживають у значенні негативного впливу на свідомість об'єкта для змінення поведінки на користь суб'єкта впливу. Пор., напр., обґрунтування Г. Франка: маніпулювання – це психологічний вплив, що його здійснюють «таємно, а відповідно й на шкоду тим особам, на яких він скерований» [Franke 1964: 4]. Асоціацію з негативним впливом викликає й узвичаєне тлумачення лексеми *маніпуляція* в словниках – «2. *перен., розм., рідко*. Те саме, що махінація; шахрайство» (СУМ. Т. 4, 1973: С. 621).

Відомо й потрактування маніпуляції як спокушання (див., зокрема, дослідження, присвячені маніпулятивній функції реклами: [Ковалевська 2009; Зирка 2005]).

Запропоновано також «розшарування семантики терміна *маніпуляція* у ЗМІ»: *мутація* як негативний або нейтральний вплив (додавання – початкова стадія, модифікація – проміжна стадія, трансформація – кінцева стадія) та *інмутація* як негативний вплив (руйнування – знищення окремих фрагментів, напр., образу політика; знищення – остаточне знищення, напр., образу політика) [Холод 2011: 27–28].

Окрім цього, *маніпулювання* потрактовують як інструмент, що позбавлений будь-яких (передусім негативних) конотацій, оскільки лише застосування інструментарію людиною надає йому значення (позитивного або негативного); а поняття «користь від застосування маніпулятивних прийомів» варто розглядати в контексті досягнення поставлених суб'єктом цілей» [Крикун 2022: 42].

З огляду на зазначене, можемо виокремити кілька диференційних ознак поняття «маніпулювання»: 1) вплив суб'єкта маніпулювання на об'єкта-адресата, 2) ступінь впливу (значний / незначний), 3) якість впливу (позитивний / негативний / нейтральний), 4) характер впливу (прихований / відкритий), 5) типи впливу (примус / спокушання / переконування / навіювання), 6) свідоме використання суб'єктом впливу маніпулятивних прийомів, свідомий добір

і застосування маніпулятивних інструментів, 7) майстерність використання маніпулятивних прийомів / маніпулятивних інструментів.

Тож процес маніпулювання потребує майстерности та відповідних знань мовця.

У *мовній грі* процес маніпулювання (вплив мовця на адресата) свідомий і запланований, має відкритий характер, тісно пов'язаний із лінгвокреативністю мовця, власне ігровим використанням мовних засобів, а відповідно й нестандартністю або незвичністю висловлення – продуктом мовної гри. Зауважимо, що адресат усвідомлює мету й ефект мовної гри, усвідомлює процес маніпулювання, що його здійснює мовець.

У *модальній грі* процес маніпулювання прихований, майстерність мовця полягає в доборі таких мовних засобів, що не привертатимуть уваги адресата, а продукт модальної гри – стандартні й звичні висловлення. Відповідно адресат не «упізнає» модальну гру, що є запорукою досягнення мети мовця.

Аналіз базових ознак мовної і модальної ігор уможливив виокремити як відмінні, так і спільні ознаки. Пор.:

МОВНА ГРА	МОДАЛЬНА ГРА
МОВНА НОРМА	
є відхилення / порушення	немає відхилення / порушення
МОВНІ ЗАСОБИ	
нестандартне використання	стандартне використання
незвичність висловлення; нові, незвичні смисли, незвичний образ	
<i>так</i>	<i>ні</i>
несподіваний для комунікативного партнера зміст	
<i>так</i>	<i>ні</i>
естетичний ефект, привернення уваги до мовної форми	
<i>так</i>	<i>ні</i>
МАНІПУЛЮВАННЯ	
<i>свідоме</i>	<i>свідоме</i>
<i>відкрите</i>	<i>приховане</i>
МОВЕЦЬ	
мета	
<i>привернути увагу</i>	<i>не привертати увагу</i>
майстерність	
<i>так</i>	<i>так</i>
лінгвокреативність	
<i>так</i>	<i>ні</i>
мовець розраховує на належну оцінку своєї лінгвокреативности	–

мовець розраховує на додатковий, понадкомунікативний ефект своєї лінгвокреативности	–
АДРЕСАТ	
усвідомлення процесу гри	
<i>так</i>	<i>ні</i>
«упізнання» гри	
<i>так</i>	<i>ні</i>
усвідомлення участі в грі, залучення (втягування) до гри	
<i>так</i>	<i>ні</i>

Отже, мовна і модальна ігри мають як спільні, так і відмінні ознаки. Утім, зауважимо, що спільні ознаки мають протилежні якісні характеристики, як-от: використання *нестандартних / стандартних* мовних засобів, майстерність мовця створювати *нестандартні / стандартні* висловлення, *відкрите / приховане* маніпулювання. Наявність протилежних диференційних ознак, а також протилежних якісних характеристик спільних ознак мовної та модальної ігор уможлиблюють потрактування модальної гри як **мовної антигри**.

Постання новотвору *антигра* вможливила продуктивність префікса *анти-*, яка впродовж останніх десятиріч лише зростає. Свідченням цього є не тільки збільшення кількості неологічних іменників (*антивідзнака, антипатріот, антидемократ*), прикметників (*антисуспільний, антиросійський, антисистемний*), дієслів (*антидержавити, антикультурити, антимілітаризувати*), прислівників (*антизакономірно, антиконституційно*), зокрема й okazіоналізмів (*антилюбов, антиенергія, антимемуар*) (див.: [Клименко 2008; Карпіловська 2013: 31–36], а й розширення семантичного спектру, пор.: *анти-* – префікс, що «зберігає своє загальне значення протиставлення, протилежності, відмінності ознак, спрямування проти того, що позначено твірною основою» [Карпіловська 2013: 32], префікс, що означає «протилежність, протидію, ворожість, заміну, іноді подібність» [Клименко 2008: 84] і *анти-* – «префікс, що вживається «для творення слів із значенням протилежний, ворожий чому-небудь; проти» (СУМ. Т. I, 1970: 49). Пор.: *У п'ятницю, 14 жовтня, – на свято Покрови й День захисника – у Тисмениці відкриють антимагазин. Чому «анти»? Бо цін там нема і платити не треба* (<http://surl.li/ufgtf>, 13.10.2016); *Незалежність очима ТСН: написаний журналістами антипідручник з'явився у продажу. Це – не підручник. Це – антипідручник. Жива історія, яку творили ми самі. Про головні події в історії незалежної України за останні чверть століття розповідають люди, які пам'ятають всі ці події на смак, колір і навіть на запах...* (<http://surl.li/ufteu>, 21.05.2017); *Антикінотеатр в Тернополі – альтернативний простір, де можна не лише переглядати фільми, але й грати в різноманітні ігри* (<http://surl.li/ufthh>); *Антикінотеатр в Києві. Що таке АНТИкінотеатр?! Ви часто запитуєте у нас! Це 6 кінозалів з величезними екранами, м'якими диванами та пуфами!* (<http://surl.li/ufthh>, 13.12.2019); *антикафе* – це місце, де пропонують робочі місця, їжу та напої, де клієнти платять лише за час, який вони там проводять (<http://surl.li/ufthx>); *Попрацювати та розважитися: це 10 антикафе у Києві. Ми всі звикли ходити у ресторани, бари та кафе. Однак у столиці є заклади й іншого формату – антикафе. Від звичних вони відрізняються тим, що гості платять за час, проведений у локації. Крім того,*

в антикафе в Києві можна влаштовувати власні свята та заходи – від вечірніх посиденьок з друзями за готуванням страв чи відеоіграми до майстер-класів, конференцій та концертів (<http://surl.li/uftij>, 19.10.2022); У Києві відкрилась **антишкола**, де за три місяці навчають розмовляти англійською. Як це можливо? «Звичайні школи готують до екзаменів, а ми – до життя». Так про свій проект говорить Станіслав Кравцов. ... Команда провела аналогію з **антикафе**, в яких основна мета не **поїсти, а провести гарно час**. В антишколі така ж концепція: **тут навчаються, але роблять це в більш розважальній та ігровій формі** (<http://surl.li/umlcc>). Пор. також матеріали зі «Словника англомовних неологізмів XXI століття»: **anti-homeless architecture** п. – міська архітектура з захисними елементами, які унеможливають її використання безхатченками. Вперше вжито 2014 року [Крамар 2022: 21]; **antilibrary / anti-library** п. **антибібліотека** – зібрання книг, які людина придбала, але ще не прочитала. e.g. Вперше вжито 2007 року в книзі американського математика Нассіма Ніколаса Талеба *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable* [Крамар 2022: 178].

Отже, з огляду на аналіз диференційних ознак модальної та мовної ігор уважаємо, що модальній грі можна надати статусу мовної антигри. У новотворі антигра префікс **анти-** зреалізовує значення «інший», «відмінний», зберігаючи при цьому загальне значення протиставлення, протилежності.

Література

- Балли 1961: Балли, Ш.: Французская стилистика. Издательство иностранной литературы. Москва, 1961.
- Балли 1961: Балли, Ш.: Общая лингвистика и вопросы французского языка. Издательство иностранной литературы. Москва, 1955.
- Бріцин 2015: Бріцин, В.М.: Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. In: Мовознавство. № 2, 2015, с. 77–85.
- Бріцин та ін. 2013: Бріцин, В.М., Мозгунов В.В.: Когнітивні аспекти теорії модальності. In: Мовознавство. № 2–3. 2013, с. 128–148.
- Воропай 2016: Воропай, С.В.: Лінгвістична креативність та її реалізація у мові користувачів соціальних мереж (на прикладі соціальної мережі Фейсбук). In: Філологічні трактати. Т. 8, № 4. 2016, с. 7–14.
- Выдрин 2001: Выдрин, Д.И.: Политика: история, технология, экзистенция. Либідь. Київ, 2001.
- Горголюк 2022: Горголюк, Н.: *Думки бувають різні...*, або модальна гра в медійному дискурсі. In: Культура слова. 2 (97). 2022, с. 177–193.
- Гнатюк 2022: Гнатюк, Л.П.: Мовна гра як вияв національної лінгвокреативності: на матеріалі галицьких паремій XIX ст. In: *Studia z Filologii Polskiej i słowiańskiej*. Vol. 57. 2022. Режим доступу: <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/article/view/sfps.2848>
- Зирка 2005: Зирка, В.В.: Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.02. Киев, 2005.
- Карпіловська та ін. 2013: Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П., Клименко, Н.Ф., Критська, В.І., Пуздирева, Т.К., Романюк, Ю.В.: Активні ресурси сучасної номінації. ТОВ «КММ». Київ, 2013.
- Клименко та ін. 2008: Клименко, Н.Ф., Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П.: Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ, 2008.
- Ковалевська та ін. 2009: Ковалевська, Т.Ю., Кондратенко, Н.В., Кутуза, Н.В. та ін.: Реклама та PR у масовоінформаційному просторі. Астропринт. Одеса, 2009.
- Кондратенко 2019: Кондратенко, Н.В.: Мовна гра в рекламному теледискурсі як вияв лінгвокреативу. In: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. № 38, Т. 3. 2019, с. 83–86.

Космеда 2014: Космеда, Т.А.: Класичне й модерне: актуалізація вчення Л. Щерби про мовний експеримент як мовну гру In: Мова: класичне – модерне – постмодерне = Language: classic – modern – postmodern : зб. наук. ст. Дух і Літера. Київ: 2014, с. 4–13.

Космеда та ін. 2013: Космеда Т.А., Халіман О.В.: Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматичні іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Коло. Дрогобич, 2013.

Крамар 2022: Крамар, Н.: Словник англomовних неологізмів ХХІ століття. ТОВ «НВП «Інтерсервіс». Київ, 2022.

Крикун 2022: Крикун, В.Ю.: Поняття «маніпулювання»: сутність та контексти. In: Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. № 2 (53). 2022, с. 34–45.

Лісовський 2009: Лісовський, П.М. Феномен маніпуляції свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2009.

Монастирецька 2008: Монастирецька, Г.: Креативність як лінгвістичний феномен. Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. Вип. 17. 2008, с. 39–45.

Холод 2011: Холод, О.М.: Зібрання наукових праць: У 10-ти т. Т. 10: Теорія інмутації суспільства. КиМУ. Київ, 2011.

Шапар 2007: Шапар, В.Б.: Сучасний тлумачний психологічний словник. Прапор. Харків, 2007.

Franke 1964: Franke, H.W.: Der manipulierte Mensch. Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung. F.A. Brockhaus, Wiesbaden 1964.

Summary

The article defines and analyses the common and distinctive features of the concepts of "language game" and "modal game". This allows us to conclude that the modal game is a manipulative tactic of the strategy of the speaker's informational influence on the recipient's consciousness, which can be considered a linguistic anti-game. The article illustrates one of the tactics (actions) employed by the modal game, which results in the sentence modality transformation. This transformation contributes to the formation among the consumers of the information a transformed reflection of reality, achieved through the mixing of the information and opinion. This is one of the effective manipulative techniques.

Key words: modal game, language game, language antgame, modality, manipulation, creativity.

МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОРПУСІ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ДО І ПІСЛЯ 2014 РОКУ

Кредатусова Ярміла
*Інститут україністики,
Пряшівський університет*
jarmila.kredatusova@unipo.sk

Два народи – словацький та український – майже не знають один одного, хоча були сусідами десятиліттями та жили в однаковому суспільному ладі (декларованому комунізмі). Це також є причиною того, що ми почали цікавитися питаннями мовного образу українців і словаків у рамках теорії пізнання. Дослідження мовного образу конкретних націй дозволяє отримати нові знання про їх менталітет. Ми можемо досліджувати менталітет нації звередини, через створений нею мовний образ (власний образ), або ж іззовні, з погляду іншої нації.

Поняття *ментальності* в понятєво-категоріальну систему філософії в 40-50-х роках ХХ століття увів американський вчений Р. Емерсон. Сам він уважав питання «духу», духовно-морального центральною проблемою трансценденталізму. Проте його концепція ментальності спочатку мала містичний характер, тож тривалий час це поняття не використовувалося у філософії та культурологічній літературі. У другій половині 20 століття термін 'ментальність' був запозичений істориками і психологами й прийнятий головним чином завдяки історикам т.зв. школи Annales [Леві-Брюль 1976]. Його використовували у своїх дослідженнях М. Блок, Л. Февр, Г. Дюбі та ін.

Дещо в іншому напрямку розвивалася історична етнопсихологія. Тут варто згадати студії В. Вундта в галузі дослідження психології націй і особливо Л. Леві-Брюля (досліджував архаїчні спільноти), наслідуванням яких була школа Анналів, а в Україні на неї спирався О. О. Потебня [Потебня 1989, 1993], коли писав про мову та мислення (історико-культурні їх аспекти), про міфи, фольклор та словесність. Міфологічні аспекти ментальності досліджував з погляду соціальної антропології устародавніх цивілізаціях і релігіях Дж. Г. Фрезер. До менталітету міфів зверталися Є.М. Мелетинський, М.І. Стеблін-Каменський, Н.С. Трубецької, К. Хюбнер, великий резонанс мали праці А.Ф. Лосева [Лосев 1994].

Популяризатором проблеми ментальності був російський вчений А. Й. Гуревич [Гуревич 1978, 1996, 2007, 2016]. Ми вважаємо його істориком європейського середньовіччя – медієвістом, позаяк він сам зараховував себе до школи Анналів, але у своїх дослідженнях, порівняно з іншими її членами, більшою мірою опирався на скандинавські джерела. На його думку, менталітет – це соціально-психологічна установка, автоматизм і звички у свідомості, спосіб бачення світу, уявлення людей, які належать до тієї чи іншої соціокультурної спільноти. Ментальність закладена в мові та інших мовних системах, у звичаях, традиціях і вірі. Він сам дотримувався генеалогії – ідей розвитку ментальностей багатьох істориків Середньовіччя й особисто пройшов шлях від соціально-економічної історії до історії духовного життя. Дослідник відзначав вплив етнології, соціології, психології, мистецтва, літератури, лінгвістики, семіотики, біології та екології на виникнення історії ментальностей [цит. вільне за І. Ковалик 2013].

Праця «Пристрасть західного розуму» Р. Тарнаса [Tarnas 2015] вважається творчим і комплексним викладом історії західної думки, блискучим оглядом розвитку західного світорозуміння в дослідженні ментальності. У своїй обширній книзі автор представляє драму суперечливих питань, пов'язаних із розумом і матерією, вірою та розумом, космологією та наукою, свободою та детермінізмом.

Колективна праця за редакцією П. Дінцельбахера [Теорія європейської ментальності. 2004] присвячена історії європейської ментальності, особливо в німецькому середовищі. Сам він у ній стверджує, що історичний менталітет – це сукупність способів, змісту мислення й сприйняття, характерних для якогось колективу в певний час. Предметом дослідження історії ментальності в цій праці є співвідношення душі й тіла, ставлення до молодості та старості й пов'язані з ними образи в суспільстві, ставлення до сексуальності та важливості любові, страху й надії та уявлення про потойбічний світ (утопічні уявлення), тема радості, смутку і щастя, діагностики та лікування хвороб, уявлення про смерть, ставлення до особистості, родини та суспільства, значення праці та відпочинку, ставлення до влади, насильство, війна та мир, тема етики та права, естетичних цінностей, віри, ставлення до природи та навколишнього середовища, усвідомлення часу, функції спілкування (усне чи писемне), мова жестів. В основному цими питаннями обіймається весь німецький мовний простір.

У суспільних науках термін 'менталітет' уживається з настільки різноманітним змістом, що вчені говорять про парадигму менталітетів, а менталістичні студії в зарубіжній літературі становлять окрему галузь досліджень. У лінгвістиці з терміном «дух нації» працювали В. Фон Гумбольдт [2000] і представники лінгвістичного релятивізму. У психології та соціології використовують терміни «національний характер», «психологічні особливості нації», «колективний дух», «етнічне несвідоме», «національна свідомість» (і несвідоме), «основна особистість», «внутрішня основа нації» (національний менталітет) за зверненням головно до духовних понять, таких, як «колективна психосфера», «групові поля свідомості» та ін. Різноманітні терміни відображають неповноту уявлення про сутність ментальності, складними є й терміни зі сфери суспільного життя, зокрема й ті, що окреслюють ідентичність національної спільноти. Немає також єдиної думки щодо того, чи є менталітет динамічною категорією, залежить від історичного та соціального розвитку чи, навпаки, є статичним.

Інша проблема полягає в тому, що категорія ментальності враховує уявлення про «середнього», пересічного представника нації та розмиває різноманіття різних типів особистостей у межах одного національного менталітету, що призводить до появи концепції поліментальності, тобто думки про те, що відмінності між індивідами в межах однієї нації не є менш глибокими, ніж відмінності між представниками різних націй чи рас. На думку І. А. Сікорського [цит. за [Юревич 2013]], це два різні способи бачення суспільства: якщо ми живемо у відповідній країні, то більше звертаємо увагу на відмінності, якщо ззовні оцінюємо інший менталітет, то схожість виходить до передній план.

В Україні тема дослідження ментальності стала дуже актуальною після розпаду СРСР. У 1994 році в Луцьку відбулася науково-практична конференція «*Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*» [Луцьк 1994]. За матеріалами конференції опубліковано тези у двох частинах, де яких вперше оприєвнено в українськомовних працях підходи до проблеми ментальності. Найбільшої уваги заслуговує праця І. Бичка [Бичко 1997] «*Ментальна гармонія української та європейської культурних традицій: мотиви кордоцентризму*» (у зб. «Київські обрії: історико-філософські нариси», Київ 1997.)

Менталітет українців у модусі загальнолюдського й національного охарактеризував В. Іщук [Іщук 2000] у праці «*Менталітет українців: загальнолюдське*

і національне». Неодноразово тему ментальності піднімали в науково-популярному ключі, напр. у збірнику «Український менталітет», інші бачать іменталітет як порожній, модний і медійний термін (О. Чома та ін.). У 2006 році Інститут філософії імені Г.С. Сковороди в Києві видав монографічну працю «Проблеми теорії ментальності», в якій проаналізовано деякі ключові моменти української ментальності. С. Я. Єрмоленко [Єрмоленко 1993: 7] пояснює поняття ‘менталітет’ через інші поняття, які є етнічно специфічними. Це, наприклад, феномени «душі», «характеру», «природи», «національної психіки», «емоційності», «відображення світу в переживанні» тощо. П. Герчанівська [Герчанівська 2011] розглядає менталітет як матрицю мислення, через яку нація сприймає основні аспекти реальності. У цьому аспекті така матриця є відображенням суспільства та його захисних можливостей, виконує роль механізму, який відповідає за психологічну адаптацію суспільства до середовища, що його оточує.

Питання ідентичності досліджували М. Попович, С. Кримський, Н. Шульга, М. Рябчук та ін. Зокрема ці вчені Києво-Могилянської академії видали колективну монографію «*Tertium non datur. Проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX-XX ст. століття*». Київ, 2014.

До поняття ідентичності, її формування й розвитку, а також до поняття стереотипу звертається у своїй роботі І. Ковалик [Ковалик 2013], яка стверджує, цитуючи В. Бжосека, що стереотип – це ментальний конструкт, семантика якого не піддається стандартній перевірці. Стереотип виступає як систематизувальний агент мислення. У колективній свідомості семантика стереотипу виокремлюється на протилежності своєму/чужому. Це специфічна форма сприйняття середовища буття, це модель спрощеного сприйняття навколишнього світу та людини в ньому. Особливостями цієї моделі є узагальнення, спрощення, схематизм, категоризація, каузальна атрибуція, ригідність/нерухомість, фіксована фіксація. Стереотип перебільшує одну особливість об'єкта з емоційним забарвленням – позитивним чи негативним. Автостереотип – завищена оцінка щодо себе, гетеростереотип – занижена щодо іншого. У цій же праці В. Бжосек звертає увагу на поняття ментальності в таких взаємозв'язках і схемах, як родина, кордоцентризм, лінгвоцентризм, антеїзм, сцієнтизм, індивідуалізм та антропоцентризм всередині української нації.

У своїй праці, перекладеній на чеську мову, Є. Бартмінський [Бартмінський 2016] розрізняє негативні та позитивні стереотипи, тобто упередження. Негативні дратують, штовхають комунікатора на захисні реакції та унеможливають діалог. Вони є результатом ігнорування, компенсації власних комплексів і маніпуляцій. Позитивні судження приймаються «зверху», вони не базуються на власних спостереженнях і досвіді. Часто вони правдиві, але ми не боремося з ними, їхня роль полягає в тому, що вони є зразками нашого діяння, вони дають нам орієнтацію в тому, чого очікує від нас суспільство. Вони полегшують осмислення світу та говоріння про світ (психологічна функція) та допомагають інтегрувати суспільство (соціальна функція). Наприклад, мама як людина, безмежно любляча своїх дітей, брат як завжди готовий допомогти, сестра як самовіддана, чуйна до потреб рідних, лікар як той, хто завжди нас лікує, а ми йому абсолютно довіряємо і віримо у його здатність допомогти нам.

Методологія дослідження. У цьому дослідженні ми намагаємося вивчити доступний мовний матеріал, ексцерпований із національних корпусів, описати й інтерпретувати дані, використовуючи терміни **схема** [Стражний 2008] і **компонент** [Юревич 2013]. Наша мета – представити мовний образ світу українців, як вони сприймають його зсередини. У концепції А. В. Юревича [Юревич 2013] менталітет розуміється як національна ідентичність, яка структурована і включає такі компоненти: (а) колективна пам'ять, (б) соціальні установки та стосунки, (в) колективні емоції, (г) національний характер і темперамент, (д) норми, цінності та ідеали, (е) мова,

(є) ментальна репрезентація культури, (ж) стиль мислення та соціальне сприйняття, (з) моделі поведінки.

Саме дослідження полягало у використанні можливостей корпусно-колокативного методу, за допомогою якого вивчалися колокації, тобто вирази, найближчі до ключових слів **українці**, представлені в *Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАК) АН* [Київ, Львів, Єна 2017-2024], у підкорпусі текстів публіцистичного стилю з урахуванням облікових текстів, опублікованих після 2014 року. Метою дослідження було виявити фіксовані вирази (фіксовані образи, моделі та стереотипи, точніше, компоненти та схеми-конструкти) у конструюванні загального образу українців про себе. Сполучення з ключовими словами сформували змістовно важливі для нашого дослідження контексти. Вони складають окремий корпус інформації, який ми далі аналізуємо та описуємо. Отже, нашою метою було відповісти на такі запитання:

1. Які схеми (конструкти) використовують в текстах української публіцистики після 2014 р. і 2021р.?
2. Які компоненти домінували (за концепцією Юрєвича) ?
3. Які стереотипи щодо іміджу українців сприймаються сьогодні ними самими?

РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНЬОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОВЕДЕНОГО ШЛЯХОМ ВИВЧЕННЯ ТЕКСТІВ ДО 2014 РОКУ, виявили таке.

- В українських текстах українці постають скромними, але вимогливими, які люблять себе, свою країну, землю, але не своїх вождів, хоча постійно шукають вождя.
- Вони ненавидять хитрість, брехню й шахрайство, але самі схильні до них. Натомість вони хочуть бути чесними й порядними, жити гідно, мати власність і щастя.
- Вони уважні, проникливі, критичні, але водночас пасивні. Вони вміють бути цілеспрямованими, наполегливими, працьовитими та адаптивними. Однак вони також необережні, порушують правила. Вони люблять користуватися своїми правами і вимагають соціального захисту.
- Вони вірять у Бога, у себе, у власні сили. Вони миролюбні, але й бойові, якщо хтось заподіє їм біль.
- Вони є єдиною нацією, яка шукає харизматичного лідера, позитивно мислячого, освіченого, толерантного до інших, людяного та солідарного, працелюбного.
- З іншого боку, українці схильні бути толерантними та поступливими, доброзичливими та поблажливими. Вони мають надію, вони цінують свободу, вони прагнуть справедливості, кращого суспільства та кращого майбутнього.
- Вони бачать себе в майбутньому успішною нацією, визнаною Європою.
- **Українські жінки** – понад усе представниці своєї країни і заслужено цим пишаються.
- Далі є жінки-емігранти, які, однак, залишаються переважно в Європі, вони самовіддані, працьовиті, тендітні та емансиповані.
- Жінки-Українки зазвичай успішні, і вони також гарні. Вони успішні як письменники, співаки, політики та спортсмени.
- Українки – жінки-матері та дружини, якими їхні чоловіки пишаються як українками.

В українських текстах переважали такі схеми, як власний соціальний статус у країні, корупція, багато матеріалів розмовного стилю було присвячено президентським виборам, на яких В. Янукович замінив В. Ющенка, тому інші схеми асоціювалися зпостаттю В. Януковича. Це передусім стосунки між українцями та росіянами та

державна мова, законність проти незаконності в країні, українці та їхній Майдан та Помаранчева революція, українці у дзеркалі своєї історії, сприйняття українців за кордоном з їх власного погляду та з погляду інших або з огляду на інших (стосунки між українцями та поляками, сприйняття українців німцями) та схема відносин України з Європейським Союзом.

Схема української жінки була пов'язана зі схемами патріотизму, вимушеного заслання – еміграції, становища української жінки в українському суспільстві. Українські жінки пишаються своєю належністю до України та своєю національністю. Їх часто називають емігрантками, які живуть переважно в Європі, порівняно з росіянками, які живуть переважно в США. Українські жінки – відомі письменниці, співачки та спортсменки. Вони успішні, працьовиті, тендітні. Це українські жінки-матері та дружини.

Українці усвідомлюють себе частиною більшого цілого – нації, яка має свій «дух», специфічні знаки – символи: прапор, гімн, борщ, хліб тощо. Вони часто асоціюють себе з українською мовою та українським словом. Українець не уявляє свого життя і буття без сала. Це вираження його природи, його ставлення до худоби, власниками якої вони були і яка була для них щоденною їжею та ліками.

Інші схеми, які з'явилися в корпусі, були такими:

- вираження найглибших людських почуттів і переживань,
- ставлення до власності, тобто до матеріальних благ і речей,
- сприйняття простору, в якому знаходиться індивід,
- сприйняття історії, наявність історичної пам'яті,
- погляд у майбутнє, оцінка стосунків, ставлення та постановка запитань, тобто мислення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТЕКСТАХ ПІСЛЯ 2014 РОКУ

Схема «ВІЙНА З РОСІЄЮ»

- Українці не хочуть бути жертвами Росії,
- вони вправні бійці і вміють зі зброєю захищати свою Батьківщину,
- вшановують героїв, полеглих на війні з 2014 року,
- організовують панахиди за померлими,
- цікавляться своїм народом, громадянами, солдатами – інформацією про обмін полоненими з обох сторін,
- волонтери, які проживають за кордоном, матеріально підтримують потреби бійців (забезпечують фронт необхідним українським воїнам транспортом),
- вони налаштовані проти росіян: вони вважають себе відмінними від росіян, вважають умови росіян неприйнятними, вони не хочуть рухатися в минуле, як Росія,
- наслідки російської агресії в Україні – економічні: вимушене призупинення експорту українських товарів до Росії, товарне ембарго щодо Росії, експорт впав з 35% до 12,5%; з кожним днем зростала небезпека військової агресії з боку сусіда, посилювався тероризм,
- для миру в Україні потрібна важка зброя, розмови не допоможуть, допоможе зброя.

Схема «РОСІЯ ТА ЇЇ ПРОПАГАНДА ПРО УКРАЇНЦІВ»

- Українські території є російськими – такі твердження звучать на виставках, у музеях, на концертах, в освітніх програмах, у книгах, у ЗМІ,
- кажуть, що українці є частиною російської нації,

- росіяни, які тікали від режиму Путіна, говорили про «один менталітет і одну мову» в Україні.

Схема «СПІВПРАЦЯ З ЄВРОПОЮ»

- **правова сфера:** посвідчення водія за європейськими стандартами, деякі категорії виключені, інші включені; Європа допоможе з процесом децентралізації України; р. 2017 – розроблено план боротьби з корупцією, відкрито 300 справ, 50 направлено до суду; боротьба з корупцією в податкових органах і на митниці; необхідність радикальної лібералізації податкової системи;
- **транспорт:** електромобілі знаходять своїх прихильників, українці потрапили до десятки найбільших ринків продажу електромобілів; отримання автомобіля на іноземній реєстрації за нижчою ціною без сплати податку; водний транспорт річками Рейн – Майн – Дунай - Україна мала вийти на ринок ЄС зі своїм законодавством протягом наступних 5 років (з 2017 р.) відповідно до угоди (кваліфіковані оператори, гармонізація інформаційних послуг, стандарти безпеки, мережа логістичних центрів тощо); Україна та низька якість доріг, висока смертність та аварійність на дорогах; перемовини щодо аеропорту в Ужгороді – один вихід має бути в Словаччину, інший в Україну (прямо на кордоні), підтримано великий міграційний проєкт – 27 млн. євро (включає імпорт, обладнання, навчання); зниження цін на квитки – low-cost тарифи,ї
- **вільний ринок:** звернено увагу на зону вільної торгівлі в Європі, розкрито перспективу відкриття європейського та українського ринків; Україна та її функціонування на вільному ринку з деревом – порушення правил,
- **екологія:** р. 2017 – Україна приєдналася до проєкту «Година Землі» – глобальної екологічної ініціативи, пов'язаної зі зміною клімату; Україна має забезпечувати власні потреби – використовувати альтернативні джерела енергії: деревину, тріску, пелети з лушпиння соняшника та гречки, сміття, біоенергію – вітрову, сонячну, геотермальну,
- **зовнішня політика:** спостерігаючи за президентськими виборами у Франції та Німеччині – Україна бачила у них своїх партнерів; візова лібералізація України; великий інтерес українців до біометричних паспортів за прикладом Європи (більше мільйона одразу після оголошення безвізового режиму); вплив тероризму на Україну (6,6 балів із 10 за дослідженнями Лондонського інституту економіки та миру), цього зростання, ризик є порівнянним із Сомалі, Індією, Туреччиною, Лівією, Єгиптом, Суданом (для порівняння: Ірак (10), Афганістан (9,4), Нігерія (9), Сирія (8,6), Пакистан (8,4))... Україна посіла 11 місце у світі; проєкт співпраці між Ужгородом та Кошицями в рамках Днів України в Словаччині; в 2016 українці були лідерами з отримання дозволів на тимчасове проживання в Європі (588 927 дозволів);
- **здоров'я:** реформа охорони здоров'я – т. зв сімейні лікарі, що закінчили спеціальні курси в Дніпропетровську, Києві та інших містах.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТЕКСТАХ ПІСЛЯ 2020 РОКУ

Схема «УКРАЇНЦІ ТА ЇХ ПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ, ПОЧУТТЯ, САМОВИЗНАЧЕННЯ»:

- нащадки Київської Русі – держави, яка була створена на сході Європи,
- вважають Київську Русь опорним пунктом захисту європейської цивілізації від тюрко-татарських (монгольських) нападів,
- фермери власної землі,

- нація на слов'янській основі (на відміну від росіян - слов'янізованих угро-фінів і частково балтів і білорусів - слов'янізованих балтів), нація, яка століттями співпрацює з мусульманами,
- нація, солідарна з кримськотатарським народом,
- українська нація «розпорошена» по всіх континентах і діаспорах,
- давньоєвропейський народ на сході Європи,
- сьогодні вони відчують себе не стільки етнічною нацією, скільки політичною одиницею,
- єдність і солідарність,
- відповідає європейським стандартам.

Схема «УКРАЇНЦІ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА»:

- хоробрий і вільний народ, який не боїться демонічного образу в різних його іпостасях,
- чесна і добра нація, що не суперечить здатності до боротьби,
- вони освічені і вважають освіту своїм пріоритетом,
- нація відома і творча, інтелектуальна, має свій золотий фонд і людський капітал,
- українські лікарі в Німеччині такі ж хороші, як і їхні німецькі колеги,
- гостинна нація,
- оптимістичні та дуже стійкі люди,
- люблять тварин, особливо котів (49%),
- сильні та відповідальні люди,
- чесна і добра нація,
- спортивна нація,
- нація з інженерним талантом,
- надзвичайно талановита нація, якій потрібні умови для розвитку таланту, щоб талант міг проявити себе,
- природжені воїни – льотчики, моряки, десантники, це також підтверджує історія,
- професійні військові, добре навчені,
- лідери боротьби з російською тактикою,
- талановита нація, творець багатьох колядок,
- молоді українці мають кваліфікацію та є активом для ЄС та ЕТР (ринку праці),
- патріоти,
- незалежна нація, вона не хоче, щоб їй диктували, за кого голосувати (йдеться про Путіна),
- не терпить принижень і не дозволить себе недооцінювати чи змушувати голодувати,
- самостійна нація, яка відповідає світовим стандартам,
- вільні люди у вільній країні,
- полікультурна країна, в якій 80% – це українці, більше політичне утворення, ніж етнічне, статус усіх має бути рівноправним і законним,
- вони також вважають своєю частиною угорську меншину,
- нація, відкрита до юдаїзму в різних напрямках, про що свідчать опитування в Центральній та Східній Європі,
- багатоконфесійна спільнота,
- у 2019 році – найоптимістичніший прогноз з-поміж пострадянських країн щодо зростання економіки,
- у 2020 р. з оптимізмом дивилися на фінансову спроможність своїх дітей,

- серйозний політичний суб'єкт у сучасній політиці,
- народ хотів і хоче жити в Європі і жити як європейці,
- часто шукають притулку в країнах ЄС: Чехія, Латвія, Литва, Польща, Португалія,
- нація старіє, процес старіння прогресує,
- вони відчують дискримінацію на власній національній території,
- найбільш ушкоджена нація щодо можливості розвитку своєї культури,
- жертва путінської війни,
- це не одна нація з росіянами, це дві країни і дві нації, що рухаються в різних напрямках,
- кинули виклик усім наративам ворога про те, що вони не здатні до самостійного існування.

Схема «УКРАЇНЦІ ЯК НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ЗА КОРДОНОМ»:

- лідери біженців до Європи,
- сьогодні найбільша меншина в Чехії - 110 000 у Празі,
- друга за впливом меншина в економіці Польщі (вони є її двигуном), тут вони потребують соціальної уваги та захисту,
- один з найбільших інвесторів польської економіки,
- меншина в Угорщині,
- переважно студенти, які перебувають у США,
- у Канаді – 9-та етнічна група за кількістю, дуже хороше ставлення до українців,
- у Німеччині – як гастарбайтери,
- у демократичних країнах українці є повноправними членами суспільства, створюють професійні організації, асоціації, політичні та громадські організації, бізнес-компанії.
- в Росії – багато в'язнів, особливо з Криму.

Проведені нами дослідження показали таке:

Корпус ГРАКа виявився актуальним для нашого дослідження (див. *Література*), оскільки був простим і зручнішим у навігації та забезпечував відносно велику кількість позицій для дослідження (628 позицій у простому пошуку за фразою *українці є*).

З погляду вияву усталених стереотипів, які побутують у звичайних українських сім'ях щодо образу українців та України, слід зазначити: українець описується через символи та інші знаки, звичні та успадковані з минулого, тож більш ефективним був асоціативний метод. Колокативний метод виявився більш корисним для розкриття схем і їх компонентів з психологічного та соціологічного погляду. У зібраному матеріалі були присутні компоненти колективної пам'яті, соціальні установки та відносини, моделі поведінки, національний характер і темперамент, норми, цінності та ідеали.

При порівнянні схем після 2014 і після 2021 року підтвердилося припущення про те, що екстралінгвальні чинники впливатимуть на появу специфічних схем у мовному корпусі. У 2014 році домінували такі схеми, як війна з Росією, російська пропаганда щодо України та співпраця України з ЄС у різних сферах, переважно у правовій сфері, транспорті, екології, вільній торгівлі на ринку ЄС, зовнішній політиці та охороні здоров'я. У 2020 році знову змінюються схеми і серед українців переважає акцент на відмежуванні себе від росіян і Росії, підкреслюється здатність сприймати інші нації та релігії, увиразнюються такі риси українців, як патріотизм, відкритість до інших, толерантність, вільнодумство, славне минуле, підкреслюється мультикультуралізм і багатоконфесійність суспільства з акцентом на політичному суб'єкті, а не на

національному. Також дуже часто присутня схема українців як біженців, їх прийняття під захист іншими країнами, їхня здатність до самореалізації та інтеграція в інші суспільства і, як наслідок, здатність взаємодіяти з іншими націями та культурами. У той же час ці схеми є частиною таких компонентів, як модель поведінки, національний характер, норми, цінності та ідеали нації.

Література

Бичко 1997: Бичко, І.: Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні» мотиви. Ін: Київські обрії: історико-філософські нариси. Ред.: В. Горський, М. Ткачук. Стило, Київ 1997.

Герчанівська 2011: Герчанівська, П.Е.: Українська народна культура: християнський вимір. Університет «Україна», Київ 2011.

Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. – Київ, Львів, Єна, 2017-2024. – uacorus.org.

Ішук 2000: Ішук, В.: Україна: проблема престижності та ідентичності. Смолоскип, Київ 2000.

Ковалик 2013: Ковалик, І.: Українська історіографія. Концептуальна історія. Інститут історії України НАН України, Київ 2013.

Лосев 1994: Лосев, А.Ф.: Диалектика мифа. Ін: Лосев А. Ф.: Миф. Число. Сущность. Москва 1994.

Ментальність. Духовність 1994: Ментальність і духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. За редакцією Киричука О. В., Колісника О. П., Чепи М.-Л. А. Фондація імені О. Ольжича, Київ - Луцьк 1994.

Потебня 1989: Потебня, А. А.: Слово и миф. Москва 1989.

Потебня 1993: Потебня, А. А.: Мысль и язык. Київ 1993.

Проблеми теорії ментальності 2006: Проблеми теорії ментальності. Відп. редактор М. В. Попович. Наукова думка, Київ 2006.

Россия – Польша 2002: Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. Отв. ред. В.А. Хорев. Индик, Москва 2002.

Стражний 2008: Стражний, О.С.: Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. "Книга", Київ 2008.

Теорія європейської ментальності 2004: Теорія європейської ментальності. За ред. Петера Дінцельбахера. Переклад з нім. Володимир Кам'янець. Літопис, Львів 2004.

Tertium non datur 2014: Tertium non datur. Проблеми культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX–XX ст.: колективна монографія. Наук. ред. та упоряд. В. П. Моренець. НаУКМА, Київ 2014.

Єрмоленко 1993: Єрмоленко, С.: Що таке ментальність? Ін: Літературна Україна, 1993, 1, січень, с. 7.

Akopov a iní 2006: Akopov, G.V., Rulina, T.K., Privalova, V.M.: Mentalistic theory as a historical-psychological trend in science. In: A History of Domestic and World Psychological Thought: Conceiving the Past, Understand the Present, and Foresee the Future. Moskva: Russian Academy of Sciences, Institute of Psychology 2006, p. 520-528.

Bartmiňski 2016: Bartmiňski, J.: Jazyk v kontextu kultury. Ed. Irena Vaňková. Univerzita Karlova v Praze, Praha 2016.

Gurevič 1978: Gurevič, A. J.: Kategorie středověké kultury. Preložil Jaroslav Kolár. Mladá fronta, Praha 1978.

Gurevič 1996: Gurevič, A.J.: Nebe, peklo, svět. H+H, Jinočany 1996.

Gurevič 2007: Gurevič, A.J.: Historikova historie. ARGO, Praha 2007.

Gurevič 2016: Gurevič, A.J.: Jedinec a společnost středověkého západu. ARGO, Praha 2016.

Humboldt 2000: Humboldt, W. von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Prel. S. Ondrejovič. Veda, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 2000.

Kredátusová a iní: Kredátusová, J., Kesselová, J.: Movno-kulturna kartyna mentalitetu Ukrajinciv u slovacckich ta ukrajinskych tekstach. In: Slovensko-ukrajinské vzťahy – z výskumu lingvistiky, literárnej vedy, prekladu a kultúrnych kontaktov = Slovaccko-ukrajinski vidnosyny v haluziach movoznavstva, literaturoznavstva, perekladu ta kulturnych kontaktiv. Ed. M. Čižmárová. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov 2016, s. 298-315.

Lévy-Brühl 1976: Lévy-Brühl, L.: La mentalité primitive. Classiques des sciences humaines. Travaux de l'Année sociologique. Fondateur: É. Durkheim. Original from the University of California. Retz, 1976.

Tarnas 2015: Tarnas, R.: Vášň západnej mysle. Vydavateľstvo spolku slovenských spisovateľov, Bratislava 2015.

Yurevich 2013: Yurevich, A.V.: Basic Components of National Mentality. In: Herald of the Russian Academy of Sciences. 2013. 83. 6, s. 523-528.

Summary

In the article, the self-image of Ukrainians in journalistic texts before 2014 and after 2014 is researched, within the framework of theory of knowledge. The study informs of the schemes and constructs that appear in the image of Ukrainians, shows the dominant components and stereotypes of the self-image of Ukrainians. The study helps to understand the view of Ukrainians on themselves from the inside and the transformation of the view over time and under external circumstances. Such research has not been conducted in Slovakia so far, therefore the results of the research are a contribution to the knowledge of Slovaks about Ukrainians.

Key words: *Ukrainians, national corpus, journalism, scheme, component, language image*

УКРАЇСЬКА НЕОФРАЗЕОЛОГІЯ З КОМПОНЕНТАМИ- НАЗВАМИ КОЛЬОРІВ¹

Кузь Галина

Пряшівський університет в Пряшеві

kuz.halyna.cv@gmail.com

Фразеологічний рівень мови відзначається значною динамікою розвитку й характеризується активними процесами оновлення та модифікації, що особливо активізувалися в останні десятиріччя. Творення нових фразеологічних одиниць відбувається внаслідок дії внутрішньомовних і зовнішньомовних чинників. Як уважає Л. Пашинська, „Поява нових понять, реалій і явищ, що потребують найменування, необхідність оновити старі вислови, які втратили колишню виразність, постійна потреба людей в образних висловах, що надають мові експресивності, – саме цими факторами зумовлюється безперервність процесу оновлення фразеології” [Пашинська 2018: 24]. Розвиток фразеологічного фонду мови також спричинений демократизацію літературної мови, яка передбачає розширення сфери її суспільного використання, активні пошуки нових засобів мовлення, зменшення стильової відстані між усною та писемною сферами функціонування. «Розмовне мовлення, мова засобів масової інформації, насамперед преси, літературна практика майстрів слова, передусім публіцистика, є джерелом нових літературних стандартів української мови» [Купіна 2021: 83].

Передумовою виникнення та інтенсивного поширення неофразеології у спілкуванні також є пришвидження комунікаційних процесів у сучасному суспільстві, що спричинює потребу їх оптимізування. У багатьох випадках саме короткі клішовані впізнавані мовленнєві одиниці в спілкуванні здатні стисло передавати інформацію та її конотативний шлейф. У епоху перевантаження інформацією та комунікацією власне ці особливості фразеологічних одиниць роблять їх незамінними й активно вживаними елементами. Відтак спостерігаємо активні процеси оновлення на фразеологічному рівні української мови, які відбивають зазначені тенденції розвитку мови, а також ситуацію й історичні події, що відбуваються в останні десятиліття в Україні. Українська неофразеологія останнім часом стає об’єктом дослідження науковців (див. праці А. Архангельської, І. Глуховцевої, Л. Дядечко, І. Купіної, В. Мешкова, Л. Пашинської, Л. Романюк та ін.), проте потреба осмислювати мовні процеси, що є наслідком кардинальних змін у формах, інтенсивності, обсягах та форматах спілкування, все ще не вичерпана.

Об’єктом нашого дослідження стали неофразеологізми з компонентом-колірною назвою. Ця група фразеології є численною в усталеному фразеологічному складі мови, адже самі кольоропозначення є своєрідною мовною універсалією, а фразеологія з такими компонентами демонструє потенціал для подальшого поповнення новотворами, зокрема й за рахунок розвитку семантики самих кольороназв, їх соціокультурного символізму. Проблеми дослідження соціокультурного аспекту змісту фразеологічних одиниць з назвами кольору представляє значний інтерес для лінгвістики, що зумовлюється глобалізацією та тісними міжкультурними контактами. Як зазначає авторка системного

¹ Štúdiá vznikla ako súčasť riešenia projektu VEGA č.1/0135/24 Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka.

дослідження української фразеології з кольоропозначеннями Т. Семашко, «символізація кольоропозначень – це безперервний динамічний процес накопичення певним чином категоризованої інформації, що відображає особливості національного менталітету. На кожному етапі розвитку кольоровий символ і відповідне йому кольоропозначення, зберігаючи предметну співвіднесеність, з часом утворюють нову змістову структуру [...] прямі і вторинні значення, що виникають у сферах моралі, культури, політики, релігії, мистецтва тощо, кодують соціально-важливу інформацію про етнічну належність, втілюючись в особливих сполуках – фразеологічних одиницях» [Семашко 2008: 20]. В україністиці, окрім згаданої праці Т. Семашко «Особливості семантики та функціонування слів-кolorативів в українській мові» (2008), на сьогодні фразеологія з компонентами-назвами кольорів проаналізована в низці статей (І. Голубовської, Ю. Даниленка, Т. Жук, А. Кошової, Н. Кухар, А. Іншакова, А. Смерчка), проте неофразеологія із кольоропозначеннями ще не була предметом системного аналізу.

У цій розвідці маємо на меті простежити процеси творення/запозичення українських неофразеологізмів з колоративами, їх джерела, особливості фразеологізації; виявити різні семантичні групи фразеологічної неології, запропонувати їх соціолінгвістичну інтерпретацію. У дослідженні використовуємо описовий метод, а також методи семантичного та контекстного аналізу. Неофразеологізмами, за визначенням В. Мокієнка, вважаємо не зареєстровані тлумачними словниками сучасних літературних мов стійкі словесні експресивні звороти, які або створені заново, або актуалізовані в нових соціальних умовах, або створені трансформацією відомих раніше паремій, крилатих слів і фразем, а також усталені сполучення, запозичені з інших мов [Мокиєнко 2002: 66]. Вважаємо слушною пропозицію О. Гананольської розрізняти фразеологічні неологізми (фраземи, позначені новизною як форми, так і семантики) і фразеологічні інновації (фраземи позначені новизною семантики) [Гананольская 2010: 187].

Враховуємо також думку дослідниці Г. Джинджолії про те, що короткострокову або довгострокову долю нових фразеологізмів визначають різні фактори прагматичного, когнітивного і семантичного характеру. Важливі умови для їх адаптації, - стійкість, регулярна відтворюваність у різних текстах, переосмислення значення та ін. [Джинджолія 2020: 117]. Відштовхуючись від цього спостереження, ми у розвідці аналізуємо клішовані фрази-довгожителі, які фіксуємо в різних контекстах, беремо до уваги значення, стилістичне забарвлення та сферу використання фразем. Контексти, в яких використані неофразеологізми, добиралися з різних інтернет-джерел: соціальних мереж, сайтів, форумів, електронних ЗМІ та ін. за допомогою пошукових сервісів.

В українській мові активно поповнюються за рахунок запозичень чи новотворів групи фразеології з компонентами-назвами ахроматів – **білий, чорний, сірий**. Семантика цих кольоропозначень має розгалужену структуру; зазначимо тут ті значення, які отримують актуалізацію в контексті зафіксованих нами новотворів. Отож, у неофраземах *чорний лебідь*, *білий дим*, *біле пальто*, *сірий носоріг* актуалізується пряме значення колоронімів, ознака за кольором того чи того об'єкта:

чорний лебідь – 'про неочікувані події, термін Н. Талеба' (напр., *Завжди можуть бути якісь "чорні лебеді" або навіть "сірі носороги" (подія, яку давно чекали)* (<https://cutt.ly/0w9pNXTE>)). Як бачимо, даний фразеологізм є науковим і публіцистичним стилістичним синонімом до низки відомих фразеологізмів, що позначають природні чи суспільні феномени, на зразок *біла ворона* чи *чорна вівця*;

білий дим – 1) 'дим з Сікстинської капели, який сповіщає, що нового понтифіка обрано'; 2) *перен.* 'знак зробленого вибору, прийнятого рішення'; (напр., *«Білий дим (натякаючи на традиції Ватикану при обранні нового Папи, коли білий дим означає колегіальне ухвалення рішення про остаточний вибір – ред.). Ми маємо висновки щодо*

розширення ЄС на відміну від минулого року», – написав він у Twitter. (<https://cutt.ly/xw9p8D8b>));

біле пальто (одягнути) – 1) ‘моральний авторитет’; 2) ‘маніпулятивна комунікативна тактика, коли хтось повчає інших з позиції власної безпомилковості’; (напр., У цій грі "чорна" пропаганда Делмера взяла на себе найбруднішу частину роботи, залишивши для BBC можливість працювати в "білому пальті" (<https://cutt.ly/tw9dcpE7>)). Знаєте такий вислів: «одягнути біле пальто»? Так кажуть про тих, хто видає себе за ідеальних людей і критикує інших (<https://cutt.ly/8w9dcMzN>)); **синдром білого пальта** – ‘назва маніпулятивної тактики у спілкуванні’; (напр., Вони завжди й за будь-якої погоди **вдягнуті в біле пальто**. Так, сьогодні йдеться про так званий **синдром білого пальта** (<https://cutt.ly/Dw9dvIJF>));

сірий носоріг – ‘давно очікувана подія’ (напр., Завжди можуть бути якісь "чорні лебеді" або навіть "**сірі носороги**" (подія, яку давно чекали) (<https://cutt.ly/0w9pNXTE>));

Частина фразеологізмів-новотворів актуалізують переносні значення колоративів-ахроматів: **чорний** у значенні ‘який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний’:

чорний піар – ‘система заходів, спрямована на руйнування або погіршення репутації конкретного бренду або персони’ (напр., *Хроніки чорного піару в Україні* (<https://cutt.ly/nw9dv4tx>));

чорна легенда – ‘історіографічний феномен, при якому в історичній літературі формується стійка тенденція упередженого висвітлення та введення сфабрикованих, перебільшених та/або вирваних з контексту фактів’ (напр., *Мета поширення «чорної легенди» – морально виправдати власні жорстокі діяння* (<https://cutt.ly/2w9dbGIs>)). Зазначений фразеологізм перебуває в антонімічних відношеннях із стійким висловом **золота легенда** (напр., *Також «чорна легенда» є певним ідейним антиподом «золотої легенди» – історії агіографічного типу, об’єкт якої однозначно вважається позитивним, досконалим, морально довершеним* (<https://cutt.ly/zw9dnjQU>));

чорний ринок (торгівля, біржа, робота) – екон., нелегальний; нелегальний ринок товарів та послуг; органічний складовий елемент тіньової економіки (напр., *Чорний ринок обміну валют - це обмін, який відбувається поза ліцензованих установ* (<https://cutt.ly/vw9dmn5X>)).

У наведеному значенні колоративи **чорний** - **білий** перебувають в антонімічних відношеннях та у відношеннях доповнення із колоративом **сірий**, який у складі фразеологізмів може позначати проміжний сегмент описуваного явища: **сіра зона (економіка, бізнес)** – ‘тіньова, напівлегальна’ (напр., *Почасти це вірно, але до сірого бізнесу приходять “криша”, з якою теж потрібно домовлятися* (<https://cutt.ly/7w9dmC3q>)); **сірий піар** – ‘незаконне використання правдивих фактів або ж реальні факти, які несуть шкоду репутації певним особам’ (напр., *Сірий піар може теж мати юридичні проблеми, як і чорний* (<https://cutt.ly/Sw9dQuo9>)); Фраза «вони одягаються в коричневі костюми» нейтральна, проте викликає недовіру до «них», і це відомий приклад із практики «**сірого піару**» (<https://cutt.ly/Gw9ftZm1>)).

Окремі з фразеологізмів з компонентами ахроматами, метафоризуючись, набувають нового значення. Розвинули своє значення в публіцистичному дискурсі термінологічні сполуки:

білий шум 1) ‘монотонний звук’, 2) перен. в журналістиці – ‘заповнення інформаційного простору абсурдними новинами з метою розмивання здатності аналізувати’ (напр., *Війна стала актом самовикриття Росії. Багаторічні розмови про інші цілі та формати її існування відтепер – білий шум* (<https://cutt.ly/xw9dQPaH>));

чорна діра – (з англ. *black hole*) 1) ‘астрофізичний об’єкт, який створює настільки потужне гравітаційне поле, що жодні, як завгодно швидкі частинки, не можуть покинути

його поверхню, у тому числі світло'; 2) 'відсутність чого-небудь, провалля в чомусь; місце, де все зникає безслідно' (напр., *Це така собі чорна бюджетна діра на карті Чернівецької області* (<https://cutt.ly/Rw9nseas>)).

До семантичних неофразеологізмів (фразеологічних інновацій за термінологією О. Ганапольської) можемо віднести фразеологізм **чорна книга**, який в українській мові цілком змінив своє значення: раніше 'книга з відомостями про магію, чаклування' (звідси *чорнокнижник* 'той, хто займається чорнокнижництвом; чаклун' (СУМ11 1980: 359)), тепер 1) 'список кривд, образ'; 2) 'список тих видів тваринного і рослинного світу, які вимерли' (напр., *Нині вислів "чорна книга" частіше вживають у складі фразеологізму "записати в чорну книгу": запам'ятати, зафіксувати (записати) погані вчинки, дії, висловлювання певної людини* (<https://cutt.ly/Uw9dRuov>)); **Чорна книга** України - це список тих видів, які вимерли, починаючи з 1600 року (<https://cutt.ly/2w9dUjZx>)).

Значення деяких фразеологізмів змінилися повністю або частково: наприклад, перифрази **біле золото** (раніше - 'бавовна', тепер - 'вид золота зі світлим відтінком'), **біла смерть** 'наркотики', раніше - 'сіль і цукор'); **біла кістка** (раніше 'про належність до вищих соціальних верств', тепер ще й 'висококваліфікований фахівець' (напр., *Колишній заступник голови Укроборонпрому Роман Бондар назвав у інтерв'ю NV назвав Сметаніна дуже хорошим технарем і «білою кісткою» галузі* (<https://cutt.ly/6w9faJmi>)). Спостерігаємо й приклади зміни конотативного забарвлення: **принц на білому коні** в сучасному мовленні вживається з іронічним забарвленням (напр., *І тоді постає запитання – чи справді мені потрібен той ідеальний для цього світу «принц на білому коні»?* (<https://cutt.ly/dw9fgqWa>)).

Неофразеологізми з назвами основних кольорів спектра також виявляють тенденцію до розвитку наявних у мовній системі значень колоративів через появу нових, ще не зафіксованих лексикографічними джерелами, що найчастіше з'являються у мові ЗМІ:

зелена команда - 'команда Зеленського' (напр., *Чи збирається "зелена команда" перетворювати радянську вищу освіту у європейську?* (<https://cutt.ly/Fw9d7ZQp>));

зелені чоловічки – 1) 'стереотипне зображення іншопланетян'; 2) 'російські військові під час окупації Криму' (напр., *На півострові з'явилися вантажівки без номерів, так звані зелені чоловічки – озброєні військові без розпізнавальних знаків* (<https://cutt.ly/Nw9d4wYm>));

зелений камуфляж (грінвошинг) - 'інструмент псевдоекологічного маркетингу'; оманливий маркетинг, який називає екологічними такі товари, які насправді ними не є (напр., *У зв'язку з широким розповсюдженням «зелених» ідей, багато компаній почали витратити значні суми на «зелений камуфляж»* (<https://cutt.ly/tw9d6VT2>));

зелена кнопка – медійне, 'кнопка для позитивного голосування у Верховній Раді' (напр., *Фраза "Зелена кнопка – це наш шлях до Європейського Союзу" запам'ятається надовго", – розповів Железняк* (<https://cutt.ly/Sw9dMSQh>));

зелена вистава - 'останній показ у сезоні, де актори дозволяють собі імпровізацію, жарт чи пранк' (напр., *«Зелена» вистава знаменита своїми акторськими імпровізаціями, сценічними несподіванками* (<https://cutt.ly/6w9fe5qa>)).

За нашими спостереженнями, новими значеннями для прикметника **зелений** в контексті неофразеології є такі: 'екологічно безпечний' (*зелена енергетика, зелений перехід*), 'привабливий для туристів' (*зелений туризм, зелена садиба*); 'сільськогосподарський' (*зелені підприємці*). Активно поповнюється в останні десятиріччя група ФО із наявним раніше значенням 'вільний, безперешкодний': *зелена митниця, зелений коридор, зелена хвиля, зелена карта, зелена зона*.

Що ж до інших основних кольорів спектру, то неофразеологія з цими компонентами менш численна і досить часто виникає внаслідок метафоричного та метонімічного типів перенесення:

червона таблетка і її протилежність, **синя таблетка** — ‘популярні символи вибору між болісною правдою реальності (червона таблетка) і блаженною невідомістю ілюзії (синя)’ (напр., *Любий друже, є дві таблетки – синя і червона. Тобто ти або хом’ячком сидиш і пишеш в соцмережах своє “Ой, ... !”. Або ти маєш бути готовий вийти на вулицю за збереження державності* (<https://cutt.ly/Aw9vMiFk>); *Більшість людей вибирають саме синю таблетку. Насправді, червона таблетка – це серйозне випробування для будь-якої людини* (<https://cutt.ly/ew9vMHEU>)). Ці терміни, популяризовані у культурі наукової фантастики, походять з фільму «Матриця» (1999);

червоний прапорець, червоні прапорці (з англ. *Red flag*) — ‘тривожні сигнали, чому співробітництво чи задача можуть бути не виконані; додаткові ризики, до яких варто уважніше придивитися’ (з мовлення рекрутерів, вживається також і щодо особистих стосунків) (напр., *При підготовці до працевлаштування постарайтеся спрогнозувати що саме може бути червоним прапорцем для роботодавця вашої мрії. Ви й підготуєтеся краще і ризики знизите* (<https://cutt.ly/5w4wOA69>));

рожевий поні (єдинорог), країна/світ рожевих поні, жити у країні/світі рожевих поні — ‘про наївних людей (політиків, громадських діячів), що свідомо чи несвідомо ігнорують реалії сучасного світу’ (напр., *На жаль, якщо ти народився рожевим поні, то навіть у 80 ти ним й залишишся. Й в тебе знайдуться мільярди одностудій-поні* (<https://cutt.ly/Yw9v18EO>); *Рожеві поні в рожевих окулярах. Чому суспільство постійно стогне про пошук правди, а коли знаходить, то кривиться* (<https://cutt.ly/mw9v9oIY>); *Документ із країни рожевих поні* (<https://cutt.ly/uw9v0DbY>));

сині (блакитні), сірі, білі, рожеві, золоті комірці — ‘позначення, прийняте в західній соціології для різних категорій осіб найманої праці’ (напр., *Золоті комірці* — це висококваліфіковані, мультидисциплінарні фахівці, що поєднують інтелектуальну працю з ручною працею синіх комірів (<https://cutt.ly/Hw9njz1a>); *«Рожеві комірці»* — працівники тих сфер економіки, які пов’язані з доглядом, піклуванням за людьми чи в галузях, які історично вважалися жіночою роботою (<https://cutt.ly/Hw9njz1a>)).

Отже, фразеологічний склад мови, як і лексика, відображає вплив суспільних, культурних, політичних, наукових та інших чинників, які мають глобальний характер. Абсолютна більшість наведених тут прикладів неофразеології з колірним компонентом має інтернаціональну природу (*чорний лебідь, білий дим, червона/синя таблетка*), фразеологізми, пов’язані з українським контекстом (*зелені чоловічки, зелена команда, зелена кнопка*), також можуть набувати поширення в інших мовах (напр., слов. *zelení tižičkovia / tižící*). Розвиток значень колоративів у контексті неофразеологізмів відбувається традиційно способами метафоризації (*сірий піар, білий шум, чорна діра, білий дим*) та метонімізації (*зелений туризм, сині комірці*). Глобальні суспільні світоглядні зміни можуть спричиняти зміну денотативного значення (*чорна книга, біла кістка, біла смерть*) чи конотативне забарвлення (*принц на білому коні, біле пальто*) уже відомих фразеологізмів або навіть бути причиною творення неофразеологізму через нове іронічне прочитання відомих культурних явищ (*рожеві поні*).

Література

Г а н а п о л ь с к а я 2010: Ганапольская, Е.: Неология во фразеологии. In: Общество. Коммуникация. Образование. Вып. 2 (111). Санкт-Петербург 2010, с. 183–189.

Д ж и н д ж о л и я 2020: Джинджолия, Г.: Идиомы в дискурсе. In: Лінгвістика. Лінгвокультурологія. № 15. 2020, с. 112–129.

К у п і н а 2021: Купіна, І.: Семантико-прагматичний потенціал неофразеологічних одиниць на позначення граничності. In: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. № 50. том 1. Сер.: Філологія, Одеса 2021, с. 83-86.

М о к и е н к о 2002: Мокиенко, В.: Проблемы европейской фразеологической неологии. In: Słowo. Tekst. Czas. VI. Szczecin 2002, s. 63–79.

П а ш и н с ь к а 2018: Пашинська, Л.: Основні напрями дослідження неофраземіки. In: Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Випуск XV. Серія: Філологічні науки, Бердянськ 2018, с. 24–30.

С е м а ш к о 2008: Семашко, Т.: Особливості семантики та функціонування слів-кологративів в українській фразеології. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 2008.

Summary

The neo-phraseology analyzed in the article reflects the influence of social, cultural, political, scientific and other factors of a global nature. Most of the given examples of neo-phraseology are of an international nature (*black swan*, *white smoke*), and phraseological units related to the Ukrainian context (*green men*, *green team*) can also become widespread in other languages. The development of the meanings of the colour name components in the context of neo-phraseological units traditionally goes through metaphors (*white noise*, *black hole*) and metonymy (*green tourism*, *blue collars*). Global social worldview changes can change the denotative meaning (*black book*, *white death*) or connotative meaning (*prince on a white horse*, *white coat*) of already known phraseological units or even be the reason for the creation of neo-phraseological units through a new ironic reading of known cultural phenomena (*pink ponies*).

Key words: neophraseologism, phraseological units with components of colour names, metaphorization, metonymization, phraseologisation, borrowing.

ГЕРМАНІЗМИ В ЧЕСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ СУБСТАНДАРТУ

Молнарова Гана

Університет імені Палацького в Оломоуці

hana.molnarova@centrum.cz

Субстандарт є динамічною та цікавою для дослідження частиною національної мови. У центрі уваги нашого дослідження перебуватимуть переважно соціолекти (арго, жаргон, сленг) та їхня фразеологія, яка ще недостатньо досліджена. Субстандартні фразеологізми лексикографічно опрацьовані лише в різних словниках нелітературної лексики, тому ми зосередилися на найбільш об'ємних лексикографічних працях чеською, українською та російською мовами. Для дослідження чеського субстандарту ми використовували, зокрема, „Slovník nespisovné češtiny“ Яна Гуго та ін., „Šmírbuch jazyka českého“ Патріка Оуржедніка, „Několik slangových slovníků“ Ярослава Сука, які спиралися на дані та важливі праці інших авторів, таких, як Франтішек Оберпфальцер, Євген Ріппл та ін. Український субстандарт ми вивчали за словниками Лесі Ставицької (головно „Коротким словником жаргонної лексики української мови“), "Словником кримінального сленгу" О. І. Поповченка, працями Олекси Горбача та "Лексиконом львівським: поважно і на жарт" Н. Хобзей та ін. Для дослідження російськомовного матеріалу ми використовували „Большой словарь русского жаргона“ В. М. Мокієнка та Т. Г. Нікітіної, який залучає до свого реєстру матеріали збірок нелітературної лексики В. Ф. Трахтенберга, В. Бикова, М. А. Грачова, Д. С. Балдаєва та ін. Спираючись на наше попереднє дослідження лексики німецького походження в субстандартній сфері номінації, ми знову зосередилися на германізмах – цього разу на стійких словосполученнях.

Чеський субстандарт через потужні чесько-німецьку контакти виявляє найвищий відсоток германізмів серед професіоналізмів [див. Molnarová 2008], однак через характер лексики професійної сфери та низьку міру її синонімічності у цій групі не можна очікувати більшої кількості фразеологізмів. Можна розраховувати на багатий матеріал, пов'язаний з кримінальним середовищем – арготизми німецького походження становлять другу за величиною семантичну групу в чеській мові після професіоналізмів, тоді як в українській та російській мовах нелітературні германізми опиняються в кримінальній сфері номінації на першому місці. У чеській мові це є наслідком давнього тісного контакту чеського та німецького арго.

У період феодалізму по всій Європі формувалися закриті корпорації ремісників, купців, жебраків тощо, які створювали таємні мови, щоб відмежувати себе від інших співтовариств і зберегти професійні таємниці. Формування арготичної лексики пов'язане з мандрівним способом життя цих груп. Велика кількість запозиченої лексики в субстандартах окремих мов з'явилася переважно завдяки кримінальним елементам. Ці люди без постійного місця проживання часто перетинали кордони і контактували з такими самими соціальними групами інших національностей. Важливу роль у формуванні арго відіграли євреї, які з початку раннього середньовіччя до кінця 16 століття мандрували Європою і переймали слова з мов тих народів, через території які вони проходили. Їхня мова називалася „їдиш“ – верхньонімецький діалект з надзвичайною кількістю іншомовних елементів. Контакти євреїв з кримінальним

середовищем спричинилися до проникнення їхньої мови в німецьке аргю, яке називалося „Rotwelsch“ або „Gaunersprache“. Потім це аргю поступово проникало в інші мови, окрім кримінального жаргону, особливо в мову студентів і солдатів.

У чеській мові спостерігається значна концентрація арготизмів німецького походження, особливо в брненському діалекті. До 1945 року в Брно проживала велика частка населення німецької національності за значного контакту з віденським аргю. Віденські „Plattenbrüder“ були попередниками брненських платенбрюдерів (чеська назва: „plotňáci“). Слово „plotna“ (брненська спільнота, що складається з представників злочинного світу) походить від нім. Platten (з віденською вимовою Plot'n), яке спочатку означало кримінальну спільноту. Як і у Відні, спільнота платенбрюдерів у Брно мала певні контакти з частиною чеської богеми, з художниками, з якими вони часто відвідували одні й ті ж господи чи кав'ярні [SNČ 2020: 33].

Що стосується української та російської мов, то в їхній субстандарт, на думку Б. А. Ларіна, О. Горбача та В. М. Мокієнка, німецьке аргю потрапило переважно таким шляхом: „південнонімецькі діалекти → їдиш (або європейське просторіччя єврейського населення Європи) → польський кримінальний жаргон → російський кримінальний жаргон (спочатку в мову його центрів: Одеси, Ростова-на-Дону та ін.)“ [ЖРБрейт. 2003: 6].

Ми спробували узагальнити шляхи проникнення німецьких елементів у субстандарті трьох досліджуваних мов, тож перейдемо до фразеологізмів. Для нас присутнім є визначення В. М. Мокієнка про те, що фразеологізм – це „відносно стійке, відтворюване, експресивне сполучення лексем, якому характерне, як правило, цілісне значення“ [Мокиєнко 1980: 4], і думка авторитетних фразеологів про синонімічність термінів *фразеологічний зворот* і *фразеологічна одиниця* [Мокиєнко, Степанова 2008: 12]. Таким чином, фразеологізми характеризуються стійкістю, відтворюваністю, експресивністю та цілісністю значення. Однією з найбільш очевидних ознак нелітературних фразеологізмів є підвищена експресивність.

Що стосується способів творення субстандартних фразеологізмів, то тут мають місце ті ж процеси, що й у літературних стійких словосполученнях. Перенесення значення відбувається за допомогою метафори, метонімії, перифрази, порівняння тощо, або шляхом розвитку нового нестандартного значення у вже наявних фразеологізмах.

Субстандартні фразеологічні одиниці можна класифікувати за різними аспектами, однак у цій статті ми зосередимося насамперед на семантичних групах, характерних для нелітературних фразеологізмів німецького походження. Ми також додамо кілька цікавих фактів і наведемо етимологію окремих фразеологізмів.

Семантично аналізовані нами фразеологізми орієнтовані на характеристику людини та її діяльності. Для субстандарту характерна велика концентрація фразеологізмів на позначення окремих понять і значно менша кількість – для фразеологічного ословлення маркованих тем [Бирих, Матешич 2008: 235]. Особливо багаті на фразеологізми такі семантичні групи, як „Шахрайство“, „Крадіжка“, „Бійка“, „Секс“.

Що стосується професіоналізмів, то, за нашими даними, субстандартних германізмів у фразеології дуже мало, їх виявлено лише в чеській мові. У "Slovníku nespisovné češtiny" (SNČ) наведено фразеологізм театр. *udělat si fasádu* „нанести макіяж“, *poslední štaće* „останній виступ театрального колективу“, переносно також „останній порятунок“, *ani vorta* „ні слова“ (зазвичай про забутий текст). Із середовища музикантів походить *hrát ze štégrajfu / štyrgrajfu* „грати виставу без репетицій“. Крім того, є й, так би мовити, «автомобільні вирази» *na plnej knědl / knedlík* „на повній швидкості“ і *chytit šmíra* „потрапити в занос“, спорт. *sjet šusem* „спуститися на лижах по схилу прямо, без поворотів“. Ремісники використовують вираз *medvědí lejno* „термін для позначення

різних видів клеїв і герметиків“ – калька з нім. *Bärendreck* „ведмежий кал“, австр. *Pendrek – Bär* „ведмідь“, *Dreck* „послід“ (SNČ 2006: 281).

Більшість субстандартних фразеологізмів німецького походження стосуються кримінальної діяльності або поведінки на межі закону і сягають сфери шахрайства, крадіжки, насильства тощо. На позначення **шахрайства** ми знаходимо, наприклад, вирази чес. *voloupat jak buřta, vzít někoho na paklík*, укр. *забити цвяха, зробити на м'яго*, рос. *сыграть в банк, взять на бимбор (кого)*. У цьому зв'язку також можна згадати відомий чеський вислів *hodit se marod* „прикидатися хворим, щоб не ходити на роботу“. Фразеологізми чес. *po špagátě, na černo*, рос. *на шварц*, своєю чергою, позначають людину, яка хоче потрапити кудись, не заплативши.

На позначення **насильства** існує ціла низка виразів. Ми свідомо не беремо до уваги одиниці з тематичної групи „бійка“, зокрема „насильство“, оскільки в усіх фразеологізмах суттєво домінує перевага нападника над жертвою: когось б'ють, іноді навіть зі смертельними наслідками: чес. *dostat buchara / deku, vzít do presu / šlajfu / šmelcu, roscuchat fazonu, vysadit míxnu*, укр. *дати / погладити по кумполу, вирайбувати шкіру, дати деки*, рос. *дать / треснуть по кумполу (кому, кого), помыть / нарисовать фары (кому)*. Усі вони зосереджені навколо значення „побити“. Додамо також чес. *rozfofrovat kedluben* „розбити голову“ а *rozprásknout flašku* „зламати комусь шию“.

Крадіжка пов'язана з низкою окремих дій. Одне з основних слів аргю – *cink / cynk / цинк* „таємний знак“ – з нім. арг. *Zink(en)* „те саме“ → укр. *давати цинк*, рос. *дать цинк* „давати / дати знак“, чес. *dát cink / cunt na dobrý čoro* „дати хорошу наводку на крадіжку“. До кишенькових крадіжок мають стосунок фразеологізми укр. *бити / ходити по ширмі, нирнути в ширму*, рос. *нырнуть / залезть в ширму, бить / ударять / рубить / ходить / бегать по ширме / по ширмам* – з нім. *Schirm* „парасолька“, за О. Горбачем, «заслона»: та арг. *Schere machen* „засунути два пальці в чужу кишеню з метою крадіжки“ (Горбач 1966: 26). Під час крадіжки треба було пильнувати, бути обережним: чес. *dát šmíra, dávat bacha, vkydávát bacha / báška, držet vartu*, укр. *стояти на шухері*, рос. *стоять на фишке / цинке / цинку, быть на стрёме / стрему, стоять на зексе*.

У чеській мові є також *dělat zed'*, а у віденському аргю *Mauer machen* „те саме“ – при цьому, ймовірно, не йдеться про калькування, а про самостійні фразеологічні звороти, які могли виникнути незалежно один від одного, пор. „цілком подібні мовні явища можуть виникати незалежно одне від одного в місцях, віддалених одне від одного“ [Oberpfalzer 1935: 180]. У чеській *vkrašt* – значить *udělat kšeft*; той, хто хоче пограбувати касу, повинен *skolit medvěda nebo rozpiglovat káču* „відчинити касу“. Згадаймо також старий арготичний вислів *rozmajstrovat psy* „ламати замки“ – замок вже називався собакою в старочеській мові, пор. арг. *Hund* „навісний замок“ (SNČ 2006: 283). *Odmáznout šíbru* означає „відкрити жіночу сумочку“, *udělat věbu* – „вкрасти зимове пальто“. Красти на вокзалі – в українському сленгу *бігати по бану*, у чеському *na ostro trhnout* – „грабувати силою“. Але буває й таке, що за крадіжку може злов'язати у чес. *jít za katr* „потрапити до в'язниці“, у рос. *попасть в банк* „бути заарештованим і викритим“ та буде *качатся в киче* „відбувати строк покарання в місцях позбавлення волі“. Потім йому доведеться лише мріяти, коли він зможе *přijít na frej* „звільнитися з в'язниці“. Той, хто скоїв тяжкий злочин, *dostane frak* „отримує довічне ув'язнення“.

Щодо семантичного поля „секс“ ми знаходимо у словниках фразеологізми за достатньо широкою семантичною шкалою, починаючи від залицяння (чес. *jít na šmajchl* „залицятися до дівчини“ – нім. *schmeicheln* „лестити, завойовувати чийсь прихильність“) й закінчуючи семантично «сильними» виразами, такими, як чес. *bourat / natrhnout kachle* „здійснювати гомосексуальний анальний секс“: *boční šorfka* „вторинний любовний зв'язок“, *chabrus na spodek* „імпотент“, *bét u teho / bét dabaj* „здійснювати статевий акт“, *jít / chodit na kabelu* „про жінку, яка має секс за згодою з кількома чоловіками поспіль“,

házet do šlajfu „віддати коханку на групове зґвалтування“, в укр. *банова бікса* „вокзальна повія“, *шведський бутерброд* „злягання жінки одночасно з двома чоловіками“, *ходити / идти на фарт* „займатися повійством“, рос. *Карл Маркс* „чоловічий статевий орган“, *балду гонять* „мастурбувати“.

Важливою групою, яка сприяє поступовому проникненню арготизмів у мовлення інших груп населення, є **студенти**. У минулому в Чехії та Україні було кілька духовних семінарій, гімназій та шкіл, де студенти вивчали німецьку мову. Багато германізмів у цих мовах зумовлені перебуванням студентів у школах Німеччини та Австрії. У випадку Галичини та Буковини деякі германізми були принесені австрійськими вчителями. Германізми у шкільному жаргоні Одеси, Полтави, Києва, Харкова та Донбасу – це, на думку О. Горбача, жартівливі назви, які виникли під впливом вивчення німецької мови в школі, а також під впливом мовлення німецьких та єврейських однокласників [Горбач 1966: 53].

Розглядаючи фразеологізми, пов'язані зі студентами як соціальною групою, спостерігаємо доволі широкий спектр висловів, починаючи від тих, що безпосередньо стосуються навчання, до стійких словосполучень зі сфери кримінального жаргону. Студенти можуть укр. *стрілити / пальнути бика* „зробити помилку“, викладач їм *вцідить цваєра* „поставить погану оцінку“, студенти *мають мойри* або *дістануть п'єтра* „бояться“, тому вони *підуть на люф*, на *гінтер* або на *цубайс* „не підуть на урок“ ... і все це „погано“ (*не до шмиги*). Коли їм вдається *проскочити фуксом* „успішно впоратися з іспитом або перевіркою“, вони можуть потім піти *скакати халяндри* „танцювати“. Але якщо вони переборщать зі святкуванням, то будуть *робити гайліг'ур ниандир* „блювати“. Студентам та учням подобається визначати найрізноманітніші межі певних дій та чинів, тому вони полюбують час від часу укр. *брати на гец*, *замазувати шніфти*, *пускати цинк* „брехати“, можливо й *роблять мойши кімиран* „крадуть“ або *їздять на шварц*, у чеській – *na černo* „без дійсного квитка“ (етимологію українських висловів див. Горбач 1966).

Близькість молоді до кримінального світу яскраво ілюструє, наприклад, російський фразеологізм *стоять на фишке* „бути на сторожі, спостерігати під час якоїсь дії“, властивий як аргю, так і молодіжному сленгу. З любовними стосунками пов'язані рос. *крутить фишки* (с кем) „залицятися до дівчини з метою зтягнути її в ліжко“ або укр. *пустити кантом* „залишити дівчину / хлопця“, де „*фишка*“ і „*кант*“ в аргю пов'язані з обманом. З мовлення студентів або молоді проникли у мовлення, а потім й у словник укр. *дерти лаха* „сміятися“, *мати фляки у голові* „про когось, у кого голова варить, хто розуміє“, рос. *фиксы сушить* „теревенити, вести пусті балачки“, чес. (*nevědět*) *ani vorta* „ні в зуб ногою, нічого не знати“, *jet durchovku* „вчитися або працювати протягом ночі, зазвичай перед іспитом або дедлайном“.

Цікавим виявилось семантичне поле „**алкоголь**“: хто має настрій випити пива, у чеському сленгу *jde na pípu* або *hodit ženkli* „випити склянку пива“. Хто хоче лікеру, *dá si šnóbla* (від нім. *Schnabel* „дзьоб“, діал. вимова а>о, в аргю „ложка“). О. Бірих та Й. Матешич зазначають, що у фразеології субстандарту, на відміну від літературної мови, практично відсутні вирази на позначення легкого сп'яніння [Бірих, Матешич 2008: 245]. Виходячи з нашого матеріалу, який переважно містить мову злочинного світу, ми можемо це одозначно підтвердити, позаяк знаходимо лише незначні за обсягом ряди синонімів на позначення людини, яка перебуває у стані легкого алкогольного сп'яніння, переважно воно є сильним: чес. *být na šrot / na plech / na káry*, *být jak trajfus*, *fet jak deka / ščeně / pesku*, рос. *нажраться как иланг*, *залить фары*, в той час як багато з цих виразів успішно проникли у мову широких верств населення.

Пияцтво „понад міру“ також пов'язане з великою спрагою при похміллі – див. рос. *иланги горят (у кого)* „у когось сушняк“, а також чеський фразеологізм *modré ponděli*

„досл. синій понеділок – день, коли людина відсипається після розваг у вихідні дні, тобто не ходить на роботу, або виходить на роботу зі значним запізненням, та й то, як правило, працює лише наполовину“ – від нім. *Blauer Montag* „те саме“, де однією з можливих етимологій є нім. арг. *blau* „п'яний“, в первісному значенні поганий, марний, тобто або понеділок, коли людина надолужує сон після недільного похмілля, або день, коли робота нічого не варта [SNČ 2006: 234]. Зупинимось й на походженні брненського *fet jak deka*: хоча під словом *fet* чехи зазвичай уявляють собі наркотики, тут йдеться про стан сильного сп'яніння; вираз походить від німецького *fett* „товстий, жирний“, що в аргі означає „п'яний“, *in Öl sein* – буквально „бути в маслі“ – пор. *namazaný* „п'яний“ [SNČ 2006: 120].

Особливу роль у житті людини з давніх-давен відіграють **гроші**. В чеській мові ми знаходимо субстандартні фразеологізми *nemít ani floka / vindru, být plonk / švorc / óne* „залишатися без грошей“ і *za pár šurů* „дешево, дешевий“, в російській *дрянная ширма* „фальшива грошова купюра, асигнація, кредитна картка“.

У кримінальному середовищі (але також і в повсякденному житті) вживається український жаргонізм *фраєр*, який має в чеській мові значення „сміливий, захоплений чоловік, добре одягнений, іноді також чоловік взагалі“. І хоча у чеському субстандарті практично не виявлено стійких словосполучень з цим словом, в українській та російській мовах ситуація зовсім інша, позаяк у них існує ціла низка фразеологізмів (від нім. арг. *Freier* „не злодій“, пор. нім. *Freier* „жених“). Крім значення «модно одягнений чоловік», представленого в чеському субстандарті, це слово означає в укр. і рос. мовах також жертву злодія, недосвідченого злодія та ін. Серед фразеологізмів можна згадати хоча б такі, як укр. *ставити / ставить фраєра* „тіснити жертву групою, загороджувати від інших (при здійсненні карманної крадіжки)“ або укр. та рос. *фраєр вічний / вечный фраєр* „людина, яка погано чує“.

Говорячи про субстандартну фразеологію німецького походження, не можна не згадати про слово *блат*, яке символізує з часів старого аргі все злодійське, а в повсякденному мовленні означає знайомство, протекцію й підтримку. У словниках, які наведені у списку літератури, щодо цього слова можна знайти розлогий лексикографічний опис і довідатися про різні етимологічні тлумачення.

Переважає більшість досліджуваних субстандартних фразеологізмів німецького походження – це вислови, походження яких очевидне завдяки німецькому компоненту. Дослівний переклад німецьких фразеологізмів згодом породив ще так звані кальки – наприклад, рос. *доброе утро* „крадіжка на світанку“ або „пограбування гостей готелю“ – з нім. *Guten Morgen* „те саме“, чес. *mít kliku* „комусь пощастило“ – з нім. *Glück haben* „те саме“ або вислів для побажання успіху *zlom vaz* – з нім. *Hals- und Beinbruch* „зламай ногу і шию“, *Hals* шия, *Bein* нога, *Bruch* перелом; однак оригінал є спотворенням їдиш *hazloche und broche* „успіх, благословення“, що вживається як вітальне слово, наприклад, після вдалої угоди, з єврейського *hazlacha uvracha* „те саме“ [SNČ 2006: 448]. Ми також натрапляли на напівкальки, де одна частина фраземи зберігає оригінальну форму, а інша перекладається – наприклад, чес. *óne sranda* „серйозно, без жартів“ (з нім. *ohne* „без“), рос. *генуг трепаться* „годі базікати, не треба вести пусті балачки“ (*genug* – „досить“).

У дослідженні субстандартних фразеологізмів німецького походження ми мали справу переважно з матеріалом аргі, а також зі студентським жаргоном, через який кримінальний жаргон проникає далі в мовлення інших суспільних верств. Солдати також близькі до аргі, але із суто військового середовища нами зафіксовано лише фразеологізм укр. *бити в дах* „віддавати салют“. Словникові ремарки чес. *ob.* (obecná čeština), рос. *жрр.* (жаргонизированная разговорная речь) або укр. *жрм.* (жаргонізована розмовна мова) у словниках позначають вислови, які зазвичай відомі широкому загалу. Більшість чехів знають, що означає *dát (si) bacha / majzla* „бути обережним“, *mít na háku* „не

турбуватися про щось“, *vzít hákem* „виконати щось швидко, без зайвих зволікань“, *je to na pendrek / pro kočku* – з нім. *das ist für die Katze* „це марно, безглуздо“, *dělat něco na kšeft* „робити щось за гроші“, *mlít pantem* „говорити занадто багато або недоречно“, *nemít šajn / šajna / ánunk* „не мати поняття“, *dát si šlofika* „коротко подрімати“ тощо. У російській та українській мовах, наприклад, широко відомі фразеологізми, пов'язані з нім. *Dach* „дах“: рос. *крыша едет / поехала (у кого)*, укр. *дах / криша / стріха їде / поїхала (у кого, кому)*, укр. *все вище даху* „все добре, чудово“, рос. *для хохмы* „для розваги“. Також можна згадати жартівливі макаронічні фрази з російського субстандарту *Аллес-нормалес* „все гаразд“ або *Арбайтен унд копайтен* „багато працювати“.

Метою нашого дослідження було представити субстандартну фразеологію німецького походження, з'ясувати, яких семантичних полів вона здебільшого стосується і яку роль відіграє в сучасній мові. Переважно це вислови, що походять з німецького арго, які через соціолекти різних груп населення (часто студентів) поширювалися далі, проникаючи іноді навіть у повсякденне мовлення. Сьогодні багато подібних висловів все ще міцно утримують свої позиції в мові і широко вживаються. Нові фразеологізми німецького походження є радше винятком, але останнім часом спостерігаємо певну тенденцію до частішого вживання старої арготичної лексики серед молоді під впливом значної популярності музики хіп-хоп та репу, що стали справжнім феноменом. Побачимо, чи це позначиться з часом і на фразеології...

Література

- Б и р и х , М а т е ш и ч 2008: Бирих, А., Матешич, Й.: Фразеология в русском и хорватском субстандарте. In: *Frazeologia. Komparacija współczesnych języków słowiańskich*. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej i Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Opole 2008, с. 235-247.
- Г о р б а ч 1966: Горбач, О.: Арго українських школярів і студентів. In: *НЗ УВУ*, в. 8. Мюнхен 1966, с. 174-224.
- Г о р б а ч 1983: Горбач, О.: Львівські проступницько-тюремницькі арготизми (до 1930-их років). In: *НЗ УВУ*, т. 10, Мюнхен 1983, с. 296-326.
- М о к і е н к о 1980: Мокиенко, В. М.: Славянская фразеология. Высшая школа. Москва 1980.
- М о к і е н к о 1994: Мокиенко, В. М.: Субстандартная фразеология русского языка и некоторые проблемы ее лингвистического изучения // *Revue Russe* n°7, 1994, с. 53-75. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/4e0Lq2nM>
- М о к і е н к о , Н и к и т и н а 2001: Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г.: Большой словарь русского жаргона. Санкт-Петербургский государственный университет. Норинт, Санкт-Петербург 2001.
- Н и к и т и н а 2007: Никитина, Т. Г.: Молодежный сленг: толковый словарь: более 12 000 слов; свыше 3000 фразеологизмов. Астрель: АСТ. Москва 2007.
- П о п о в ч е н к о 1996: Поповченко, О. І.: Словник жаргону злочинців. Оберіг, Київ 1996.
- С т а в и ц ь к а 2003: Ставицька, Л.: Короткий словник жаргонної лексики української мови. Критика, Київ 2003.
- Х о б з е й т а і н . 2012: Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., Дидик-Меуш Г.: Лексикон львівський: поважно і на жарт. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Львів 2012.
- М о к і е н к о , S t ě p a n o v a 2008: Mokienko, V., Stěpanova, L.: *Ruská frazeologie pro Čechy*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008.
- М о л н а р о в á 2008: Germanizmy v ukrajinském substandartu (v porovnání s českým a ruským) – diplomová práce, Olomouc 2008. Режим доступу електронної версії: URL: <https://cutt.ly/We2ySvQf>
- О б е р п ф а л c e r 1935: Oberpfalcer, F.: *Z minulosti českého argotu*. In: *Sborník filologický X*. Česká akademie věd a umění, Praha 1935, s. 172-210.
- О у ř e d n í k 2016: Ouředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny 1945 – 1989*. VOLVOX GLOBATOR, Praha 2016.

S u k 1993: Suk, J.: Několik slangových slovníků: současný český kriminální slang: slang chartistů: slang profesionálních řidičů: slang teplotářských zaměstnanců: vojenský slang. Inverze, Praha 1993.

Умовні скорочення

Ж Р Б : Jastrzębska, E., Jorczyńska, M., Konupková, H., Kulpa, A., Sump, A., Walter, H.: Жаргонная речь книги Г. Н. Брейтмана Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников. Киев 1901. Словарь-справочник. Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Institut für Slawistik, Greifswald 2003.

S N Ć 2006: Hugo, J. a kol.: Slovník nespisovné češtiny. 2. vydání (14 000 hesel), MAXDORF, Praha 2006.

S N Ć 2020: Hugo, J. a kol.: Slovník nespisovné češtiny. 4. vydání (19 000 hesel), MAXDORF, Praha 2020.

Summary: The article focuses on words of German origin in Czech, Ukrainian and Russian substandard phraseology. On the basis of dictionaries of the non-literary language the author presents both substandard Germanisms with a German component, which are the majority, and also calques or partial calques. The article gives examples of phraseologisms of the main areas covered by the non-literal Germanisms. Most of the stable expressions of German origin are related to the criminal environment. Germanisms were borrowed into Ukrainian and Russian via Polish criminal jargon from South German dialects and Yiddish, while in Czech there is a large concentration of argot expressions, especially in the Brno dialect due to close contacts with Viennese argot. These argot expressions gradually penetrated other sociolects, including student jargon, and some of them later even into common speech.

Key words: *germanism, phraseologism, substandard language, sociolect, argot, secret languages jargon, slang*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ПРИЗВИСК В СЕРЕДОВИЩІ РУСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕЛІТИ (КІНЕЦЬ X – XIII СТ.)²

Нагірний Віталій

Ягелонський університет, Інститут історії
vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl

У студіях над елітами середньовічної Русі важливе значення мають не тільки імена і патроніми її представників, але й такі додаткові антропонімічні назви, як прізвиська. Саме вони дозволяють переконливо ідентифікувати їх носіїв, особливо в тих випадках, коли на сторінках джерел протягом вузького проміжку часу згадуються кілька осіб із однаковим іменем. Крім того, прізвиська дають дослідникам цінну інформацію про людину, наприклад про її географічне, етнічне чи соціальне походження, її обов'язки при князівському дворі або про її фізичні чи моральні риси. Однак, на відміну від імен і патронімів, прізвиська руської еліти X–XIII ст. зазвичай залишаються поза увагою дослідників. Видавалося б, що така ситуація зумовлена малою кількістю джерельного матеріалу. У випадку із Рюриковичами це справді так, і приклади наділення прізвиськами представників цієї князівської династії у X–XIII ст. є радше винятками [Горський 2020: 7–26; Сиренов 2017: 184–189]. А наскільки поширеними були прізвиська серед представників руської еліти не-князівського походження в цей період? Спробую відповісти на це запитання.

Доступний матеріал не дозволяє однозначно з'ясувати, коли саме в середовищі князівських «мужів» і дружинників з'явилися і почали функціонувати прізвиська. Основне джерело з найдавнішої історії Русі – «Повість минулих літ» – вже в кінці X ст. називає ряд осіб, особові назви яких могли бути прізвиськами. В статті 6488 (980/981) року говориться про Варяжка, який належав до найближчого оточення князя Ярополка Святославовича [ИЛ: 66; ЛЛ: 78; НПЛ: 127, 439, 527; РЛ: 39]. В статті 6492 (984/985) року розповідається про Вовчого Хвоста, воєводу князя Володимира Святославовича [ИЛ: 71; ЛЛ: 84; НПЛ: 131, 530; РЛ: 41], а в статті 6523 (1015/1016) року згадано Ляшка, дружинника князя Святополка [ИЛ: 121; ЛЛ: 135; НПЛ: 172, 556; РЛ: 59]. Останній з'являється також в «Сказанні про Бориса і Гліба» [Сказание: 336].

В науковій літературі вже висловлювалися припущення, що антропоніми Варяжко і Ляшко були прізвиськами етнічного походження і вказували на скандинавське [Skulina 1974: 63] та польське [Skulina 1973: 110; Nagirnyy 2019a: 200–201; Nagirnyy 2019b: 6–11] походження їх носіїв. Схожі ситуації, коли етнонім ставав прізвиськом, неодноразово зустрічатимуться на Русі в пізніший період³, що робить висловлене припущення досить правдоподібним. Прізвиськом дослідники вважають також особову назву Вовчий Хвіст [Соловьев 1959: 188–189; Грушевський 1991: 486, із певними

² Статтю підготовлено в рамках стипендійної програми Visegrad Fellowship program (ID62410156).

³ З-поміж прикладів можна назвати: Торчина, котрий служив чернігівським князям Олегові і Давидові Святославовичам [ИЛ: 249]; Хазара [Корнієнко 2011: № 2072] і Юдка [Слободян, Гусак 2017: 109], що фігурують в графіті Софійського собору в Києві та церкви св. Пантелеймона в Галичі; Володислава Ляха, воєводу київського князя Ростислава Мстиславовича [ИЛ: 526], а також численні приклади із Новгороду [Зализняк 2004: 204].

застереженнями; Skulina 1974: 39; Чучка 2011: 106], хоча і розходяться в думках щодо часу її появи. Частина авторів з довірою поставилася до можливості функціонування цього прізвиська вже в кінці X ст. [Соловьев 1959: 188–189; Skulina 1974: 39; Чучка 2011: 106]. На відміну від них М.С. Грушевський уважав, що назва *Вовчий Хвіст* була надана воеводі Володимира не його сучасниками, а з'явилася пізніше й була витвором уяви руського літописця, який на межі XI і XII ст. вніс її до «Повісті минулих літ» [Грушевський 1991: 486]. Аргументи М.С. Грушевського не позбавлені сенсу, але необхідно брати до уваги, що прізвисько *Вовчий Хвіст* в кінці X – першій половині XI ст. зустрічалося в Скандинавії [Сага о Союзниках 2004: 237]. Цілком можливо, що воно мало скандинавське походження і було відоме на Русі вже в часи Володимира Святославовича⁴.

Якщо висловлені вище міркування гпкеоао надійні й особові назви *Варяжско*, *Вовчий Хвіст* і *Ляшко* справді були прізвиськами, то можна із обережністю припустити, що в кінці X – на початку XI ст. цей вид антропонімів вже функціонував в середовищі руської еліти. Однак, слід наголосити, що висловлена думка є тільки гіпотезою, яку важко підтвердити з огляду на стан джерельної бази.

Протягом XI ст. особові назви представників руської еліти, які можна було б уважати прізвиськами, майже не зустрічаються⁵. Основне джерело про події того часу – «Повість минулих літ» – час від часу згадує осіб не-князівського походження, але абсолютна більшість із них – наприклад *Вишата*, *Остромир*, *Янь Вишатич*, *Коснячко*, *Порей*, *Путята*, *Туки*, *Чудин*, *Ратибор*, *Славята* – були настільки відомими представниками правлячої верхівки Русі, що для їх ідентифікації не було потреби вказувати такі додаткові найменування як патроніми чи можливі прізвиська.

Тільки з кінця XI – початку XII ст. у джерелах починають з'являтися особові назви представників руської еліти, які досить впевнено можна назвати прізвиськами. В графіті Софійського собору в Києві, яке прийнято датувати останньою чвертю XI або початком XII ст., говориться про якогось Дедильця, якого додатково названо «Касожичь» і «Тъм[о]уторо[ка]ньць» [Высоцкий 1976: 59; Янин 2004: 256], а «Повість минулих літ» під 6614 (1106/1107) роком згадує *Іванка Захарьича Козарина*, воеводу київського князя Святополка Ізяславовича [ИЛ: 257; ЛЛ: 281; РЛ: 102]⁶. Видається правдоподібним, що найменування *Касожичь* і *Козарина* були саме прізвиськами етнічного походження. Щодо першого з них, то дослідники сходяться на думці, що його власник міг бути касогом або потомком касога з Тматорокані [Янин 2004: 257; Чхайдзе 2005: 157; Бубенок 2015: 15]. Друге прізвисько – *Козарина* – вказує на зв'язок його носія з хазарською спільнотою Русі⁷. При цьому варто зауважити, що обидва прізвиська поєднані з руськими іменами, а у другому випадку ще й з руським патронімом, що схиляє до думки, що предки Дедильця й Іванка вже тривалий час мешкали на Русі, де перейняли християнство та місцеві звичаї і мову.

Починаючи з другої третини XII ст., прізвиська представників руської еліти все частіше з'являються на сторінках письмових джерел. Під 1135 роком літописи згадують Станіслава Тудковича Доброго (*Станислава Доброго Тудьковича*) [ИЛ: 298; ЛЛ: 304; РЛ: 108; НЛ IV и V: 147], в 1140-х рр. – Лазора Саковського (*Лазорь Саковьскъи*) [ИЛ: 311,

⁴ Не вилучено, що прізвисько *Вовчий Хвіст* походило від елемента вбрання воеводи – вовчого хвоста, який міг сприйматися як прикраса чи талісман.

⁵ Теоретично, прізвиськом можна було б вважати антропонім Чудин, віднотований в «Повісті минулих літ» під 1072 р. [ИЛ: 172; ЛЛ: 182; Nagirnyu 2021: 215–216].

⁶ Цікаво, що в графіті № 2072 із Софійського собору в Києві, яке датується кінцем XI – початком XII ст., згадується якийсь *Хазарь* [Корнієнко 2011: № 2072]. Важко сказати, чи він мав стосунок до *Іванка Захаровича Козарина*.

⁷ Відомо, що після розгрому Хазарії Святославом Ігоровичем частина хазарів спочатку оселилась у Тматорокані, а згодом переселилась на Русь [Новосельцев 1990: 230–231].

325], Івана Халдєєвича (*Иванъ Халдѣевичъ*) [ИЛ: 320], Василя Полочанина (*Василь Полочанинъ*) [ИЛ: 325 і прим. 14] і Данила Великого (*Данила Великаго*) [ИЛ: 327], в 1150-х рр. – Киянина (*Києнина*) [ИЛ: 497] і Іванка Ручечника (*Ивана Ручечника*) [ИЛ: 503], в 1160-х рр. – Нажира Переяславича (*Нажира Переяславича*) [ИЛ: 518]⁸, Володислава Ляха (*Володислава Ляха*) [ИЛ: 526, 549], Дмитра Хороброго (*Дмитра Хороброго*) [ИЛ: 544 і прим. 54] і Олексу Двірського (*Олексу Дворьского*) [ИЛ: 544], в 1170-х рр. – Олексу Святословця (*Олексу Стѣсловца*) [ИЛ: 569 і прим. 35], Кузьмище Киянина (*Кузьмище Києнинъ*) [ИЛ: 590] і Добриню Довгого (*Добрѣну Долгаго*) [ЛЛ: 381, 382]. Цікаво, що додаткові особові назви в цей час зустрічаються навіть у представників вищого духовенства (митрополит *Клим Смолятич*) [ИЛ: 340].

Таке збільшення інформації про прізвиська руської еліти протягом XII століття видається не випадковим. З одного боку, літописи все частіше нотують осіб із князівського оточення. Багато з них мали ідентичні імена, а наявність додаткових особових назв значно полегшувала їх ідентифікацію [Пахомова 2012: 100, 138-139]⁹. З іншого боку, це виразно свідчить на користь того, що до середини XII ст. надання прізвиськ руській знаті вже набуло значного поширення.

У наступному столітті наділення прізвиськами представників вищих верств у Русі набрало ще більшого розмаху. У Галицькій і Волинській землях в цей час були відомі такі особи, як Володислав Кормиличич (*Володислав же кормиличичъ*) [ИЛ: 724; КНВ:30], Вячеслав Товстий (*Вячеславъ Толстѣи*) [ИЛ: 725, 728; КНВ:34, 44-45], Семен Олуєвич (*Семьонъ Олюевичъ*) [ИЛ: 732, 743; ЛЛ: 507; КНВ:60, 98], Василь Молза (*Василь дѣакъ рекомѣи Молза*) [ИЛ: 733; КНВ:63-64], Михалко Скула (*Михалка же Скоулоу*) [ИЛ: 733; КНВ:64], Семен Коднинський (*Семьона Кодѣниньского*) [ИЛ: 734; КНВ:66-67], Семенко Чермний (*Семьонка Чермѣнаго*) [ИЛ: 748, 759, 771; КНВ:112, 145, 184], Олекса Орішок (*Олексию Оръѣшкомъ*) [ИЛ: 751; КНВ:121], Коснятин Положишило (*Косѣтина рекомаго Положишила*) [ИЛ: 835; КНВ:374], Степан Медушник («Степана Медоушника») [ИЛ: 855; КНВ:430], Андрій Путивлич (*Андрѣа Поутивлича*) [ИЛ: 870 і прим. 52; КНВ:473], Володислав Ломоносій (*Володѣслава Ломоносаго*) [ИЛ: 870 і прим. 55; КНВ:473], Кафілат Селезенець (*Кафилата [...] Селезенца*) [ИЛ: 882; КНВ:503], Василько Белжанин (*Василка Белжанина*) [ИЛ: 889; КНВ:521], Рябець (*Рѣбца*) [ИЛ: 889; КНВ:521], Олов'янець (*Оловѣанецъ*) [ИЛ: 889, 901; КНВ:522, 555], Семен Дядькович (*Семена своего Дядьковича*) [ИЛ: 930; КНВ:634, 645] і Мартин Рязанець (*Мартин Рязѣнцѣ*) [Корнієнко 2018: № 761]. В Київській землі – Петро Акеревич (*Петръ Акеровичъ*) [ЛЛ: 455-456]¹⁰, Дмитро Єйкович (*Єиковичемъ Дмитромъ*) [ИЛ: 806; КНВ: 288 і прим. Т] та Іван Слепко (*Ив(анъ) Слепко*) [Корнієнко 2009: № 214], в Смоленський – Остафій Дядько (*Остафѣи Дядько*) [СГ:66], Микула Дядькович (*Микоула Дядькович*) [СГ:63, 66], Путята Дядькович (*Поутѣта Дядькович*) [СГ:63], Олекса Чорний (*Олекса Черный*) [СГ:66], в Ростовській – Олександр Попович (*Александръ Поповичъ*) [ЛЛ: 509], в Новгородській – Мойслав Попович (*Моислава Поповиця*) [НПЛ: 41], Якун Зуболомець (*Якуна Зуболомиця*) [НПЛ: 53], Якун Зубець (*Зубѣця Якуна*) [НПЛ: 54], Івор Чапонос (*Ивора Чапоноса*) [НПЛ: 54], Дмитро Плесковитин (*Дмитра Пльсковитина*) [НПЛ: 57], Іванко Попович (*Иванка поповиця*) [НПЛ: 57] та ін. Тоді ж на сторінках джерел появляються Олекса Путиловиць

⁸ На мою думку, є вагомі підстави вважати, що особова назва *Переяславич* була прізвиськом, а не патронімом [Нагірни 2020: 180-181].

⁹ Як приклад можна навести кількох Володиславів, діяльність яких припадає на кінець 60-х – початок 70-х рр. XII ст. і яких літописець відрізняє власне за допомогою додаткових назв. Одного із них він називає *Воротиславовичем*, іншого *Ляхом*, а ще одного – братом *Яня* [Нагірну 2021: 188-190].

¹⁰ На мою думку, є вагомі підстави вважати, що особова назва *Акеревич* була прізвиськом, а не патронімом [Нагірни 2020: 181-182].

(*Ольксу Путиловиця*), боярин із оточення князя Мстислава Мстиславовича [НПЛ: 57, 257], Доман Путивлиц (*Доманомъ Путивльцемъ*), який служив монгольському хану Батієві [ИЛ: 795; КНВ:259 і прим. N, O] та Прокопій Полочанин (*Прокопию Полочанинъ*), руський боярин на службі в литовського князя Товтивіла [ИЛ: 861; КНВ:446].

Характерно, що в XII–XIII ст., на відміну від кінця X – початку XI ст., прізвиська рідко згадувалися самостійно, без подання імені їх власників. Винятками можна вважати тільки приклади *Киянина* [ИЛ: 497], *Олов'янця* [ИЛ: 889, 901; КНВ: 522, 555], *Рябця* [ИЛ: 889; КНВ:521] і, можливо, *Туйми/Туми* [ИЛ: 877, 884, 885, 889; КНВ: 490, 491, 509]. В абсолютній більшості відомих випадків ця додаткова особова назва вживалася у поєднанні з іменем і фактично заміняла собою патронім. В окремих випадках руські книжники вказували три особові назви людини – ім'я, патронім та прізвисько, наприклад – *Іванко Захарович Козарин* [ИЛ: 257; ЛЛ: 281; РЛ: 102] чи *Станіслав Тудкович Добрий* [ИЛ: 298; ЛЛ: 304]. А інколи літописці навіть спеціально наголошували, що один із антропонімів є саме прізвиськом, як це було у випадку Василька Молзи (*Василь дъакъ рекомъи. Молза*) [ИЛ: 733; КНВ:63–64], Семенка Чермного (*Семьюнько подобньи лисици черъмности ради*) [ИЛ: 759; КНВ:145] чи Коснятина Положишила (*Коснятина рекомаго Положишила*) [ИЛ: 835; КНВ:734].

Підводячи підсумок розвідки, відмічу, що в перші століття існування держави Рюриковичів в середовищі руської еліти не-князівського походження, на відміну від правлячої династії, додаткові антропонімічні назви набували значного поширення. Не вилучено, що перші прізвиська князівських «мужів» і дружинників з'явилися вже в кінці X ст. Важко з'ясувати, наскільки популярними вони були в XI ст., але, починаючи із другої третини XII ст., в джерелах усе частіше трапляються додаткові особові назви руської знаті, а в XIII ст. їх наявність стає вже звичним і повсякденним явищем.

Література:

Б у б е н о к 2015: Бубенок, О.Б.: Касоги в Киеве. In: Вестник института гуманитарных исследований правительства Кабардино-Балкарской Республики и Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук. 2015. № 3 (26), с. 7-20.

В ы с о ц к и й 1976: Высоцкий, С.А.: Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). Наукова думка, Киев 1976.

Г о р с к и й 2020: Горский, А.А.: О времени появления прозвищ у князей русского средневековья. In: Средневековая Русь". № 14. 2020, с. 7-26.

Г р у ш е в с ь к и й 1991: Грушевський, М.С.: Історія України-Руси. Т. 1. Наукова думка, Київ 1991.

З а л и з н я к 2004: Зализняк, А.А.: Древненовгородский диалект, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Языки славянской культуры. Москва 2004.

Н а г и р н и 2020: Нагирни, В.: Патроним или прозвище? Из историята на древноруската средновековна антропонимика. In: Алманах «Българска украинистика». № 9. 2020, с. 178-185.

Н о в о с е л ь ц е в 1990: Новосельцев, А. П.: Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Наука. Москва 1990.

П а х о м о в а 2012: Пахомова С.М.: Еволюція антропонимічних формул у слов'янських мовах. Видавництво Олександра Гаркуші. Ужгород 2012.

С л о б о д я н т а і н. 2017: Слободян, В., Гусак, А.: Образок з життя на зламі XII–XIII ст. зі стін храму святого Пантелеймона поблизу Галича. In: Галич: збірник наукових праць. Т. 2. Лілея-НВ. Івано-Франківськ 2017, с. 105-114.

С о л о в ь е в 1959: Соловьев, С.М.: История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1–2. Издательство социально-экономической литературы. Москва 1959.

Чучка 2011: Чучка, П.П.: Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ліра. Ужгород 2011.

Чхайдзе и др. 2005: Чхайдзе, В.Н., Дружинина, И.А.: Граффити из Софии Киевской – свидетельство христианизации касогов в конце XI – начале XII вв. In: Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Армавир. Вып. 5. 2005, с. 155-158.

Янин и др. 2004: Янин, В.Л., Зализняк, А.А., Гиппиус, А.А.: Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000). Языки славянской культуры. Москва 2004.

Nagirnyy 2019a: Nagirnyy, V.: Antroponimizacja etnonimu „Ляхи” na Rusi w XI–XIII w. In: Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki. Historia Iagellonica. Krakow 2019. s. 197-205 [Seria: Colloquia Russica. Series I. vol. 9].

Nagirnyy 2019b: „придоша къ Сѣополку ... Лашько”: Polak (?) na służbie w księcia kijowskiego Świętopełka. Rocznik Przemyski. Historia. 2019. T. 55. Z. 1 (22), s. 3-16.

Nagirnyy 2021: Nagirnyy, V.: Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Historia Iagellonica. Kraków 2021.

Skulina 1973: Skulina, T.: Starosukie imiennictwo osobowe. Cz. 1. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Polska Akademia Nauk. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1973.

Skulina 1974: Skulina, T.: Staroruskie imiennictwo osobowe. Cz. 2. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Polska Akademia Nauk. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1974.

Умовні скорочення та Джерела:

ИЛ: Ипатьевская летопись. In: Полное собрание русских летописей. Т. 2. Типография М.А. Александрова. Санкт-Петербург 1908.

Корнієнко 2018: Корнієнко, В.: Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). Лілея-НВ. Івано-Франківськ 2018.

Корнієнко 2009: Корнієнко, В.: Корпус графіті Софії Київської. Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Київ 2010.

Корнієнко 2011: Корнієнко, В.: Корпус графіті Софії Київської. Ч. 3: Центральна нава. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Київ 2011

ЛЛ: Лаврентьевская летопись. In: Полное собрание русских летописей. Издательство Академии Наук СССР. Т. 1. Ленинград 1926–1928.

Новгородская IV и V: Новгородская IV и V летописи. In: Полное Собрание Русских Летописей. Т. 4. Вып. 1. Типография Эдуарда Праца. Петроград 1915.

НПЛ: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, ред. А.Н. Насонов. Издательство Академии Наук СССР. Москва; Ленинград 1950.

РЛ: Радзивилловская летопись. In: Полное собрание русских летописей. Т. 38. Наука. Ленинград 1989.

Сага о Союзниках 2004: Сага о Союзниках. In: Исландские саги. Т. 2, пер., ред. И ком. А.В. Циммерлинга. Языки славянской культуры. Москва 2004, с. 212-244, 340-367.

Сказание: Сказание о Борисе и Глебе, изд. Л.А. Дмитриев. In: Библиотека литературы Древней Руси, ред. Д.С. Лихачев и др. Т. 1: XI–XII века. Наука. Санкт-Петербург 1997, с. 328-351, 528-531.

СГ: Смоленские грамоты XIII–XIV вв., изд. Т.А. Сумникова, В.В. Лопатин. Издательство Академии Наук СССР. Москва 1963.

КНВ: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów), tłum. i oprac. D. Dąbrowski i in. Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków; Warszawa 2017.

Summary

The article deals with the analysis of the emergence and spread of nicknames among the Ruthenian elites of non-princely origin in the late tenth – thirteenth centuries. Based on the analysis of chronicle reports and epigraphic material, the author suggests that additional anthroponymic names could function in the princely environment as early as in the late tenth century. It is not known how popular they were in the eleventh century, since most representatives of the Ruthenian elites from that time are named by chroniclers by their first names only. However, starting from the end of the eleventh century and the first decade of the twelfth century, written sources increasingly record proper names that can be identified as nicknames. In the vast majority of known cases, these names were indicated alongside the names of people, replacing patronymics, and sometimes as an additional, third name of a person. There are also cases when chroniclers specifically emphasise that one of the personal names was a nickname. The analysed material allows to assert that by the middle of the twelfth century, nicknames became widespread among the Ruthenian elites and that in the thirteenth century, their presence was already common.

Key words: Rus', Ruthenian elites, nicknames, names, patronymics, anthroponymy.

ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРИ ГАСТРОНОМІЧНИХ ТОВАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРИЗМІ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ

Осіпчук Вікторія

Інститут слов'янської філології
Вроцлавського університету
viktoriia.osipchuk@uwr.edu.pl

Повномасштабна війна, яку росія розпочала проти України змусила українське суспільство мілітаризувати своє мовлення, що посприяло виникненню неологізмів, а звичайні слова набули нових значень (наприклад, *бавовна, чисте небо*). Доказом того є незліченні публікації в інфопросторі, для створення яких в українців не бракує оригінальності. У результаті таких заходів Рівненським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти у 2023 році був виданий практичний посібник *Мова війни: нові слова, нові значення, нове сприйняття*. Це свідчить, що тема війни вкорінилась у свідомості кожної людини, тому лексика, пов'язана із російською агресією і українським супротивом, проникла у кожен сферу життя українців.

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року в інформаційному просторі, побуті українців можна помітити значний зріст використання військово-патріотичних мотивів. Така ситуація обумовлена прагненням громадян підтримати своїх захисників, виразити своє небажання дотримуватись світогляду агресора, утвердити свою ідентичність, піднести патріотичний дух. Використовуючи мілітарну і патріотичну лексику, маркетологи компаній користуються різними мовними стратегіями й технологіями, передусім засобами впливу на емоції споживачів з метою привернення уваги, наслідком чого є збільшення попиту на свій продукт.

Однією з найбільш популярних сфер оприявлення теми війни у рекламних кампаніях є гастрономічна. Предметом нашого аналізу стали власні назви гастрономічних продуктів – гастроніми. Мета цього дослідження – простежити функціонування й оновлення військово-патріотичних найменувань гастрономічних товарів в онімному просторі української мови.

Термін *гастронім* був уведений Михайлом Торчинським. Гастроніми визначені як «власні назви різних продовольчих товарів: солодошів, напоїв тощо, а також ліків» і уналежені до категорії товаронімів [Торчинський 2008: 210]. Явище товаронімії більш детально розглядали у своїх працях такі мовознавці, як Д.Г. Бучко, О.Ю. Карпенко, М.М. Торчинський, С.О. Шестакова, А.М. Янчишин. Своєю чергою *товаронім* є різновидом *прагматонімів* і, за Анатолієм Янчишином, є «штучним онімом, пов'язаним із матеріальною сферою людського життя, що описує власну назву окремого товару, тобто об'єкта, призначеного для продажу чи обміну. Схоже значення за своєю природою мають інші терміни типу: «товарний знак», «рекламна назва», «бренд» [Янчишин 2021: 522]. У зв'язку з цим гастроніми можна розглядати у парадигмі інструментів комерційного впливу на споживачів. Як категорія власних назв, окрім ідентифікаційної, вони відіграють комунікативну, символічну та рекламну функції.

Війна змінила кожного українця, тому не дивно, що рекламні кампанії під час воєнного стану в Україні здебільшого мають інший характер, ніж у мирні часи: вони

більш патріотичні, воєнною тематикою просякнуте майже кожне рекламне повідомлення. Гастрономічна сфера є невід’ємною частиною нашого життя, оскільки харчування – це базова потреба кожної людини. Тому цілком зрозуміло, що маркетологи, завуальовуючи це задовільнення потреб споживачів, натискатимуть на «больові точки» своїх клієнтів, адже високі рейтинги бренду і активні продажі постійно перебувають у пріоритеті. Тож «закладений» у гастрономію патріотизм виконує функцію привернення уваги. Оприявлення гастрономічними брендами солідарності з українцями у боротьбі із російською навалюю супроводжується, крім іншого, перейменуванням уже існуючих гастрономів і створенням нових військово-патріотичних назв.

Перейменування наявних гастрономів

На полицях українських магазинів досить часто можна було побачити товарніми (торгові марки) або гастрономі, означені російською мовою, чи ті, назва яких складається із «російського» топоніма. Найбільш популярними гастрономіями, що несли на собі сліди мови (а також і традиції) агресора, були сир *Російський*¹¹ і ковбаса *Московська*. Ці назви незалежна Україна успадкувала з часів Радянського Союзу, і саме ці продукти вважались «безпечними» серед інших нових найменувань у розумінні пострадянської людини. Зважаючи на факт трагічних подій, які відбуваються на українських територіях, починаючи з 2014 року і дотепер, російська мова і все, що пов’язано з агресором, має негативну конотацію, обурює споживача, оскільки асоціюється з загарбницькими і насильницькими діями. З огляду на це підприємства харчової промисловості змушені були швидко реагувати, щоб підтримати або ж навіть збільшити свої продажі. Одним зі способів позбутися всього «російського» у назві є ренеймінг гастронома або ребрендинг назви товарного знака.

передусім змін зазнали власне ті «безпечні» продукти, які несли в собі конотацію «загрози українській свободі». Улюблений українцями сир *Російський* отримав такі назви:

1. *Українські традиції* (ТМ Премія).
2. *Український* (ТМ Пирятин).
3. *Український традиційний* (ТМ Звени Гора).
4. *Український фірмовий*¹² (ТМ Шостка).
5. *Традиційний* (ТМ Комо).
6. *Полтавський* (ТМ Глобіно).

Наведений вище перелік найменувань дозволяє констатувати перевагу гастронома, що містить в собі український топонім, однорівневий щодо російського. Також у двох назвах *Російський* замінений на *Традиційний*, що цілком обґрунтовано – цей сир дійсно був постійним «мешканцем» українського холодильника, таким собі «традиційним» найменуванням у списку щотижневих купівель. Найбільш оригінальним виявився полтавський виробник *Глобіно*. Гастроном *Полтавський* не є однорівневим топонімом що до первинної назви сиру, натомість вказує на регіон розміщення виробника продукції. Цілком зрозуміло чому сир, який виготовляється на батьківщині Гоголя, є *Полтавським*.

Далі на черзі перейменувань гастрономів опинилася ковбаса *Московська*, яка отримала такі назви:

1. *Українська* (ТМ Премія).

¹¹ Варто зазначити, що сир *Російський* виготовляють за рецептурою швейцарського сиру *Тильзітер*, який був створений в долині Ементаль. Оскільки радянський устрій не передбачав імпорту товарів, *швейцарський* сир став *російським*.

¹² У перші місяці війни на полицях супермаркетів був помічений гастроном *Анти-російський* від виробника *Шостка*.

2. *Українська* (ТМ *Алан*). Перша спроба зміни назви звучала: *Чорнобаївська*¹³. Цей гастронім обурих споживачів, тому виробник пішов традиційним шляхом і обрав назву *Українська*.
3. *Українська* (ТМ *Спец Цех*).
4. *Українська* (ТМ *Укрпромполстач*).
5. *Українська* (ТМ *Ювілейний Преміум*).
6. *Українська* (ТМ *Глобіно*).
7. *Українська* (ТМ *Родина ковбаска*).
8. *Бандерівська* (ТМ *М'ясний хутір*).
9. *Бандерівська* (ТМ *Бандерівська*).
10. *Київська* (ТМ *Ятрань*)¹⁴.
11. *Київська* (ТМ *Тулечин*).
12. *Київська* (ТМ *Моя ковбаска*).

Як і у випадку з сиром, переміг топонімічний гастронім *Українська*. Здається, більш логічним було б замінити назву на столичну однорівневу, тобто *Київська*, що зробили лише три виробники. Зате продуцент чітко вказав на країну виробництва ковбаси у найменуванні. Непопулярною виявилася антропонімічна назва *Бандерівська*, хоча вона дуже символічна з огляду на її «героїчне походження» – згадку про національного героя Степана Бандеру.

Варто зазначити, що у 2022 році Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості розробив проекти змін №2 до ДСТУ 4427:2005 і №1 до ДСТУ 4591:2006, згідно з якими 1 червня 2024 року перейменовано власні назви сировокопченої та варено-копченої ковбаси традиційного асортименту *Московська* на *Українська*. Слід додати, що змін у ДСТУ 4427:2005 зазнали не тільки гастронім *Московська*, але й інші: назва вареної ковбаси вищого сорту *Російська* замінена на *Древлянська*, *Краснодарська* на *Гетьманська*, *Останкінська* на *Слобідська*; гастронім напівкопченої ковбаси традиційного асортименту *Армавірська* замінений на *Дніпрянська*; сосиски першого сорту *Російські* стали на *Древлянськими*.

Поряд із російськими гастронімами змін зазнав хліб *Білоруський*. Беручи до уваги, що Республіка Білорусь є відкритим союзником росії і з білоруської території росіяни теж наступали на українські землі, перейменування стає абсолютно зрозумілим. У зв'язку з цим торгова марка *Київхліб* спочатку обрала назву *Отаманський*, згодом – *Київська Русь*. Такий же гастронім тепер має торгова марка *Кулиничі* – перейменування замість давнішої назви *Біла Русь*. Варто зазначити, що не всі виробники вдаються до ренеїмінгу, наприклад, торгова марка *Родина* і надалі збуває хліб під назвою *Білоруський*.

Більш складним перейменуванням (через довготривалий документальний процес) стає зміна власної назви юридичної особи, у контексті даної статті – торгової марки. Такий виклик поставив собі абсолютно фаворитний¹⁵ виробник крабових паличок в Україні – *Водний світ*. Одеський бренд до 2022 року мав назву, записану російською мовою, *Водный мир*. У даному випадку відбувся дослівний переклад на українську мову.

До ренеїмінгу вдався також дніпровський виробник морозива, який через свою назву *Белая Бяроза* помилково сприймався як білоруський бренд. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну, зокрема й з території Білорусі, торгова

¹³ На етикетці назва *Московська* була закреслена і виправлена на *Чорнобаївська*. Графічний елемент перекреслення досі уміщений на етикетці, але *Московська* «виправлена» на *Українська*.

¹⁴ На етикетці виробник зазначає: «Була ковбаса *Московська*, стала *Київська*».

¹⁵ На своєму сайті компанія пише: «ТМ «Водний Світ» – національний лідер на українському ринку продуктів сурімі (частка ринку 75%) і морепродуктів з 23-м річним досвідом». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vodnyj-svit.ua/> [дата звернення: 15.06.2024]

марка українізувала назву. Тепер продає свою продукцію під найменуванням *Біла берега*.

Також ренеїмінгу зазнала продукція компанії *Простоквашино*, назва якої чітко асоціюється з радянським мультфільмом *Троє з Простоквашино*. Від 2023 року топонімічна назва змінилась на *Просто наше*. Близькість гастронімів за звуковим складом і звучанням дозволяє споживачам легко ідентифікувати продукти улюбленого виробника на полицях супермаркету. Подібна ситуація відбулася зі зміною назви торгової марги *Агуша* на *Агуня*.

Влітку 2022 року виробник молочних продуктів *Галичина* запустив кампанію з метою підтримки українців з усіх історичних регіонів України. Тимчасовий ребрендинг стосувався лише дизайну етикетки на пляшці молока, тобто у місці назви торгової марки *Галичина* з'явилися такі топонімічні назви, як *Київщина*, *Галичина*, *Сіверщина*, *Волинь*, *Полтавщина*, *Поділля*, *Буковина*, *Запоріжжя*, *Слобожанщина*, *Закарпаття*, *Причорномор'я*, *Донбас*, *Північна Таврія* та *Крим*. Слід зазначити, що назва ТМ *Галичина* не мала негативних асоціацій чи російського конотату у своїй назві, тому ренеїмінг сприймається радше як засіб привернення уваги споживачів до свого бренду і збільшення продажів продукції.

Того ж року подібну стратегію обрала компанія молочної продукції *Молокія*, яка доєдналась до міжнародної рекламної кампанії української сміливості¹⁶ й випустила тимчасову партію продукції, на дизайні якої замість назви бренду *Молокія* з'явилася назва *Сміливість*.

Ще один із виробників, який використав тему війни у своїх комерційних цілях, є *Лукас*. PR-менеджери цієї торгової марки перейменували цукерки *Тузя* на *Патрон*. Новий гастронім отримав зоонім найвідомішого пса України, який має державну нагороду «За віддану службу» і є першим собакою в історії з титулом «Пес доброї волі» від UNICEF.

Нові військово-патріотичні гастроніми

Найбільш популярним кроком виробників продовольчої продукції під час воєнних дій в Україні є створення нових гастронімів із використанням патріотичної та мілітарної лексики. Маркетологи брендів продовольчих товарів аргументують це тим, що хочуть у такий спосіб підтримати українців, їх дух боротьби та віру в перемогу України. Хоча такий підхід викликає у споживача різні почуття, оскільки кожен має свої, закладені у його свідомості патріотичні цінності. Часом такий тип реклами може викликати неоднозначні емоції. Але, відповідно до досліджень Аліни Бородій, яка виконує функцію менеджера з промисловості у відділі креативних стратегій Гугл (англ. Industry Manager, Creative Strategies, Google), «72% [респондентів] вважають доречним використання патріотичної теми; 20% зазначають, що лише для соціальних цілей». Правило «більшості» спрацювало на руку виробникам.

Велику кількість нових військово-патріотичних гастронімів можна помітити у назвах солодоців:

1. ТМ *Konti*: цукерки *Стефанія* – антропонім, який набув нового значення після перемоги гурту *Kalush Orchestra* з однойменною назвою пісні на Євробаченні у 2022 році. Таким же гастронімом назвав виробник *Pichkar* своє печиво.
2. ТМ *Zhytomyr Lasoshchi*: набір цукерок *З України з любов'ю*; цукерки *Наша мрія*. Дизайн обгортки є блакитно-жовтого кольору і містить зображення літака Ан-225

¹⁶ Восени 2022 року Офіс Президента й Міністерство цифрової трансформації разом з креативним агентством *Banda* запустили внутрішню та міжнародну рекламну кампанію, яка розповідає про сміливість українців. Білборди з надписом «Be brave like Ukraine» або ж «Сміливість» зі світлинами сміливців проекту вже з'явилися у більш ніж 15 країнах світу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://brave.ua/> [дата звернення: 01.06.2024].

«Мрія», який був знищений внаслідок російського авіанальоту 27 лютого 2022 року. Даний гастронім можна інтерпретувати у декілька способів: однозначно – як графіку із *нашим* літаком під назвою *Мрія* і як гру слів – *мрія* українців, тобто *наша мрія*, спрямована на відбудову нашої *Мрії*, тобто літака.

3. ТМ *Власна кондитерська*: асорті цукерок *Сильні разом*.
4. ТМ *Пригощайся*: набір цукерок *Все буде Україна* – зміна фрази «Все буде добре», оскільки вся територія України залишиться українською та буде звільнена з-під російської окупації; цукерки *Все буде добре*; цукерки *Слава Україні*; набір цукерок *Тризуб*; набір цукерок *Тюльпани жовто-блакитні*.
5. ТМ *Golski*: набір цукерок *З Україною в серці*; цукерки *Україна – це ми*; арахіс глазурований *Патріотичний*.
6. ТМ *Lukas*: серія цукерок *Солодкий оберіг Lukasia* із написами на обгортках «Молимося за Україну!», «Україна понад усе!», «Все буде Україна»; цукерки *ППО – птахи проти орків* – назва вмотивована тільки категорією глазурованих цукерок – пташине молоко; набір цукерок *Бойовий комплект* з цукерками *Патрон*; набір цукерок *Все буде добре!* з цукерками *ППО*, *Patron* та *Солодкий оберіг Lukasia*.
7. ТМ *Goluba sweets*: асорті цукерок *Патріотична колекція*.
8. ТМ *Львівська Майстерня Шоколаду*: набір цукерок *Сильна Україна*.
9. ТМ *Ma'cherie*: блакитно-жовте драже *Слава нації*.
10. ТМ *Tarta*: повітряно-арахісовий торт *Легенда Києва* – гра слів від назви міської легенди «Привид Києва».
11. ТМ *БКК*: тістечка *Ой у лузі червона калина* – назва української пісні, що виконувалась січовими стрільцями й набула нової хвилі популярності у 2022 році у перші дні повномасштабного вторгнення; тістечка *Привид Києва*¹⁷ – біля апелятива виробник дописав атрибут *геройські*. На упаковці також розміщена аднотація щодо збору коштів на програму підтримки дітей героїв.
12. ТМ *SmartChocolate*: шоколад *Ukraine*.

До солодшів українські споживачі можуть докупити патріотичні чай або каву:

1. ТМ *Teahouse Ukraine*: чай *Борітєсь-Поборєтє!* – цитата з поеми «Кавказ» Тараса Шевченка, яка є символом українства і національно-визвольної боротьби. На упаковці зображений поет у формі ЗСУ; чай *Український сніданок* – назва, яка асоціюється із назвою класичного чорного чаю *Англійський сніданок*. На жаль, український народ не може насолодитися спокійним «англійським» сніданком, тому, можливо, виробник продає чай саме для українських, сповнених тривоги, сніданків.
2. ТМ *Kashalot Gift*: *Кава справжнього українця*; *Чай справжнього українця*.

Не стояли осторонь «підтримки українців» й виробники слабоалкогольних напоїв:

1. ТМ *Horpy Hog Family Brewery*: крафтове пиво *Krow Moskala* – гастронім *Кров москала* записаний латиницею.
2. ТМ *Правда*: крафтове пиво *Johnsonuk* – антропонімічна назва *Джонсонюк* також записана латиницею і походить від прізвища колишнього прем'єр-міністра Великої Британії з проукраїнською позицією. Після його візиту в Україну 9 квітня 2022 року українці почали називати Бориса Джонсона «Джонсонюком», додаючи типовий для українських прізвищ патронімічний суфікс -юк, ймовірно, через його нікнейм у соцмережах @borisjohnsonuk.

¹⁷ Збірна назва пілотів 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил, які захищають небо столиці України.

3. ТМ *Beermaster Brewery*: крафтове пиво *All Roads Lead To Victory* (з англ. *Усі дороги ведуть до перемоги*); крафтове пиво *Піксельний Санта* – у інфопросторі пікселі ототожнюються з військовим камуфляжем, а фольклорна постать із особою, яка приносить дітям подарунки на Різдво. Сьогодні українське суспільство чекає на один-єдиний подарунок «під ялинку» – перемогу України, яку здебільшого може «принести» український військовий.
4. ТМ *Чорнобаївка*: пиво *Влучне* – у даному випадку маємо топонімічну назву торгової марки, яка названа на честь села, на території якого постійно знищувалась російська техніка, а також, яке було популяризованим у інтернет-просторі українського суспільства у вигляді мемів. З іншого боку, гастроном *Влучне* тільки підкреслює успішність ЗСУ на цьому напрямку.
5. ТМ *Varavar Brew*: пиво *Герої не вмирають* – виробники вмотивували назву своїми доброчинними діями, оскільки 100% прибутку від продажів цього пива передаватиметься до благодійного фонду.
6. ТМ *Микулинецьке*: пиво *Українське*.
7. ТМ *Biologist*: серія вин *Слава Україні*.
8. ТМ *Koblevo*: вино *Стефанія*.

Виробники горілчаних виробів завжди вирізнялися своєю креативністю і «вмінням» пристосовуватись до актуальних подій, тому в своєму асортименті мають чи не найбільшу кількість патріотичних назв:

1. Горілка *Держава*, горілка *Нероборна* – назва належить до найменувань торгових марок, назва самого виробу – відсутня.
2. ТМ *Nemiroff*: горілка *Незламна калина*.
3. ТМ *Гетьман*: горілка *Українське зерно*; горілка *Spirit of Victory* (з англ. *Дух перемоги*).
4. ТМ *Ukrainka*: горілка *Traditional* (з англ. *Традиційна*).
5. ТМ *Hlibny Dar*: горілка *Українська Палянична*.
6. ТМ *Ukrainian Freedom*: горілка *Привид Києва*; горілка *Джавелін*
7. ТМ *Козацька рада*: горілка *Незламна*; горілка *Байрактар*; горілка *Джавелін*.
8. ТМ *Воздух*: горілка *Вітер Перемоги* – слід зазначити, що назва торгової марки записана російською мовою. Використовуючи патріотичний гастроном, варто було спочатку здійснити ренеймінг компанії.
9. ТМ *Наливайко*: горілка *За волю*.

Менш затребувана патріотична лексика у найменуваннях безалкогольних напоїв. Було помічено три гастрономи, які частково перегукуються з іншими вказаними вище власними назвами:

1. ТМ *Моршинська*: серія енергетичних напоїв під назвою *Воля*.
2. ТМ *Voda UA*: вода питна *Рідна Справжня Українська*.
3. ТМ *Комбуча України*: ферментований напій *Героїчна Буча Комбуча* – насправді ж гастроном *Буча Комбуча* існував до 2022 року, але у зв'язку з трагічними подіями виробник додав прикметник *героїчна*. Гастроном викликав обурення серед споживачів.

Використання військово-патріотичної тематики компаніями ковбасних виробів не обмежилось перейменуванням лише *московської* ковбаси:

1. ТМ *Брусилівські ковбаси*: ковбаса варено-копчена *ЗСУ* – назву виробник розшифровує наступним чином: Застільна Смачна Українська. Насправді українські солдати заслуговують на вище удостоєння, ніж бути назвою ковбаси.
2. ТМ *Смаковинка*: ковбаса напівкопчена *Смерть москалям* – гастроном є перефразуванням відомого патріотичного гасла «Слава нації – смерть ворогам», у якому оприявлено лексему *ворогам*.

3. ТМ *Лихачовські ковбаси*: ковбаса *Слава Україні* – під гастронімом додана фраза-відповідь українського солдата з о. Зміїнний на прохання російського крейсера здатися; сосиски *Джавелінки* – із тією ж фразою під назвою.
4. ТМ *Salsus*: ковбаса сиров'ялена *Сила України*.
5. ТМ *Тарасівські ковбаси*: сосиски *PATRONчики* – гастронім складається з двох абеткових систем: кирилиця і латиниця, до того ж автор назви додав демінутивний суфікс -чик. Гастронім відображає мовний засіб – гру слів: з одного боку латинізована частина відсилає до клички титулованого пса *Патрона*, з іншого – до боєприпасів, яким надали семантики зменшуваності, дитячості.

У ході дослідження було помічено, що ТМ *Київхліб* до свого асортименту додала хліб *Паляниця* та батон *Мирний*. Шиболет «паляниця» використала також ТМ *Біла Береза*, назвавши морозиво з печивом – *Паляниця*. Виріб має круглу форму, яка нагадує форму традиційного українського хліба.

Військово-патріотичні мотиви у рекламі

Безумовно, використання патріотичних мотивів у найменуваннях та рекламі гастрономічних товарів є позитивним чинником. Натомість маркетологи повинні підійти до процесу неймінгу відповідально і вдумливо. Військово-патріотичний контекст не повинен нівелювати здобутки української армії, знецінювати значущість історичних подій чи постатей. Реклама з використанням символів, понять чи подій має бути «безпечна» для і так доволі нестабільного емоційного стану українців. Тому патріотично вмотивоване рекламне повідомлення повинно уникати назв з негативним контекстом, трагічною конотацією та подій/постатей, що їх слід згадувати з особливою повагою.

Функціонування патріотичних мотивів і національної символіки в українській рекламі розглядали у спільній статті Анастасія Кизим та Марина Садівчина. У запропонованому аналізі дослідниці виокремили низку проявів зміни цінностей у рекламних повідомленнях: підкреслення належності до своєї нації; «дерусифікація» побутового життя, що вмотивовує зміну назв товарів; акцент на благодійність; використання образів українських військових та аббревіатури «ЗСУ» [Кизим, Садівнича: 40]. Вони запропонували класифікацію патріотичних рекламних повідомлень, що з'явилися у воєнний період, починаючи від 2022 року: з використанням символіки вишиванки¹⁸; з приміткою про благодійність; зі згадкою про історичні або резонансні події та персоналії; з використанням воєнних термінів [Кизим, Садівнича: 41-42]. Абсолютно всі складники класифікації простежуються у наведених вище найменуваннях продовольчих продуктів.

Попри зусилля рекламників патріотична реклама може мати протилежний від очікуваного результат – знеохочення споживача до купівлі товару, знецінення української армії, применшення значущості боротьби українського народу. Спекуляція на військово-патріотичній темі є сьогодні актуальною проблемою, тож повинна регулюватись на законодавчому рівні.

У результаті маніфесту споживачів у соцмережах щодо появи нових гастронімів з невмотивованим використанням національної символіки на дизайні товарів був запропонований законопроект №9128 від 20 березня 2023 року про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження використання патріотичної тематики при реєстрації торговельних марок та в рекламі. Наразі Проект Закону №9128 знаходиться на опрацюванні Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. Тому на даний момент дії виробників у напрямку патріотизації своєї продукції залишаються без законодавчого контролю.

¹⁸ ТМ *Моришинська* у дизайні серії енергетичних напоїв під назвою *Воля* використовує орнамент української вишиванки.

Здійснений аналіз функціонування військово-патріотичних гастронімів в українській мові свідчить про те, наскільки швидко суспільство адаптується до нових викликів. Поява патріотичних назв та перейменування старих з метою відмежування українського продовольчого ринку від назв російськомовного походження або написання свідчить про значні зміни у свідомості виробників і їх клієнтів, а також модифікацію пріоритетів у маркетингових стратегіях. Щоправда, важливо зазначити, що маркетингові кампанії повинні пропагувати соціально-відповідальні наративи, а не експлуатувати тему війни у кожному своєму продукті лише для привернення уваги покупця.

З огляду на воєнні дії в Україні патріотичні мотиви та національна символіка набула широкого застосування у кожній сфері діяльності українського бізнесу. Вагомим критерієм у виборі патріотичної назви повинно залишитися майбутнє позитивне сприйняття покупцем даного продукту. Це означає, що виробники зобов'язані уникати у найменуванні будь-якої негативної конотації, відсилання до трагічних подій чи невмотивованого використання героїчних постатей або ж патріотичних гасел. Слід звернути увагу на те, що таке надмірне використання військово-патріотичної лексики призводить до нормалізації теми війни у суспільстві.

Що стосується проаналізованих гастронімів, то більшість назв не є достатньо вмотивованими, вони створені тільки заради збільшення популярності бренду, хоча виробники переконують, що своїм креативом і оригінальністю намагаються підтримати українського споживача. У гастрономічних найменуваннях переважають такі мовні засоби: використання армонімів – неологізмів *Джавелін* і *Байрактар*; явища трансонімізації антропонімів, зоонімів, топонімів як гастронімів; експлуатація або перефразовування національних гасел; гра слів.

Література

Бородій: Бородій, А.: Сприйняття рекламного креативу під час війни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://services.google.com/fh/files/events/webinar.pdf> [дата звернення: 15.06.2024].

Кизим, Садівнича 2023: Кизим, А., Садівнича, М.: Патріотичні цінності та національна символіка в українській комерційній рекламі. In: Сучасний масовокомунікаційний простір: історія, реалії, перспективи: збірник наукових праць II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Суми, 25–26 травня 2023 р. / відп. за вип. В. О. Садівничий. Суми: Сумський державний університет, 2023, с. 38-43.

Повідомлення Інституту продовольчих ресурсів: Повідомлення Інституту продовольчих ресурсів про розроблення першої редакції проекту зміни до національних стандартів (ДСТУ 4427:2005 і ДСТУ 4591:2006). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iprkyiv.com/index.php/struktura/tekhnichni-komitety/tekhnichni-komitet/roz-yasnennya.html> [дата звернення: 15.06.2024].

Торчинський 2008: Торчинський, М.: Структура онімного простору української мови. Хмельницький 2008

Янчишин 2021: Янчишин, А.: Історія розвитку української товаронімії (на матеріалі власних назв промислових товарів). In: Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. Том 1 № 45.2021, с. 521-526.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ СПЕКТР МАНІПУЛЕМИ ДОСТАТОК В УКРАЇНСЬКОМУ ГЛЮТОНІЧНОМУ ДИСКУРСІ (РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ)

Руденко Світлана

Державний біотехнологічний університет

Lanaterm@gmail.com

Три повсякденні потреби супроводжують будь-яку людину протягом усього життя – одяг, житло та їжа. Особливе місце в контексті повсякденності посідають «реалії та концепти, пов'язані зі сферою харчування, які на мовному рівні об'єктивуються у формі *глутонімів* (від лат. *gluttio* – ковтати, споживати) – лінгвістичних знаків з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту (відображенням харчової картини світу індивіда та соціуму в номінаціях страв та їхніх інгредієнтів, номінаціях-локативах, темпоративах, інструментативах, перцептивах, процесивах, кваліфікативах, емотивах, естетивах, знаках самоідентифікації, гендеру, культурних домінантах тощо)» [Руденко 2008: 221], утворюючи український концептуально-реалемний глутонічний дискурс.

Метою нашого дослідження є аналіз концептуального спектру маніпулеми ДОСТАТОК в українському глутонічному дискурсі 1930-1990 рр. на основі праць історичного, публіцистичного, соціологічного характеру, зокрема Е. Андрющенка, Г. Бондар, Д. Вайса, С. Вальчевської, М. Восленського, Н. Лаас, М. Геллер, Е. Добренка, Н. Зарубіна, О. Радченко, Н. Козлової, І. Рибак, Д. Сяркука, Ю. Кузьменко, М. Литовської, Т. Міщенко, Ю. Новоженова, М. Прудника, Г. Сидорової, О. Стяжкіної, А. Титюника, Р. Хазієва, С. Хоменко, С. Шевцової, Л. Шевченка, а також власних польових досліджень.

У визначенні концепту ми дотримуємося думки про те, що це «онтологічно наповнене багаторівневе поліструктурне ментально-мовне утворення, яке виявляє себе в двох іпостасях: з одного боку, як одиниця когніції, пам'яті, «ментального лексикону» і т. ін., що є фрагментарно-цілісним суб'єктивно-суб'єктивним ментальним образом світу, який акумулює в собі певний багаж як вербальних, так і невербальних знань того чи іншого соціуму, пропущений крізь призму пізнавальної діяльності окремої мовної особистості; з другого, – як одиниця [етно]культури / національно-мовної [само]свідомості, згусток [лінгво]культури і т. ін., що є культурно значущим смислом-цінністю – фрагментарною цілісністю елементарних смислів, пропущених крізь призму індивідуально-особистісного осмислення якогось фрагмента дійсності» [Іващенко 2006].

Термін «маніпулема» в джерелах з інформаційної безпеки визначають як «загальну стратегічну вербальну модель впливу на особистість з метою «прибрати до рук», «приручити» іншого, «заарканити», «упіймати на гачок», тобто здійснити спробу перетворити людину на маріонетку» [Остроухов та ін. 2010: 48]. Семантичні витoki цього терміна пов'язані також з деякими непрямими значеннями спільнокореневих багатозначних слів: «маніпуляція – контроль когось або чогось заради власної користі, часто несправедливим або нечесним шляхом» [CD], «...те саме, що **махінація**; шахрайство» [СУМ, Т. 4, 1972: 621], та «маніпулятор – ...цирковий артист, ілюзіоніст» [ССІС: 433].

Концептуальний спектр маніпулеми ДОСТАТОК, крім прямого (словникового) значення 1) Відсутність нужди, матеріальна забезпеченість; заможність. // Матеріальні

засоби, доходи. 2) Велика кількість чого-небудь [СУМ, Т. 2, 1971: 388]), вбирав також соціально конотовані лексичні одиниці з негативною оцінністю, які в українській мові радянського періоду набули статусу концептів: НОМЕНКЛАТУРА, ЧЕРГА, ПАЙОК, ДЕФЦИТ, ЧОРНИЙ РИНОК, БЛАТ, КРАДІЖКА та багато інших.

Важелем пропагандистського нав'язування і «рожевими окулярами» для сприйняття харчових негараздів радянської доби постала пропагандистська кінострічка 1936 р. з назвою «Достаток» (рос. *izobilie*), що демонструвалася в усіх кінотеатрах сталінської імперії. Саме в цей час (через 3 роки після Голодомору!), на думку апологетів тоталітаризму, було закладено основи соціалізму. Ідеологічним рупором маніпулеми ДОСТАТОК була також щоденна газета СРСР – «Правда» – центральний друкований орган РСДРП (б), РКП (б), ВКП (б), КПРС та найвпливовіше радянське видання. Навіть підписані маловідомими прізвищами статті, нариси й фейлетони, опубліковані в «Правді», зазвичай набували статусу наказів для виконання всією країною. Багаторазове повторення гасел, пов'язаних з ДОСТАТКОМ, на шпальтах газет, у радіо-, а згодом і телепередачах, на вуличних щитах сприяло окоманіюванню, створювало ілюзію «повноти життя». Метою таких текстів було нав'язування про те, що для конкретної людини негативи споживацької повсякденності є тимчасовими, випадковими, ситуативними, тоді як «насправді» весь народ живе повним, забезпеченим життям, як написано в газеті та показано в кіно. Отже, комплексна маніпулятивна атака здійснювалася як на вербальному, так і на невербальному рівнях.

Однією з невербальних одиниць цього концептуального спектру поставав глютонічний візуатив ВАЗА З ФРУКТАМИ, що був неодмінною деталлю офіційних прийомів, починаючи з кремлівських кабінетів і закінчуючи сільрадами та парткомами. Її можна було бачити як наживо, так і на численних фотографіях, плакатах, у кадрах кінохроніки. Як прикраса, ваза стояла також у багатьох приватних квартирах, але вже з парафіновими муляжами фруктів. Хоча, зрештою, і справжні фрукти не призначалися для споживання. Вони маніфестували ДОСТАТОК. На всіх зображеннях ваза завжди непочата: плоди мали переповнювати її, майже вивалюватися з неї, через що до набору фруктів поряд із яблуками, сливами, грушами завжди входив виноград, щоб звисати гронами. Вона символізувала СТАТОК і РОЗКІШ, була іконою радянського способу життя, соціалістичним рогом достатку. До культури сталінської епохи цей візуатив потрапив, напевне, з картин живописців болонської школи, що були зразками для художників соцреалізму. «Академісти» ж свого часу запозичили його з античної міфології. У греків так називався ріг кози Амалтеї, яка вигодувала Зевса. Наповнений фруктами, прикрашений квітами, він був атрибутом богів [Руденко 2007].

Хто ж був тими «богами», для яких концепт ДОСТАТОК не був ілюзією? У «Сучасному словнику іншомовних слів» можемо знайти як пряме, так і соціально конотоване визначення слова «номенклатура [< лат. *nomenklatura* – перелік, список < *nomen calare* – оголошувати ім'я] – 1) сукупність або перелік назв, термінів, які використовують у якійсь галузі науки, техніки виробництва тощо; 2) службовці, призначення яких уходить до компетенції певного вищого органу, напр., влада номенклатури» [ССІС: 486]. Починаючи з перших років радянської влади, функціонуючи лише в розмовному стилі, лексема з другим словниковим значенням приєднує до себе усічення *парт-* (від *партійна*), утворюючи концептуальний композит ПАРТНОМЕНКЛАТУРА, визначення якого, з огляду на когнітивний дисонанс між офіційною ідеологією та реальним станом речей, не можна було знайти в жодному лексикографічному джерелі того часу. У вузькому формально-правовому значенні це була назва керівних посад у комуністичній партії, привілейованої правлячої еліти, відносно закритої соціальної касты «соціалістичного» суспільства (≈ 10% населення), яка мала доступ до дефіцитних благ, зокрема й харчових. У пізньорадянську добу

глютонічний дискурс поповнився переважно втаємниченими для пересічного українського мовця глютонімами-локативами: ОБКОМІВСЬКІ ІДАЛЬНІ, ОБКОМІВСЬКІ БУФЕТИ тощо. Наприклад, у 1990 р. «обурення фактом наявності пільг та привілеїв у суспільстві обумовлює утворення Комісії ХХVІІІ з'їзду Компартії України. Здійснена нею перевірка довела, що в роки перебудови в УРСР існувала СПЕЦМЕРЕЖА МАГАЗИНІВ, БУФЕТІВ, СКЛАДІВ, діяльність яких була спрямована виключно на обслуговування ПРИВІЛЕЙОВАНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ, а отже, хвилювання суспільства з цього приводу не були безпідставними. Було встановлено, що працівники апарату ЦК забезпечувалися продуктами харчування через СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ МАГАЗИН, вхід до якого здійснювався лише за посвідченнями. Через ВІДОМЧУ СИСТЕМУ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ без будь-якої націнки реалізовувалися продовольчі товари в широкому асортименті, зокрема й *дефіцитної* та *делікатесної груп*. Секретарі ЦК отримували продукти харчування за роздрібними цінами в їдальні в повному асортименті, без обмежень. Також відповідальні працівники ЦК періодично обслуговувалися через БУФЕТИ. Фонди на *м'ясу* і *делікатесну продукцію* виділялися відповідно до наданої заявки, що значно перевищувала загальнореспубліканські норми» [Кузьменко 2021].

М. Восленський, автор забороненої в СРСР книги «Номенклатура», писав: «Не будемо вже й говорити про ДОСТАТОК і пишність харчування верхівки КЛАСУ НОМЕНКЛАТУРИ. Члени цієї верхівки одержують так зване «лікувальне харчування», навіть якщо ні від чого лікуватися їм не було треба. І, зрозуміло, це харчування й для них, і для їхніх родин, і для їхніх обслуги й охорони було абсолютно безкоштовне. Тут не просто «пташине молоко». Тут, за вдалим визначенням «Літературної газети», знімають вершки із пташиного молока». <...> За такою самою схемою було налагоджене харчування НОМЕНКЛАТУРИ й на периферії. У столиці будь-якої союзної республіки, у кожному обласному центрі ви зможете знайти недоступні для населення їдальні ЦК нацкомпартії, крайкому або обкому, які, хоча й не повністю копіюють, але досить успішно наслідують їдальню ЦК КПРС» [Восленський 1990: 318]. «Особливої гостроти продовольче питання набуло наприкінці 80-х рр. ХХ ст. У цей час вибух невдоволення в українському суспільстві викликала інформація про привілеї ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ та її доступ до дефіцитних категорій товарів. А так звана «ковбасна революція» в Чернігові стала безпрецедентною подією та призвела до зміни майже всього партійного керівництва у місті» [Кузьменко 2021].

У свідомості решти мовців – які не належали до номенклатури (≈ 90% населення) – ілюзію ДОСТАТКУ, крім газети «Правда» та кінострічки «Ізобіліє», екстраполював ідеологічний конструкт СРСР 1939 року – «Біблія радянського громхарчу» – «Книга про смачну та здорову їжу» (далі – *Книга*). На першій же сторінці в передмові *Книги* постулюється одночасно й мета існування соціуму, і його нинішній стан: родючість землі, відбита в різноманітності асортименту, є результатом правильної політики партії: «Більшовицька партія, радянський уряд, великий вождь народів товариш Сталін упевнено ведуть корабель Країни Рад до блискучих вершин комунізму, до ще більш радісного та щасливого життя всіх народів, до соціалістичного ДОСТАТКУ!» [КВЗП: 11]. Незважаючи на всі ознаки звичайних кулінарних книг, вербальними елементами яких є мовні знаки: глютоніми-артефакти, інструментативи, лімітативи та пермісиви (рецептура, опис технологічних прийомів тощо), – а невербальними – остенсивні дефініції у формі фотоілюстрацій та малюнків, *Книга*, як і будь-який артефакт сталінської культури, буквально пронизана ідеологією [Руденко 2018]. І підтекстом, і відкритим текстом у ній є маніпулятивний «виклик» Заходу: «Те, про що тільки мріють діячі буржуазної науки, те, що здається недосяжним у найзухваліших мріях буржуазних економістів, здійснюється в нашій соціалістичній батьківщині, де діє Велика Сталінська

Конституція, де соціалізм увійшов у побут народу, де людина стала справжнім творцем життя, де великий вільний народ будує прекрасне комуністичне суспільство» [КВЗП: 11].

У кожний розділ *Книги* практично вбудовані так звані газетні «передовиці». Наприклад, на сторінці із заголовком «Круп'яні страви» поряд з рецептами «Запіканки пшоняної» та «Крупеника з гречаної каші» окремою колонкою подано текст «Ковбаса та копчені вироби», у якому увиразнюється концепт ПЕРЕМОГА В ЗМАГАННІ, акцентуючи увагу на кількісних показниках промислового виробництва та перевагах СРСР порівняно з Америкою та іншими капіталістичними країнами. «*Книга* – це посібник для актора, але одночасно й для глядача. І в цій подвійній оптиці полягає її близькість до соцреалістичного дискурсу, коли читач повинен одночасно й вірити в те, про що він читає, і, залишаючись при здоровому глузді, вірити не повинен» [Добренко 2009: 167].

Книга містить відомі сталінські сентенції про «заможне й культурне життя» та знаменитий диктум «вождя народів» у промові на з'їзді стахановців 1935 р.: «Жити стало краще, жити стало веселіше». У різні роки в 12-ти перевиданнях цього радянського бестселера (понад 8 млн екземплярів) можна було прочитати не лише цитати В. Леніна, Й. Сталіна та А. Мікояна, а й Л. Берії, Г. Маленкова, постанови пленумів ЦК КПРС тощо. «У світі тотальної дереалізації життя олітературення зазнають усі соціальні функції, і навіть харчування перетворюється в сталінізмі на вербальний акт. Зрештою, виявляється, що вміння правильно *читати їжу* є не тільки вершиною смаку й запорукою здоров'я, а й єдиним способом виживання, не менш важливим, ніж здатність готувати та споживати її» [Добренко 2009: 171]. Пересічні мовці жартома називали цей опус «*Червоною книгою про смачну та здорову їжу*», а з голодних часів перебудови та гласності залишився текст анекдотичного оголошення: «*Міняю книгу про смачну та здорову їжу – на смачну та здорову їжу*».

Який же концепт не був ілюзією, а реально домінував у повсякденному житті пересічних українських споживачів поряд з маніпулемою ДОСТАТОК? Безперечно, це був концепт ЧЕРГА. Буквально «черга – група людей, які стали один за одним для отримання або здійснення чого-небудь» [ВТССУМ: 1374]. Конкретизований концепт РАДЯНСЬКА ЧЕРГА на позначення окремого середовища (часом 100 і більше людей) мав низку смислів, «власну мову», часто зрозумілу лише Номо sovieticus: «*що викинули?*», «*де дістали?*», «*за мною будете!*», «*Вас тут не стояло!*», «*з-під поли*», «*з-під прилавка*», «*з чорного входу*», «*по благу*», «*товар відпускається в одні руки!*» тощо. Якщо ЧЕРГА складалася з невеликої кількості людей (наприклад, 10 або менше), вона характеризувалася переважно словосполученням «*нікого немає*» або дієсловом «*пощастило!*». Похід по магазинах із чітким списком продуктів був неможливий, це була «евристична пригода»: купувалося не те, що було потрібно, а те, що «дають». Неозначено-особові речення з ключовими словами *викинули*, *видали*, *дали* відбивали певний соціальний порядок, у якому агентивність покупця нівелювалася, перетворюючи його на пасивний об'єкт непередбачуваного державного харчування.

Радянська українська мова формувала мовні й соціальні правила, згідно з якими людина, опинившись у продуктовому магазині, втрачала дієздатність. Ці правила вербалізувалися, наприклад, фразою «*два комплекти в одні руки не давати*». «Ці «два комплекти» – фігура мовлення, що в процесі купівлі набувала різноманітних реальних рис. В одні руки можна було «*не давати*» більше двох (одного, двохсот грамів – варіантів була безліч) кілограмів *м'яса*, *ковбаси*, *сосисок*, *масла*. Установлення єдиних норм продажу продуктів *в одні руки* була заходом, який влада – через накази Міністерства торгівлі СРСР – використовувала для подолання дефіциту» [Стяжкіна 2023: 139-140]. Через це практично кожна радянська людина приблизно одну годину на добу проводила

в ЧЕРЗІ (якщо припустити, що там «стояли» навіть немовлята, бо на них можна було отримати зайву харчову одиницю) [Zemtsov 1991: 261]. «У цьому контексті надзвичайно актуальною вбачається соціальна конотація дієслова *діставати* (на відміну від *купити*), семантика якого реалізовувалася в одному з двох соціолінгвальних полів: 1) поле № 1: *спритний, успішний, везучий, метикуватий, доступ, спекулянт, фарцівник, привілей, чорний ринок, по блату, з-під поли, з-під прилавка, добути, ковбасна електричка, крутитися* – з семою отримання благ з ресурсу «тільки для обраних»; 2) поле № 2: *пощастило, витривалість, вистояти чергу, стояти в черзі до останнього (до запаморочення, до посиніння, до упаду), жива черга, отримати за талонами, картками; черга за записом*, – семантика яких увиразнювала випадкову або сплановану можливість самостійної купівлі продуктів у багаточасовій ЧЕРЗІ» [Руденко 2016: 130].

Які ж глютоніми щоденно поєднувалися в ментальному лексиконі українця з концептом ЧЕРГА в радянський період? Це глютоніми-артефакти й натурфакти, які у свідомості сучасного споживача ніякою мірою не асоціюються з концептами АЖЮТАЖ або ДЕФЦИТ: *хліб, молоко, масло, твердий сир, кисломолочний сир, вершкове масло, сметана, м'ясо, птиця, яйця, цукор, горілка* тощо. Натомість концепт ЧЕРГА не пов'язувався в радянські часи з глютонімами, що мали статус *неліквідів*: «Поряд з величезним переліком *дефіцитних* товарів у СРСР існувало й багато так званих *неліквідів*, тобто товарів, які з різних причин не користувалися попитом у населення. *Неліквідними товарами* продавчині гастрономів старанно маскували проблему ДЕФЦИТУ, розставляючи красивими пірамідками консерви, банки з соками та прикрашаючи їх білими серветками» [Кузьменко 2021]. Серед глютонімів-*неліквідів* превальювали такі номінації, як *різані мариновані огірки* (завбільшки з шайбу); *березовий, томатний, яблучний соки; морська капуста, консерви: «Кілька в томатному соусі», «Сніданок туриста»; маргарин*, що асоціювалися в свідомості мовців-споживачів або з неістивними муляжами, або ж (попри декор) усе одно з порожніми прилавками.

Концепт ДЕФЦИТ (пряме значення – відсутність достатньої кількості або повна відсутність когось, чого-небудь; синоніми: брак, нестача, скрута, голод, криза, сутуж, відсутність чогось) у контексті пізньорадянського часу (1980-і роки), безсумнівно, є ключовим поняттям колективної пам'яті тих, хто цей час пережив. Інший тип мовного переносу – вживання слова ДЕФЦИТ у значенні *дефіцитний продукт*, наприклад, у словосполученнях: *узяв набір з дефіцитом, стояв у черзі за дефіцитом* – або знаменита райкінська фраза: «*Дефіцит! Смак специфічний!*». Саме до цього особливого семантичного поля належали в радянські часи номінації, які викликають подив у сучасного українського споживача: *зелений консервований горошок у скляній тарі, майонез «Провансаль», згущене молоко, шпроти, червона ікра, кав'яр, шампанське, чай № 36, кава розчинна, сир «Голландський», банани, мандарини, апельсини* та деякі інші. Глютонім *напівкопчені ковбаси* («Полтавська», «Талліннська», «Московська») міцно зрісся з концептами БЛАТ, ЧОРНИЙ ВХІД, ЗНАЙОМСТВО: «Коштували вони 3.60 палка, а перепродавали їх З-ПІД ПОЛИ за 8-10 рублів. Маржу, звісно, клали до кишені. *Сирокопчена ковбаса* в СРСР належала до категорії ДЕФЦИТУ. Наприклад, «*Оленячу*», можна було дістати тільки по великому БЛАТУ» [Шевцова 2021].

Глютонім-артефакт *ковбаса* в радянські часи набув концептуальних рис, номінуючи не лише їжу, а й цілий комплекс культурно-соціальних смислів. Особливого ідеологічного нашарування ця родова назва набула з означенням «*Лікарська*» (по 2.20), склад якої характеризували глютоніми-натурфакти: *яловичина, свинина, молоко, яйця, мускатний горіх та буряковий сік* (для кольору). Цей продукт був розроблений на основі американських технологій та обладнання (що, зрозуміло, замовчувалося в радянському інформаційному просторі) в 30-х роках ХХ ст. для людей з ослабленим здоров'ям та хворих. «Існує легенда, що така ковбаса мала називатися не «*Лікарська*»,

а «*Сталінська*», оскільки на той час честі носити ім'я вождя народів удостоювалися підприємства, комбінати, деякі продукти, однак вирішили, що така назва буде мати дещо подвійне значення (ковбаса, зроблена зі Сталіна) і назвали її «*Лікарською*», оскільки вона була дієтичною й приносила користь здоров'ю. <...> РАДЯНСЬКА КОВБАСА й досі залишається об'єктом ностальгування старшого покоління за «якісним продуктом за порівняно невисоку ціну» (хоча, за ГОСТом 23670 (1979 року), у ній допускалося використання замість м'яса – білкового стабілізатора, харчової плазми (сироватки) крові, а також крохмалю або пшеничного борошна). Водночас колективна пам'ять дивовижним чином позбувається спогадів про те, як саме діставався цей бажаний продукт, скільки часу та нервів слід було витратити, а також скільки принижень доводилося терпіти, годинами стоячи в довжелезних чергах. Корінь цієї ностальгії, вочевидь, варто шукати в людській психології, якій притаманна туга за часами своєї молодості» [Кузьменко 2021]. Слід зауважити також, що наявність/відсутність *ковбаси* в харчовому раціоні була ще й маркером територіальної належності людини: «*Ковбаса* продавалася переважно у великих містах. Тому люди з навколишніх населених пунктів їздили до міста затоварюватися харчами. Існував навіть термін «*ковбасні електрички*». У СРСР КОВБАСА була ознакою соціального статусу» [Шевцова 2021].

У 1930-1970 рр. концептуальний спектр маніпулеми ДОСТАТОК доповнився глутонімом-інструментативом ХОЛОДИЛЬНИК, що мав соціальну конотацію статусності та престижності. Його адаптуванню в українській підмові повсякденності сприяло серійне виробництво цих приладів, започатковане «в 1939 р. на Харківському тракторному заводі. До 1962 року *холодильники* були менш ніж у 5% сімей країни» [Маркін 2020], маніфестуючи їхню фінансову спроможність та чутливість до інновацій, однак залишаючись переважно порожніми, про що свідчить іронічна семантика анекдота тієї доби: «*Хочеш повний холодильник продуктів? Підключай його до радіо*». Однак у 70-х роках ситуація змінилася: у магазинах не було нічого, а «*холодильники*, які мали вже 34% родин по країні (у містах навіть – 43%)» [Маркін 2020], були повні. Завдяки чому?

Альтернативну форму надзусиль (на протигагу «*ковбасним електричкам*») для створення ДОСТАТКУ характеризують концепти НЕСУН і КРАДІЖКА, оскільки до 20% продукції (зокрема й харчової) в СРСР розкрадалося. «При більш-менш рівних зарплатах пріоритети віддавалися посадам, що дозволяли красти. Утім, КРАДІЖКОЮ такі виноси ніхто не вважав: це називалося «*принести з роботи*». Явище було повсюдним і демонструвало неймовірні креативні здібності громадян. Система КРАДІЖОК була чітко структурована. Належність до неї переважно не викликала засудження, почасти сприймалася як досягнення, а іноді, з мовчазного схвалення, викликала навіть заздрість. Наприклад, за свідченням респондентів (очевидців/учасників цього процесу), на м'ясокомбінаті продукція *виносилася* за графіком. Кожен день був «закріплений» за певним цехом. Усі потенційні учасники *виносу* скидалися по 3 рублі охоронцеві – і вільно проходили. Наступного дня за такою самою схемою «затоварювалися» своєю продукцією співробітники інших цехів. Хоча біля прохідної й навіть на зупинках громадського транспорту часто чергували співробітники ОБХСС, які могли вилучити «чесно винесене», з ними теж цілком можна було домовитися... Найпопулярніший спосіб *виносу* – обв'язатися *ковбасою* або *сосисками* на голе тіло, як шахід динамітом. Правда, одяг доводилося часто прати, щоб позбавитися запаху» [Нарожна 2018]. Так само з колгоспного саду щодня можна було винести до 10 кг *яблук*, якими набивали підкладки фуфайок, тощо. Отже, маніпулюючи прагненням радянських громадян мати ДОСТАТОК, держава частково «закривала очі» на НЕСУНІВ, дбайливо формуючи в них як рефлексію вдячності за створення сприятливих умов для КРАДІЖОК, так і рефлексію страху за неминуче покарання, утримуючи «*на короткому повідку*» в адміністративних та правоохоронних органів. У мовленні соціуму дії

НЕСУНІВ частково реабілітувалися, пом'якшувалися, виправдовувалися, доповнюючи лексико-семантичне поле маніпулеми ДОСТАТОК такими одиницями, як *повний холодильник, красиве життя, життя – повна чаша, красиво жити не заборонили, жити слід яскраво, ризик – благородна справа, не вкрадеш – не проживеш* тощо.

Опозиційним щодо до концепту ДЕФЦИТ поставав концепт ПАЙОК, який супроводжував повсякденне життя українців протягом майже всієї історії СРСР. ПАЙКИ періоду розвиненого соціалізму мали відмітні риси та видову назву ПРОДУКТОВЕ ЗАМОВЛЕННЯ (реалізовувалося 3-4 рази на рік). Початок її активного функціонування припадає на кінець 1960-х – початок 1970-х років, коли підприємства зобов'язали перейти на госпрозрахунок, а їхні керівники з метою залучення робочої сили ставили на карту умови постачання. Уміст концепту ПРОДУКТОВЕ ЗАМОВЛЕННЯ вербалізував стандартні «матеріальні» референти: *ковбаса, майонез, горошок, шпроти, шампанське* плюс «навантаження»: певні непопулярні, «неходові» харчові товари. Отже, назва *замовлення* була досить умовною, оскільки той, хто його одержував, звичайно не мав можливості нічого замовляти. «Соціальні емоції, що виникали з приводу практик організації й розподілу ПРОДУКТОВИХ ЗАМОВЛЕНЬ, були переважно реакціями позитивного характеру, лише незначний суспільний прошарок пов'язував їх із концептами ПРИНИЖЕННЯ, ПОДАЧКА, КИНУТА КІСТКА. Здебільшого емоції передавалися словами *хвилювання, азарт, радість і насолода*. Часто замовлення «розігрували», якщо їх не вистачало на всіх. Нагороджені за високі емоційні витрати учасники святкували свою маленьку перемогу, відчуючи особливу гордість мисливця-годувальника» [Руденко 2016: 130]. «Добування» (дефіцитних) продуктів асоціювалися з повсякденними «звитягою та героїзмом», а ставлення родичів і знайомих до «добутого» часто було близьким до пістету» [Кушкова 2009].

Інша лексична одиниця, пов'язана з регулювальною функцією розподілу харчового ресурсу, мімікуючи в різні історичні періоди комуністичної влади, однак зберігаючи свою семантику, функціонувала у формі синонімів: *картки, пайки (карткова, пайкова система), талони (нормований розподіл), замовлення, запрошення* тощо. Соціальна аксіологічність цих номінацій сприяла тому, що вони набули статусу концептів.

ТАЛОНИ на їжу в СРСР – один з найяскравіших спогадів старшого покоління про радянські часи разом з постійним ДЕФЦИТОМ і нескінченними ЧЕРГАМИ. Старші люди пам'ятають, що найважчою ситуація з КАРТКАМИ була за часів так званих голодних дев'яностих. «Насправді продуктові КАРТКИ в СРСР існували всю історію, тільки в різному вигляді. *Продуктові талони* не завжди називалися *талонами*. Комуністи не хотіли привертати увагу до повернення ДЕФЦИТУ, тому називали продуктові картки *замовленнями, зошитами, запрошеннями*» [Пулатова 2023]. Лексико-семантичне поле концепту ТАЛОНИ мало у своєму складі такі одиниці, як *продукти тваринного походження, алкоголь, сигарети, цукор і крупи*. Глютонічними локусами поставали в той час *спеціалізовані магазини з безкінечними ЧЕРГАМИ*, у яких одночасно весь комплект «талонних товарів» купити було неможливо. До того ж для отримання ТАЛОНА глютонічний агентив мав відповідати одному із соціальних векторів: *мати постійну прописку або офіційне місце роботи, або тимчасову прописку в гуртожитку* (для студентів).

Без ТАЛОНА дефіцитний товар не продавали, навіть якщо в людини вистачало на нього грошей. «Пік розподілу товарів за ТАЛОНАМИ припав на дев'яності роки. Цей період був важким для України. У 1990 і 1991 роках в УРСР більшість товарів відпускалася за ТАЛОНАМИ. 1991 рік – останній рік існування СРСР – запам'ятався жахливим ДЕФЦИТОМ та кілометровими ЧЕРГАМИ в магазини. На полицях не було нічого, крім *морської капусти і томатного соку*. Саме в ці важкі часи Україна

проголосила незалежність. До середини дев'яностих економічна ситуація продовжувала погіршуватися за інерцією. Протягом приблизно двох років ТАЛОНИ в Україні ще подекуди приймали. З початком 21 століття життя українців почало налагоджуватися, і ДЕФЦИТ був остаточно подоланий» [Пулатова 2023]. А от концепт НОСТАЛЬГІЯ ЗА РАДЯНСЬКИМ сформувався в українському глютонічному дискурсі вже після розпаду СРСР під впливом засобів масової інформації, які латентно продовжували реалізовувати імперську російську політику колонізації, а також пролонгувався в повсякденній комунікації «народжених в СРСР» (попри зазначені негаразди) як туга за минулою молодістю.

Наше дослідження доводить, що маніпулема ДОСТАТОК, нав'язана офіційною радянською ідеологією, окрім словникового значення, вбирала неочікуваний для сучасного мовця спектр аксіологічно негативних соціолінгвальних концептів, зв'язок яких з харчовими номінаціями набув у сучасній українській мові статусу історизмів, рефлексії стосовно яких зберігає лише колективна пам'ять очевидців.

Література

Восленский 1990: Восленский, М.: Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Overseas Publications Interchange Ltd. London 1990.

Добренко 2009: Добренко, Е.: Гастрономический коммунизм: вкусное vs. Здоровое. In: Неприкосновенный запас. 2009. № 2 (64), с. 155-173.

Іващенко 2006: Іващенко, В.Л.: Матеріали до Словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики. In: Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр. Вип. 14. Ін-т української мови НАН України, Київ 2006. . [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/srjws>.

Кузьменко 2021: Кузьменко, Ю.: «Пристрасті за ковбасою»: соціальні та політичні наслідки продовольчого дефіциту в УРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. In: Україна Модерна. 08.07.2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/srkaay>.

Кушкова 2009: Кушкова, А.: Советское прошлое сквозь воспоминания о продовольственном дефиците. In: Неприкосновенный запас. 2009. № 2 (64). . [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/nw6SbDgi>.

Маркін 2020: Маркін, Я.: Дозволити собі не могли: яка була в СРСР побутова техніка і хто міг її купити. In: OBOZ.UA. 07.03.2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/ww6Sbjm7>.

Нарожна 2018: Нарожна, Т.: Наші люди в минулому столітті: хто такі «несуни» насправді і як виникла традиція виносити з роботи все, що під руку попадеться. In: Сьогодні. 2018. 17 лютого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://idm.in/ooNxoWO>.

Остроухов та ін. 2010: Остроухов, В. В., Петрик, В. М., Присяжнюк, М. М. та ін.: Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): підручник. КНТ, Київ 2010.

Пулатова 2023: Пулатова, К.: Як в СРСР жили за талонами: екскурс в голодні часи. In: Інформаційне агентство УНІАН. 20.10.23. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/szknx>.

Руденко 2007: Руденко, С.М.: Глютоніми-ідеологеми у дискурсі соціальної комунікації. In: Мовні та концептуальні картини світу. Вип. 23. Кн. 2. Київ 2007, с. 351-354.

Руденко 2016: Руденко, С.: Глютоніми – символи часу в українському соціальному дискурсі 1920-1990 рр. In: Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Харків 2016, с. 123-134.

Руденко 2008: Руденко, С.М.: Етнокультурна маркованість лінгвістичних знаків глютонії в «Словарі української мови» Б. Грінченка. In: Культура народів Причорномор'я. № 142, Т. 2, Сімферополь 2008, с. 221-224.

Руденко 2018: Руденко, С.М.: «Книга про смачну та здорову їжу» (1939) як ідеологічний конструкт. In: Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави [до 85-ї річниці Голодомору в Україні]. Харків 2018, с. 123-128.

Стяжкіна 2023: Стяжкіна, О.: Смак радянського: їжа та їдці в мистецтві життя й мистецтві кіно (середина 1960-х – середина 1980-х років). Дух і літера, Київ 2023.

Шевцова 2021: Шевцова, С.: Диво-ковбасі по 2.20, і не тільки, присвячується, або про СРСР без політики. Укрінформ. 01.05.2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/srjzx>.

Zemtzov: Zemtzov I.: Encyclopedia of Soviet Life. New Brunswick; London 1991.

Умовні скорочення

ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ-Ірпінь 2002.

КВЗП: Книга о вкусной и здоровой пище. Пищепромиздат, Москва-Ленинград 1939.

СУМ: Словник української мови: в 11 т. - Т. 2: Г–Ж; Т. 4: І–М. Наукова думка, Київ 1970-1980.

ССІС: Сучасний словник іншомовних слів. Довіра, Київ 2006.

С: Cambridge dictionary: словник. Режим доступу: URL: <https://dictionary.cambridge.org>.

Summary

In S. Rudenko's article “Conceptual Spectrum of the Manipuleme DOSTATOK (Abundance) in Ukrainian Glutonic Discourse (Retrospective Analysis)”, based on historical, journalistic, sociological works and own field research, reflection of social processes related to the distribution of food resources in the Ukrainian language is examined. It is emphasized that multiple repetition of slogans associated with the concept of DOSTATOK in the mass media created an illusion of full life, while in the speech of Ukrainian consumers such negatively connotated concepts as ENDLESS QUEUE, DEFICIT, COUPONS, CARDS, THEFT, NEPOTISM, PARTY NOMENCLATURE, PARTY OFFICIALS' CANTEENS, SPECIAL NETWORK OF SHOPS, DEPARTMENTAL PUBLIC CATERING SYSTEM, etc. were verbalized.

Key words: glutonic discourse, concept, manipuleme, visual, social connotation, illusion, ideology, glutonym-artifact, glutonym-naturfact, glutonym-instrumentative.

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ простір «Правописного словника» за редакцією О. Панейка

Синиця Ірина

Інститут української мови НАН України
isynytsa@ukr.net

Зважаючи на особливості сьогочасного періоду розвитку української нації та її держави, спостерігаємо активізацію гуманітарних досліджень, насамперед, історико-філологічних. Ці наукові розвідки відбуваються як на синхронному зрізі, так і у діяхронії. Якщо в аналізі сучасних реалій і фактів зазвичай спостерігаємо певну безсумнівну однозначність, то у дослідженнях минулих надбань іноді помічаємо їх переосмислення, почасти зумовлене зміною не лише соціально-історичної ситуації та розвитком наукових парадигм, а й пошуком підґрунтя, яке б дозволило аргументовано вибудовувати новий, прогресивний погляд в оцінці сьогодення. Цим пояснюємо необхідність пошуку, відновлення й осучаснення мовознавчих надбань українських філологів попередніх століть, науковий доробок яких не завжди був відомий широкому загалу мовців або отримував різні оцінки.

Саме тому метою цієї статті є популяризація наукового доробку Олександра Панейка, увага якого зосереджувалась навколо питань правильності та чистоти української мови, а також переоцінка недоліків «Правописного словника» за його редакцією з позиції лінгвокультурології.

Олександр Лукич Панейко народився 31 травня 1891 р. і був найменшим сином у сім'ї дрібного повітового службовця, який помер дуже рано. Вихованням трьох синів займалася їх мати Кароліна Панейко (у дівоцтві Попп), яка походила з німецьких колоністів на Коломийщині і, не знаючи української мови, зробила все можливе, щоб її сини поважали свою батьківщину й отримали належну освіту [Білоус 2017; Винар 1997]. Старший брат Василь Панейко (6.03.1883 – 29.05.1956) – активний учасник українського національно-визвольного руху, відомий дипломат, кілька років призначався державним секретарем закордонних справ ЗУНР [Дацків 2019]. Юрій Панейко (03.04.1886 – 18.08.1973) був визнаним європейським фахівцем у галузі адміністративного права, двічі обирався ректором Українського Вільного Університету в Мюнхені (у 1948 і 1961 роках). І сьогодні його думки беруть до уваги при здійсненні конституційних реформ як в Україні, так і в європейських країнах [Стецюк 2016].

Як і його брати, Олександр закінчив гімназію у Львові (1910 р.) і став студентом філософського факультету Львівського університету, вивчав українську мову та літературу, класичну філологію. Виявляючи свою громадську позицію, активно працював над розбудовою патріотичного товариства «Сокіл», брав активну участь у «Пласті» [Винар 1997: 37]. Упродовж навчання паралельно працював учителем Львівської академічної гімназії, де двічі на тиждень викладав стенографію. Отриманий досвід був акумульований у підручник «Українська стенографія» [Панейко 1922], який перевидавався декілька разів: у Кракові 1944 року та Мюнхені 1947 року. Після закінчення навчання (1914 р.) і служби в австрійській армії (1915 – 1916 рр.) працював у гімназіях Львова (1916 – 1924, 1928 – 1939), Коломиї (1924), Тернополя (1924 – 1928). Упродовж 1939 – 1940 років викладав українську мову у Львівському медичному

інституті та на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Працював старшим викладачем на кафедрі української мови Львівського університету (1940 – 1942), якою завідував Василь Сімович [Терлак 2024].

Одночасно О. Панейко активно співпрацював у мовознавчій комісії НТШ, де свою увагу зосереджував на розбудові методології навчання української мови та на її граматичній правильності. Так, у 1943 році у газеті «Львівські вісті» редагував «Куток мови». Систематизувавши й узагальнивши мовний матеріал публікацій О. Панейка і порівнявши його із реєстрами сучасних посібників і довідників з культури мови, М. Білоус висновковує про актуальність значної частини зауважень і коментарів лінгвіста. Це також, на думку дослідниці, є сумним свідченням низької мовленнєвої культури сучасних мовців і спонукою до великої просвітницької роботи з поширення мовно-стилістичних норм за допомогою різних засобів масової комунікації [Білоус 2017: 459].

1944 року О. Панейко емігрував у Мюнхен. Детальна інформація про його діяльність у цей період практично відсутня. Відомо, що він працював у гімназії Карлсфельда, розташованого недалеко від Мюнхена, а протягом 1946 – 1949 років учительовав у Берхтесгадені, де викладав українську й латинську мови, був улюбленим авторитетним, хоча дуже вимогливим професором [Винар 1997: 38]. Перебуваючи в еміграції, він продовжував досліджувати питання культури української мови, докладав чимало зусиль для введення правопису, ухваленого УАН 1929 року, у галицьких школах. Узагальнюючи свій науково-педагогічний досвід, базуючись на праці О. Синявського «Норми української літературної мови» (1931) та граматичних традиціях західноєвропейських дослідників, О. Панейко перевидав «Правописний словник» О. Ізюмова (1941), а також уклав підручник «Граматика української мови» (1950), над яким працював понад двадцять років. Помер Олександр Лукич Панейко у 1950 р. у Мюнхені.

І хоча звичайний, на перший погляд, учитель-викладач залишив не так уже й багато науково-педагогічних праць, проте кожна з них є свідченням його великої шани до української мови, є демонстрацією бажання автора зберегти красу й чистоту рідної мови, а також є висловленням поваги до її носіїв, яких він бачив грамотними й освіченими.

Одним із джерел поширення норм української літературної мови є підручники, граматики, словники тощо. Орфографічний словник є безсумнівним документом, що фіксує правильне написання слів, яке неможливо перевірити будь-яким правилом і яке потрібно запам'ятати, тобто словники цього типу подають про мовну одиницю мінімальну інформацію, звужуючи її виключно до граматично правильного написання слова. Будучи нормативним джерелом української мови, орфографічний словник фіксує певні мовні ознаки конкретного періоду і тому є достовірним фактичним матеріалом для вивчення мови, науки, культури українського народу, а також стимулом до перегляду пропонуванних і відкинутих або забутих мовних норм, правил, випадків слововживання.

Серед таких джерел знаходяться і численні орфографічні словники, що були видані після виходу «Українського правопису» 1928 р., який також називають Харківським правописом і вважають першим ґрунтовним кодексом українських мовних норм (попередні версії правопису 1918 – 1919 і 1925 років, за загальноприйнятою думкою, були менш докладними). За оцінкою М.А. Жовтобрюха, після появи Харківського правопису було опубліковано «близько десяти правописних словників української мови. Поява їх викликана насамперед складністю цього правопису, особливо в галузі передачі на письмі іншомовної лексики» [Жовтобрюх 1991: 128]. Частина цих видань промайнула майже без сліду. Серед загалу тогочасної лексикографічної продукції своєю ґрунтовністю вирізняються «Правописний словник» Григорія Голоскевича

(Харків, 1929), «Правописний словник» Овсія Ізюмова (Харків, 1931) та «Правописний словник» за редакцією Олександра Панейка (Львів, 1941).

Словник О. Панейка, створений на основі «Правописного словника» О. Ізюмова, отримав іноді протилежні оцінки фахівців. Так, найпоширенішою є кваліфікація цього видання В. Сімовичем. У передмові до нього проф. Сімович схарактеризовує його як «передрук «Правописного словника», що його видало Державне Видавництво України в Києві 1931 р.» [Сімович 1941: 4]. Водночас науковець зауважує також про здійснені корективи у правописі слів і про зміни в їх доборі: довелося «...дещо викинути, а дещо, відповідно до потреб часу, додати» [Там само]. Відсутність серед укладачів словника імені Овсія Ізюмова, автора словника 1931 року, який був репресований і розстріляний у 1937 році, В. Сімович пояснює особливою тогочасною ситуацією і висловлює упевненість у тому, що його прізвище «збережеться у вдячних серцях тих, хто користуватиметься цією книжкою» [Там само].

Негативно відреагував на доповнення новою лексикою словника 1931 року І. Огієнко. За його словами, ця редакція здійснена «зі значними місцевими поправками, так що він перестав бути правописним словником літературної мови» [Огієнко 2004: 395].

Декілька зауважень щодо «Правописного словника» за редакцією О. Панейка знаходимо у публікаціях різних років Ю. Шевельова. Насамперед впадає в очі те, що у нарисі «Внесок Галичини у формування української літературної мови» дослідник ставить цей словник в один ряд з працями О. Синявського, Г. Голоскевича і називає двох його авторів: О. Ізюмова й О. Панейка [Шевельов 2003: 109]. В іншій праці, даючи високу оцінку «Правописному словнику» Г. Голоскевича як «добре опрацьованому» і «прийнятому усіма українськими землями», Ю. Шевельов (Шерех) дорікає О. Панейку за внесення змін, що «законодавчо стверджені свого часу тільки для українців штучно створеного „Генерал-Губернаторства“», і майбутнє цих змін залежить від результатів їх всеукраїнського обговорення [Шерех 1946: 3-4]. В іншій розвідці Ю. Шевельов закликає дослідити в порівняльному аспекті ці два словники, що обидва «головно йшли за Харківським правописом», але «словник, спонсорований та курований Сімовичем, містив певну кількість незначних змін у реєстрі ... та у правописі». Особливо цінним є визнання Ю. Шевельовим спроби О. Панейка «наблизити чужомовні слова, особливо власні назви, до їхніх джерел, звільнивши від російського посередництва» [Shevelov 1981: 29].

Як І. Огієнка, так і Ю. Шевельова передусім турбувало внесення до реєстру орфографічного словника слів місцевих, діалектних, що є надлишковим для словників такого типу. Крім того, зовсім не звичним також виглядають численні скорочення-коментарі, що почасти пов'язані з правилами написання слів, але більшою мірою є розширенням власне мовної, граматичної інформації. Навіть побіжний погляд на тематичне різноманіття скорочень орфографічного словник О. Панейка, що охоплюють різні сфери життєдіяльності людини, а отже, й відображають її життєвий досвід, укупі з лексико-тематичним і лінгвокультурологічним аналізом реєстрових одиниць словника дозволяють висловити гіпотезу про можливість виокремлення і дослідження певного лінгвокультурного простору аналізованого словника.

В інтерпретації поняття *культурний простір* виокремлюють декілька концепцій: 1) антропоцентричні, в межах яких культуру розглядають як результат діяльності людської спільноти на певній території; 2) абстрактні, мета яких полягає у просторовому зображенні внутрішньої культури (в основному це концепції філософські, соціологічні, лінгвістичні); 3) літературно-мистецькі, для яких будь-який художній твір, витвір мистецтва є віртуальним культурним простором, а сукупність творів певної національної культури утворюють віртуальний простір цієї культури [Гриценко 2019: 13-15].

У лінгвокультурології це поняття конкретизується до «лінгвокультурного простору», розуміння якого насамперед ґрунтується на лінгвосеміотичному тлумаченні здатності мови в цілому і мовного знака зокрема відображати, відтворювати, синхронізувати мовомисленнєві процеси, що відбуваються у людській свідомості. Такі властивості мовного знака, як його формування у межах певної соціокультурної групи, указування ним на зв'язки з конкретною історичною епохою і декодування його на основі асоціацій з нею, а також, за визначенням Р. Барта, «уява знака» [Барт 1994: 246-252], забезпечують «єдність об'єктивного процесу пізнання <...> й суб'єктивного омовленого переживання (лінгвокультурного простору)» [Андрейчук 2010: 66]. Це є підґрунтям для аргументованого визначення *лінгвокультурного простору* як «форми існування культури у свідомості її носіїв» [Бацевич 2007: 145-146], як «системи інтерпретації мовних знаків та їх комбінацій, що становлять вербальний модус культурного універсуму» [Андрейчук 2010: 67]. Тобто поняття «лінгвокультурний простір» охоплює усі три концепції інтерпретації культурного простору в цілому.

Узагальнюючи ці визначення і беручи до уваги, що аналіз лінгвокультурного простору у численних філологічних працях здійснено на основі певних текстів, уточнюємо цей термін так: *лінгвокультурний простір* – це фрагмент свідомості людини як представника певної національної чи етнічної культури, вербалізований в межах одного чи багатьох текстів мовними культуровмісними одиницями (лінгвокультуремами), що здатні презентувати елементи будь-якої національної культури. Таким чином, поняття «лінгвокультурного простору» пов'язане з експлікацією мисленнєвих дій, станів особистості навколо культурно значущих фактів, вагомих як для окремого індивідуума, так і для етно-національної спільноти певного історичного періоду розвитку суспільства. Згадаємо слова Р. Барта, який писав, що людина «... вслухається в природний голос культури і весь час чує в ній не стільки звучання стійких, закінчених, «істинних» смислів, скільки вібрацію тієї гігантської машини, якою є людство, що знаходиться в процесі невпинного створення смислу, без чого воно б втратило свою людську подобу» [Барт 1994: 260].

Говорячи про лінгвокультурний простір словника, маємо на увазі насамперед простір, що виникає у результаті аналізу і синтезу лексем з певними культурними смислами, конотативними значеннями, що вербалізують культурну інформацію, тим самим експлікуючи культуроцентричний фрагмент людської свідомості, відображений у конкретному словнику. Стосовно аналізованого словника скажемо, що його лінгвокультурний простір сформований лексемами (лінгвокультуремами), добром яких займалася група фахівців і які були відредаговані О. Панейком, тобто вони відображають культурно-історичні цінності, важливі як для укладачів «Правописного словника», так і для українців 30 – 40-х років XX ст. Таким чином словник фіксує не лише нормативне написання цих лексем, а дозволяє дослідникам поглянути на них із погляду лінгвокультурології, проаналізувавши їх як вербальних презентантів загальнолюдських чи національних культурних цінностей, сутнісних для українців окресленого періоду.

Методом суцільної вибірки ми сформували корпус лінгвокультурем «Правописного словника» за редакцією О. Панейка, які можемо згрупувати у лексико-тематичні групи. У них об'єднуємо слова, що називають:

1) певну етнічну спільноту: *еллін, -на* (давній грек), звич. *геллен* (Панейко, 1941: 208 – далі вказуємо сторінку цього видання); *лотофа́ги, -гів* (гр.) (340); *льонгоба́рди, -дів* (нарід) (345); *скі́ти, -тів* (нарід) (651); *тунгу́зи, -зів* (нарід) (709); *пола́би, -бів* (слов'янське плем'я) (521); *поля́ни, -ля́н* (плем'я) (524); *самні́ти, -тів* (плем'я) (634); *туаре́ги, -гів* (плем'я) (709); *фрі́зи, -зів* (ст. нім. плем'я) (740) та ін. Цікаво, що серед офіційних номенів знаходимо і неофіційні назви представників етносів, які автор

включив до реєстру словника і прокоментував відповідним чином, на зразок *Джон-бул, -на, була* (глузл. назва англійця; дослівно *Іван-бик*) (172);

2) певну соціально-культурну сферу людської діяльності, як-от:

а) художня література:

- письменники: *Додé* (фр. письм. Daudet), не відм. (184); *Дюма́* (фр. письм. Dumas) не відм. (204); *Езоп* (грецький байкар) (206); *Сапфо́* (гр. поетка), не відм. (637); *Фогельва́йде* (нім. письм.) (738); *Їрасек, -ка* (чесь. письм.) (291); *Рабіндранáт Тагóр* (інд. письм.) (596); *Петра́рка, -ки* (іт. поет) (476); *Пірандельо, -ля* (іт. письм.) (492); *Ля́герлеф Се́льма* (швед. письм.) (343); *Майн-Рі́д, Майн-Рі́да* (англ. письм.) (346); *Марк Твейн* (амер. письм.) (350) та ін.;

- твори: *Е́дда, -дди* (назва збірника ісландської епічної літератури XII в.) (205); *Іліа́да, -ди* (поема) (286); *Магабга́рата, -ти* (індуська поема) (345); *Нібелю́нги, -тів* (німецький епос) (412);

- жанри: *са́га* (сканд.), *за́га, -ги* (нім.) (нар. епос) (632) та ін.;

- герої: *Фіга́ро* (герой комедії Бомарше) (736) та ін.

б) міфологія: *Ескула́п, -на* (1 – у грец. міт. – бог лікування; 2 – жарт. назва лікаря; у 2 знач. пишеться з малої літери) (210); *Немези́да, -ди* (богиня справедливості), міт. (404); *Стикс, -су* (річка; міт.) (678) та ін.;

в) музика:

- композитори, виконавці: *Леонкава́льо* (іт. композ.) (334); *Оссіа́н* (поет-співак) (443); *Пага́ніні* (іт. скрипаль) (448);

- музичні інструменти: *дуда́, -ди* (музичн. інструмент) (202); *мандолі́на, -ни* (музич. інструмент) (349) та ін.;

г) наука в цілому: *Зіве́рс, -са* (нім. учен. Sievers) (271); *Ляпля́с, -са* (фр. учен. Laplace) (344); *Пасте́р, -ра* (прізви., фр. учен. Pasteur) (455); *Но́бель, -ля* (норв. учен.) (414); *Па́ляцький, -ого* (чесь. уч.) (450); *Пу́лін, -на* (рос. учен.) (477);

г) філософія: *Дідро́* (фр. філ. Diderot), не відм. (176); *Сен-Сімо́н, -на* (фр. філ. Saint-Simon) (642); *Та́лес, -са* (гр. філ.) (692) та ін.;

д) філологія: *Шляйхер, -ра* (нім. філол.) (773) та ін.;

е) історія:

- історичні особи: *Кир, -ра* (персь. цар) (303); *Шльо́ссер, -ра* (нім. іст.) (774);

- історичні події: *жакері́я, -ії* (повстання селян у Франції 1358 р.) (212);

є) релігія: *доміні́канці, -ців* (чернечий орден) (189); *ко́ран, -ну* (свята книга магометан) (316); *паго́да, -ди* (храм в Індії) (448) та ін.;

ж) спорт: *джіу-джі́тсу* (япон. боротьба) (172) та ін.;

3) суспільні, адміністративно-територіальні та політичні особливості життя національних спільнот:

а) назви керівних органів держави: *меджилі́с, -су* (парлямент у Туреччині) (353); *ра́йхсрат, -ту* (австрійський парламент) (597); *ра́йхстаг, -гу* (німецький парламент) (597); *рі́гсдаг, -гу* (данський парламент) (603); *фо́лькстинг, -гу* (нижня палата данського парламенту) (739); *ску́пщина, -ни* (сейм у Сербії) (657) та ін.;

б) почесне, спадкове чи ієрархічне звання, що вказує на особливе соціальне становище: *міка́до* (1 - японський імператор; 2 - містечко) (358); *ло́рд, -да* (титул) (340); *магара́джа, -джі* (титул) (345); *мандари́н, -на* (китайський урядовець) (349); *монсініо́ре* (іт. титул) (364); *шах, -ха* (титул) (769) та ін.;

в) адміністративно-територіальні одиниці: *домініо́н, -ну* (автономна англійська колонія) (189); *Каледо́нія, -ії* (давня назва Шотландії) (294); *Прова́нс, -су* (провінція у Франції) (576); *се́тлмент, -ту* (1 - селище; 2 - європейські селища в Китаї, непідлеглі китайській владі) (644) та ін.;

4) соціально-економічні, побутові та традиційні умови життя певної національної спільноти:

а) назви грошових одиниць: *дубльон, -на (монета)* (202); *ду́ро (монета = 2 крб., невідм.* (204); *пéнні (монета = 4 коп), невідм.* (458); *піястра, -ри (монета; ім. piastra , фр. la piastre)* (493); *санті́м, -ма (1/100 франка)* (636) та ін.;

б) назви народних свят: *ку́чки, -чок (жид. свято)* (330); *панатенéї, -їв (гр.)* (451); *піті́чні грі́ща (свята в давніх греків)* (493) та ін.;

в) назви їжі та напоїв: *джин, -ну (англійська горілка)* (172) та ін.

5) власні назви (прізвища, імена) із маркуванням національної належності: *Залéський, - кого (польське прізви.)* (236); *Зе́лі́нський, -кого (рос. і поль. прізви.)* (270) та ін.

За кожною з названих лінгвокультурам, частина з яких є безеквівалентною лексикою, ховається певний «всесвіт» національно-культурних смислів, експлікація яких залежить від знань кожного конкретного мовця. Пригадаємо вже цитовані слова Р. Барта про вібрацію культурних смислів, породжених людством, які експлікує мовець під час комунікації, в даному випадку під час звернення до словника. Тому наявність таких лексем в орфографічному словнику говорить, з одного боку, щонайменше про обізнаність укладачів словника не лише з лексемами й їх кодифікованим написанням, а й з тим, що вони номінують, і тими смислами, що вони несуть разом із собою, з іншого боку, про орієнтацію авторів на ерудованих читачів, фонові знання яких не обмежені виключно національною культурою і дозволять адекватно аналізувати реєстр словника не лише в правописному аспекті. Експлікації цих знань частково допоможуть авторські коментарі до таких слів.

У межах цієї розвідки ми звернулися до аналізу лінгвокультурам, які виходять за межі української національної культури й актуалізують знання українців світової культури в цілому. Український національний компонент лінгвокультурного простору словника є цікавим і перспективним для вивчення в окремому дослідженні, адже саме за наявності діалектних слів словник отримав негативні оцінки. Водночас саме такі лексеми, по-перше, актуалізують знання етно-національних особливостей рідної культури певної частини українців, по-друге, розширюють і поглиблюють український компонент лінгвокультурного простору аналізованого словника.

Отже, національний лінгвокультурний простір українців, частково актуалізований у «Правописному словнику» за редакцією О. Панейка, є полікультурним. Це свідчить про толерантність українців до виявів інших національних культур і їх допущення до свого ментального простору в цілому.

Література

А н д р е й ч у к 2010: Андрейчук, Н.: Тлумачення терміна лінгвокультурний простір через призму лінгвосеміотики. In: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 675. Серія: Проблеми української термінології. Вид-во “Львівської політехніки”, Львів 2010, с. 65-67.

Б а р т 1994: Барт, Р.: Воображение знака. In: Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Прогресс, М. 1994, с. 246-252.

Б а ц е в и ч 2007: Бацевич, Ф.С.: Словник термінів міжкультурної комунікації. Довіра, Київ 2007. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004883>

Білоус 2017: Білоус, М.: Олександр Панейко. In: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 64. Ч. I. 2017, с. 456-462.

Visnyk of Lviv University 2017: Visnyk of Lviv University. Series Philology. 64. I. 2017, p.456-462.

Винар 1997: Винар, Б.: Проф. Олександр Панейко (помертна згадка). In: Ювілейна книга української гімназії в Берхтесгадені: у 50-ту річницю першої матури 1947–1997. Норт Порт. Флорида 1997, с. 37-38. [Електронна версія]. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15191/file.pdf>

Гриценко 2019: Гриценко, О.: Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: монографія. Інститут культурології НАМ України, Київ 2019.

Дацків 2019: Дацків, І.Б.: Роль постаті Василя Панейка в розвитку міжнародних відносин Західноукраїнської Народної Республіки (1918-1923 pp.). In: Проблеми всесвітньої історії. № 1(7). 2019, с.163-176.

Жовтобрюх 1991: Жовтобрюх, М.А.: Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941). Наукова думка, Київ 1991.

Огієнко 2004: Огієнко, Іван (митрополит Іларіон): Історія української літературної мови: 2-ге вид., випр. Наша культура і наука, Київ 2004.

Панейко 1922: Панейко, О. Українська стенографія: повний курс українського скоропису для шкіл і для самонавчання. Накладом українського педагогічного товариства. Львів 1922.

Панейко 1941: Правописний словник: 2-е доп. вид. /за ред. О. Панейка. Українське видавництво, Львів 1941.

Сімович 1941: Сімович, В.: Передмова. In: Правописний словник: 2-е доп. вид. /за ред. О. Панейка. Українське видавництво, Львів 1941, с. 3-4.

Стецюк 2016: Стецюк, Н.В.: Доктрина місцевого самоврядування Юрія Панейка і сучасні проблеми конституційної реформи в Україні. In: Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: Матеріали учасників другої науково-практичної конференції (Львів, 28 квітня 2016 року). ННШПП НУ «Львівська політехніка», Львів 2016, с. 205-209.

Терлак 2024: Терлак, З.М.: Панейко Олександр Лукич. In: Енциклопедія Сучасної України. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Київ 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-883140>

Шерех 1946: Шерех, Юрій.: Передмова. In: Юрій Шерех. Головні правила українського правопису. Видавництво «Прометей», Новий Ульм 1946, с. 3-4.

Шевельов 2003: Шевельов, Ю.: Внесок Галичини у формування української літературної мови. Видавничий дім «КМ Академія», Київ 2003.

Shevelov 1981: Shevelov, G. Y.: Vasyl' Simovych and His Work. In: Сімович, В. Українське мовознавство: розвідки й статті. The University of Ottawa Press, Ottawa 1981, p. 7-56.

Summary

The article describes the peculiarities of the orthographic dictionary as a source of codified lexical and grammatical norms. First of all, the "Orthographic Dictionary" edited by Oleksandr Paneiko, published in 1941, is characterized among analog publications that reflect the standard spelling of words in the Ukrainian language of a certain period. The place of this dictionary and the role of its author in the processes of formation of spelling norms of the Ukrainian literary language are outlined. The availability of redundant information for this type of lexicographic work is indicated. At the same time, the prospects of its comprehensive study in various linguistic aspects are outlined. The concept of "linguistic and cultural space" has been clarified. The lexical and thematic groups of cultural lexemes explaining the linguistic and cultural space of the dictionary are highlighted.

Key words: orthographic dictionary, codification, linguistic and cultural studies, linguocultural space, lexical-thematic group.

ВИГУКОВІ Й МОДАЛЬНІ ІНВЕКТИВИ ЯК ЗАСІБ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ СИТУАЦІЇ В МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

Яковлева Тетяна

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

yakovleva.tet@gmail.com

Як відомо, мова є відкритою і динамічною системою, що постійно реагує на зміни й адаптується до них у суспільстві й світі загалом. Однак у період драматичного загострення життєвих ситуацій динамічні процеси, пов'язані з необхідністю оцінки подій, висловлення ставлення мовців до фактів дійсності, посилюються й призводять до певної деформації мовної картини світу – спостерігається активізація згрубілої, ненормативної, навіть інвективної та обценної лексики не лише в мовленні пересічних громадян, а й у мові ЗМІ. Безумовно, стиль масової інформації миттєво реагує на соціальні зміни в будь-якому суспільстві й здатний поєднувати протилежні тенденції, такі, «як динамічність, так і консерватизм, як еталонність і залежність від норм літературної мови, так і зумовленість добору та формування функціональної норми відповідно до уподобань часу, соціально стратифікованої групи та ін.» [Шевченко 2003: 5]. Концептуальна картина світу українців з 2014 року зазнала значних зрушень: активізувався концепт «війна – агресія», що посунув на другий план нормативність та літературність засобів мови масмедіа. Це пояснюється домінуванням стресу, психічної напруги, негативних емоцій, а останні два роки повномасштабного російського вторгнення спричинили ще більш потужне поширення лайливої й обценної лексики в мові масмедіа. До цього явища можна по-різному ставитися, засуджувати, боротися з ненормативною лексикою в ЗМІ, але це факт актуального мовлення сьогодні, що відображає концептуальну картину світу, тому в умовах війни явище огрублення мовлення можна зрозуміти.

Серед мовних одиниць, які відображають динамічні процеси й зміни в мові ЗМІ, вирізняються вигуківі й модальні інвективи як дискурсивні слова, оскільки вони спроектовані на передачу ситуативної семантики, зокрема й оцінки, яка входить до семантики тексту. Інвективна лексика була предметом уваги таких українських мовознавців, як Ф. Бацевич, Т. Вільчинська, Ю. Мушкетик, О. Олексенко, Л. Ставицька, С. Форманова та ін. Однак вигуківі й модальні інвективи як дискурсивні слова й носії аксіологічних значень у мові ЗМІ були досліджені лише побіжно, що потребує більш глибокого лінгвістичного коментування й засвідчує актуальність порушеної проблеми.

Метою цієї наукової розвідки є виявлення особливостей вживання вигуківих і модальних інвектив як засобів вираження оцінки ситуації. Об'єкт праці становлять вигуківі й модальні інвективи як дискурсивні слова. Предмет – аксіологічне навантаження вигуківих і модальних інвектив в мові ЗМІ за період з 2014 року дотепер.

У розвідці використовуємо матеріали українського воєнного дискурсу, зокрема тексти українськомовних ЗМІ та дописи в соціальних мережах Facebook і Telegram.

Як відомо, дискурсивні слова є носіями семантико-прагматичних значень, що «співвідносять зміст висловлюваного з комунікативною ситуацією дискурсу, відсовуючи на другий план їхні формальні характеристики і наголошуючи на порівнянні

із мовним використанням, а не мовною системою чи структурою» [Бацевич 2014: 9], тобто виражають певне ставлення мовця до адресата, змісту висловленого або дійсності. До дискурсивних слів Ф. Бацевич також зараховує лайливу й обценну лексику, що виступають «як носії емоційних смислів, а також (у деяких контекстах і ситуаціях спілкування) як важливі прагматичні сигнали того, що мовець є «своїм» для решти учасників спілкування <...>. Відомі випадки, коли відсутність лайливих або «блатних» слів сприймають як прагматичний сигнал наявності «чужого», «не свого» учасника комунікації, або такого, який свідомо дистанціюється від атмосфери спілкування, що склалась у комунікації групи особистостей» [Бацевич 2014: 12]. Цим пояснюється частотне вживання вигуківих і модальних інвектив в мові ЗМІ як спроба авторів наблизитись до звичайних громадян держави та бути «своїм» для кола читачів.

Період російсько-української війни відзначається масовим вживанням у мові ЗМІ інвектив. Поняття «інвектива» дуже складне й немає однозначного тлумачення. Здебільшого інвективу тлумачать як засіб вираження вербальної агресії (лайлива, вульгарна, діалектна, жаргонна лексика), що виконує оцінну й експресивну функції. С. Форманова виділяє такі риси інвективи, «як ненормативність, емоційність, експресивність, образливість, конотативність, спонтанність» [Форманова 2014: 26]. Крім того, ця одиниця може реалізовувати позитивно- або (значно частіше) негативнооцінні значення. Прикладами інвектив є вигуківі (експлетивні) інвективи, а саме вторинні (похідні) вигуки, які позбавлені номінативної функції і є виразниками почуттів, метою їхнього використання є вираження оцінного ставлення до ситуації, висловлення, думки. Склад вторинних вигуків поповнюється завдяки їх запозиченню з інших мов або інтер'єктивації мовних одиниць, тобто переходу «до класу вигуків слів і сполучень слів з інших лексико-граматичних розрядів» [Мацько 2016: 431].

Вираження негативного ставлення мовця до ситуації в сучасному мовленні ЗМІ забезпечується засобами недоречної категоричності й невивчливості, серед яких вигуківі й модальні інвективи займають вагоме місце. Як зазначає К. Бортун, категоричність є формою висловлення, «що дає партнеру змогу зрозуміти: мовець уважає свою думку істиною в останній інстанції; <...> модусна категорія, що уможливорює мовцю жорсткіше чи дипломатично висловити свою думку» [Бортун 2002: 15]. Вияв меншої категоричності простежується в мовленнєвих жанрах зауваження або невдоволення, а осуд, докір та звинувачення характеризуються високим виявом категоричності негативної оцінки. Для зменшення ступеня категоричності негативної оцінки, її завуальовуваності вживаються евфемізми.

Зокрема, відіменникова вигуківі інвектива *тряця* має питома українське походження та виражає обурення, гнів, агресію, докір, напр.: *Коли загинули діти Беслану ми плакали і несли квіти та іграшки, роками згадували цю страшну дату. Коли згоріли відвідувачі торговельного центру Кемєрово, ми тижнями приходили в себе від жалю до родин, ми плакали разом з ними в жалю до безневинних людей. Співчували не дивлячись, на все те зло, що йшло з їхньої країни. Де? Де зараз каяття і співчуття від тих, хто вважає себе людьми? Тих, хто вважає, що вони невинні? Що це тільки керівництво? Де, **тряця**, всі гробані хороші руські? Вийшли з квітами і іграшками? Здригнулися і отямилися? Замайоріли свічками скорботи в інтернеті? Ні. Мордорія радіє* (Про все, 28.06.2022). Досліджувана одиниця вербалізує значення негативної оцінки бездіяльності, байдужості, нерішучості росіян, які не змогли вийти на мітинги й протистояти тоталітарному режиму в країні з його агресивною політикою. Риторичні запитання, дієслова минулого часу з негативною семантикою *загинули, плакали, згоріли*, прикметники виразно оцінної семантики *страшна, гробані хороші*, іменники *жаль, зло, каяття, співчуття, скорбота*, непрямі звертання підсилюють негативне емоційно-

оцінне наповнення тексту, найбільша напруга якого сконцентрована, на нашу думку, саме в інвективі *тряця*.

Докір та негативне суб'єктивне ставлення до новин про заблокування Польщею вступу України до ЄС, якщо не буде заборонено імпорт зерна, висловила Ірина Фаріон: *Від любови до ненависти один крок? Та чи була любов, **тряця**?* (Телеграм-канал Ірини Фаріон, 18.09.2023). Моделювання негативної оцінки ситуації також відбувається за допомогою риторичних питань та антитези *любов-ненависть*.

Евфемізований вигук *блін*, запозичений з російської мови, зазвичай виражає досаду, докір або роздратування, напр.: *Ігор Кондратюк: Тому той, хто каже, що музика вне політики, ну **блін** – купіть собі трішки мізків, їй богу* (Українська правда, 12.08.2021). Спостерігається вербалізація негативної оцінки ситуації, пов'язаної з намаганням деполітизувати мистецтво, спонукальна частка *ну* підсилює обурення мовця, а імперативна форма *купіть собі мізків* є категоричною вимогою, наказом мовця. Крім того, досліджувана одиниця здатна виражати й гумористично-іронічне ставлення мовця до події – «крізь сльози сміятися», порівн.: *Я був в повній свідомості. Мабуть це був шок, мабуть якийсь адреналін. Я все розумів, була тільки єдина думка, коли я побачив свою ногу поруч, в мене була єдина думка «**Блін**, мене жінка зараз вб'є за це!» Я за це дуже переживав* (0462.ua – Сайт міста Чернігова, 17.02.2024).

Відіменникова вигукова інвектива *чорт* або фразеологізована сполука *чорт забирай* питомо українського походження часто виражають невдоволення, злість, нетерпіння, розчарування, досаду, обурення або позитивне здивування, напр.: *Сьогодні давав інтерв'ю журналісту New York Times. І знову було питання про «втому суспільства від війни». І так, **чорт забирай**, ніде правди діти – люди втомились. Втомились від обстрілів, від того, що стрічка у фб стала суцільним некрологом, від того, що волонтери регулярно бомбардують проханнями про донати, бо треба вже і зараз, від того, що інформаційні потоки в принципі не поліпшують ментальне здоров'я, а навпаки* (Фейсбук-сторінка Сергія Притули, 14.10.2023); *Зеленський відмовився приймати Штайнмайєра! **Чорт**, аж розчулилась. Перший раз від 2019 р. відчула до керівництва країни особисту вдячність* (Фейсбук-сторінка Оксани Забужко, 13.04.2022). Як бачимо, перший приклад демонструє вираження негативної оцінки автором ситуації в Україні, розпач від того, що суспільство дійсно втомилось від війни, що виражається іменниками з негативною семантикою *втома, обстріли, некролог* та дієслів *втомились, бомбардують, не поліпшують*. Однак другий приклад вирізняється реалізацією позитивної оцінки, оскільки мовець щиро рада й вдячна керівництву за правильне рішення, що підтверджується також дієсловами відповідної семантики *розчулилась, відчула вдячність*.

Вираження невдоволення чиймись вчинками або поведінкою спостерігаємо у вигуковій інвективі питомо українського походження якого дідька, порівн.: *«**Якого дідька**»: Міккі Рурк гостро розкритикував США та НАТО і закликав негайно допомогти Україні* (24 Кіно, 14.04.2022). Лексеми *гостро розкритикував* і *закликав негайно* свідчать про наявність негативної оцінки ситуації.

Жаргонна вигукова одиниця *жесть* російського походження залежно від контексту може виражати негативну або рідше позитивну оцінку ситуації, порівн.: ***ЖЕСТЬ! МОМЕНТ ДТП У КИЄВІ! Водій, рухаючись по Берестейському проспекту в комендантську годину, наїхав на військовослужбовців Нацгвардії, які мали службу на блокпосту. У результаті ДТП один військовий від отриманих травм помер. Другий – госпіталізований у важкому стані. Водій затриманий*** (Телеграм-канал Батальйон «Монако», 25.07.2023); ***Жесть!** Як біля Бахмута український воїн з «Вовків Да Вінчі» на близькій відстані знищує 6 російських найманців «Вагнера»* (БукІнфо, 22.04.2023). Як бачимо, у першому прикладі спостерігається вербалізація негативної

оцінки ситуації, відчуття страху, а написання слова великими літерами тільки підсилює відповідну оцінку події. Натомість другий приклад демонструє позитивну емоцію – захоплення, почуття поваги й гордості за те, що роблять на полі бою українські захисники, тобто відбувається позитивна оцінка ситуації. Примітно, що в обох випадках ці слова займають сильну позицію заголовка чи початку допису, що, своєю чергою, акцентує аксіологічний посил автора.

Для позначення чогось жорстокого, шокуючого та неприємного часто використовують сленгову одиницю англійського походження *треш* (англ. *trash*), порівн.: **ТРЕШ**. Влучання в багатопверхівку в Херсоні. Є поранені, серед них дитина (Телеграм-канал Батальйон «Монако», 08.03.2024). Негативне ставлення до ще одного злочину росіян проти цивільних українців автор висловлює, підкреслюючи це написанням досліджуваної одиниці великими літерами.

Евфемізоване модальне слово російського походження *бляха* вживається для вираження незадоволення, обурення або звинувачення, напр.: *Але після початку повномасштабного вторгнення РФ жоден російський спортсмен не висловив своєї негативної думки щодо війни в Україні. «Навіть навпаки, концерти на честь війни та практично одностайна підтримка. Це не спорт поза політикою чи політика у спорті. Це, бляха, людські життя! Життя! Це найцінніше! Це не медалі та рекорди. Це право на те, щоб просто жити на цій землі, ходити і дихати. Ви вважаєте, що спорт важливіший за право жити? Вас не допускають, тому що ви росіянка?! А нас вбивають просто тому, що ми українці. Відчуваєте різницю?!»*, – підсумувала Юлія (Новинарня, 10.06.2022). Оклична інтонація речень та риторичні питання підсилюють вираження негативної оцінки.

В українському обценному лексиконі, особливо в телеграм-каналах, зараз поширеними є такі вигуківі й модальні інвективні одиниці російського походження, як *бля*, *бл*дь*, *сука*, *єб*ть*, *пздц*. Вживання такої нецензурної лексики є проявом різкої агресії, звинувачення та реакцією на жорстокість і несправедливість різних ситуацій, виявом розчарування, злості й ненависті, порівн.: *Словацькі перевізники погрожують уже цього тижня заблокувати кордон з Україною, – заява словацької спілки перевізників. Та бля..* (Телеграм-канал «Лачен пише», 28.10.2023); *«Бл*дь, я в щоці»: Садовий емоційно відреагував на голосування депутатів міськради* (LVIVMEDIA, 27.04.2023); *СУКА! За ексголову Верховного Суду Всеволода Князева внесли заставу. Суд зменшив її розмір до 18 мільйонів гривень. Спершу йому призначили заставу 107 млн грн, але після цього зменшували аж 7 разів* (Телеграм-канал Батальйон «Монако», 31.02.2024); *Єб*ть! Фото з місця прильоту в с. Чорне, де загинули троє. Руснява блядота вдарила ФАБами по звичайних домівках. Ненавиджу* (Телеграм-канал «Труха Харьков», 16.02.2024); *ПЗДЦ! Приватні будинки на місці пожежі. Повідомляють про щонайменше 30 зруйнованих житлових приміщень. Поліція евакуює місцевих. Чергові бази НАТО, бл*ть* (Телеграм-канал «Труха Харьков», 09.02.2024).

Вживання дієслів минулого часу доконаного виду емоційно відреагував, загинули, вдарила, дієслів теперішнього часу недоконаного виду з негативною семантикою погрожують заблокувати, ненавиджу, евакуює, негативно маркованих іменників та прикметників прильот, руснява блядота, зруйновані житлові приміщення та саркастичного порівняння житлових будівель з базами НАТО забезпечують моделювання негативнооцінної тональності мовлення. Крім того, використання зірочок у цих лексемах свідчить про розуміння авторами вульгарності цих одиниць, намагання подати обценну лексику в якомусь «опристойненому» вигляді, випустивши певні букви, «однак в умовах війни вживання обценної лексики можна вибачити і зрозуміти, оскільки вона виконує функцію стосовно духовності суспільства не руйнівну, а підтримувальну – катартичну, для емоційного розрядження, і для економії мовних

засобів у ситуаціях стиснутого часу, коли немає можливості вдаватися до науково-естетичних роз'яснень» [Олексенко 2023: 148].

Останнє десятиліття характеризується активним вживанням у мовленні українських ЗМІ одиниць з негативнооцінним ореолом, зокрема вигуківих і модальних інвектив. Найбільш поширеними є *тряся, блін, чорт, чорт забирай, якого дідька, жесьть, треш, бляха, бля, бл*дь, сука, єб*ть, пзду*. Вербалізація ситуації, яка потребує оцінки, здійснюється із залученням аксіологічноакцентованих повнозначних лексем і засобів експресивного синтаксису. У такому тексті «родзинками» є вигуківі й модальні інвективи, що посилюють і загострюють оцінку ситуації. Звертає на себе увагу той факт, що ці інвективи мають як питомо українське походження (*тряся, чорт, чорт забирай, якого дідька*), так й іншомовне (*блін, жесьть, треш, бляха, бля, бл*дь, сука, єб*ть, пзду*). Однак найбільш вульгаризовані утворення на ґрунті запозичень з російської мови, генеза яких бере початок в російській культурі від назв геніталій, що спричинило особливо жорстку їхню вульгаризацію, високий ступінь обценності. Звісно, в мовленні інтернет-видань, блогів такі слова або евфемізуються за допомогою паронімічного вживання загальноприйнятої лексики, або графічно видозмінюються на вимогу адміністрації каналів. Використання обценної лексики пов'язано з жорстокими воєнними діями, підступністю й цинічністю росії. Звичайно, масове вживання інвективних одиниць негативно впливає на мову й культуру суспільства загалом, однак українці в сучасних реаліях змушені звертатись до ненормативної лексики.

Перспективу майбутніх досліджень вбачаємо в аналізі інших інвективних одиниць з метою вивчення їхньої семантики та доцільності вживання в мові масмедіа.

Література

Бацевич 2014: Бацевич, Ф. С.: Частки української мови як дискурсивні слова. ПАЇС, Львів 2014.

Бортун 2016: Бортун, К. О.: Імперативність і категоричність у структурі висловлення. In: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Вип 20 (1). Серія «Філологія». Одеса 2016, с. 14-16.

Грищенко та ін. 2002: Грищенко, А. П., Мацько, Л. І., Плющ, М. Я. та ін.: Сучасна українська літературна мова, Київ 2002.

Олексенко 2023: Олексенко, О. А.: Зміни в українській мовній картині світу сьогодення: деформація чи розвиток? In: Український світ у наукових парадигмах. Вип. 10. ХІФТ, Харків 2023, с. 146-149.

Форманова 2012: Форманова, С. В.: Інвективи в українській мові. Видавничий Дім Дмитра Бураго, Київ 2012.

Шевченко 2003: Шевченко, Л. І.: Концепти теорії інтелектуалізації літературної мови в контексті розвитку стилю масової інформації. In: Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. 7. Київ 2003, с. 3-15.

Summary

Interjection and modal invective as discursive words differ among the language units that reflect dynamic processes and changes in the language of mass media. They are designed to convey situational semantics, including evaluation, which is included in the semantics of the text.

The purpose of this scientific research is to identify the peculiarities of using interjection and modal invective as a means of expressing an evaluation of the situation. The object of the article is interjection and modal invective as discursive words. The subject is the axiological load of interjections and modal invectives in the media language for the period from 2014 to the present.

These invectives have both a specific Ukrainian and a foreign language origin. However, the most vulgar formations are based on borrowings from the Russian language. Their appearance is caused in Russian culture by the names of genitals. Such words are either euphemized or graphically modified in the broadcasting of online publications and blogs at the request of the channel administration. The use of obscene language is associated with the brutal military operations, treachery and cynicism of Russia. Certainly, the mass use of invective units negatively affects the language and culture of society as a whole. However, Ukrainians are forced to use the invectives in modern realities.

Key words: interjection invective, modal invective, discursive words, evaluation of the situation, media language.

**ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА І
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ**

ТЕМАТИКА ЖИДІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ СЛОВАЧЧИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ ЙОСИФА ШЕЛЕПЦЯ)

Амір Адріана
Інститут україністики
Пряшівського університету, Словаччина
adriana.amir@gmail.com

Українці Словаччини й на початку ХХІ століття заявляють про себе художніми текстами в періодиці, а також окремими виданнями за щорічної підтримки проєктів для національних меншин. Пропагуванням українського письменства Словаччини станом на 2024 р. займається газета «Нове життя» (виходить від 1950 – до сьогодні), журнал «Дукля» (від 1953 – до сьогодні) та громадська організація «Літературний фонд», яка з 1973 р. присуджує Літературну премію імені Івана Франка за найкращий художній твір українською мовою та найкращий опублікований переклад повного твору зі словацької мови на українську.

Письменник, педагог, історик літератури Йосиф Шелепець (*1938), про якого йдеться у нашій статті, друкується від 50-х р. минулого століття на Пряшівщині. Дебютував циклом віршів в альманахах «Молоді голоси» та «Восьмеро». Окремо вийшли збірки поезій *Що в серці моєму* (1961), *Квіти* (1964), *Що говорить сонце* та збірка оповідань *Листопад* (1967). Після 1968 р. висловився проти радянського вторгнення в Чехословаччину, за що його було звільнено з Катедри української мови та літератури в Пряшеві. В 70-80-х роках ХХ століття працював у видавництвах та в Науковій бібліотеці. Після 1990 р. повернувся в університет та був разом із іншими представниками української національної меншини реабілітований. Надрукував також кілька десятків літературознавчих довідок; остання збірка статей про українсько-словацькі взаємини *Із процесів взаємодії і взаємопізнання* вийшла у 2019 р. Разом з Євою Бісс, Іллею Галайдою, Степаном Гостиняком, Василем Дацеєм, Мирославом Неметом утвердили в українській літературі Словаччини 60-х років минулого століття психологічний тип художньої прози.

Остання збірка Й. Шелепця *Оповідання з правої долоні* здобула у 2024 р. премію Івана Франка за найкращий твір, написаний українською мовою в Словаччині. Містить 15 коротких прозових текстів. Інтерпретуватимемо три з них: *Холокост*, *Жидівський будинок*, *Жид*, у яких автор розмірковує про представників жидівської меншини. Хоч оповідання записані за спогадами очевидців, Шелепець написав їх нещодавно і вони друкуються вперше.

Вивчення взаємин між єврейською та русинською культурами в літературі має велике значення навіть декілька десятиліть після зникнення єврейських громад із теренів Східної Словаччини та й загалом з Центральної та Східної Європи. Крім занедбаних цвинтарів, залишилося дуже мало матеріальних та духовних пам'яток їхньої культури. Отже, література цього періоду зберігає, хоч і стандартизовані, образи жидів і розкриває їхнє співіснування з іншими етносами через художню оптику. Літературні твори виступають своєрідним резервуаром спогадів, що дозволяє передати багатство культурної спадщини минулих поколінь наступним.

За відомою нам інформацією, літературною творчістю українських письменників Словаччини з погляду літературної репрезентації жидівсько-слов'янських, особливо

жидівсько-русинських відносин, поки що ніхто не займався (авторка статті публікувала свої дослідження стосовно цієї теми, наприклад, в журналі Словацької академії наук, див. [Amir 2022]). Причиною стало табування теми антисемітизму під час тоталітарного режиму, а також делікатність цього питання, властива йому не лише у минулому.

Етнонім *жид/жиди* історично використовувався для позначення жидівського народу, який живе у різних країнах. Жиди об'єднані спільністю походження від давньоєврейського народу біблійних часів до нашої ери і проживають як діаспора по цілому світі багато століть. Донедавна цей термін вважався образливим і викликав негативні асоціації. Зараз зазвичай вживаються етноніми *жид/жиди* або *євреї/євреї* як синоніми для називання цієї етнічної групи.

На території, де розгортаються сюжети оповідань Шелепця, оселилися євреї-хасиди, які перебиралися сюди з кінця XVIII століття, після поділів Польщі. Хасиди належали до східноєвропейського типу іудаїзму і дотримувалися суворих правил релігійної ортодоксії. Принципи хасидизму визначали не тільки релігійні церемонії. Вони визначали спосіб життя євреїв за будь-яких обставин [Hlavinka 2007: 24]. Віками проживаючи в діаспорі, вони вміли пристосуватися до звичаїв місцевостей, в яких жили. Русини-українці та жиди взаємодіяли в різних аспектах суспільного життя. У жидівських родинах часто працювали молоді люди з християнських сімей, наприклад, щоб обійти строгі правила іудаїзму, відкривали корчми під час шабесу. Діти гралися разом, відвідували школи, а дорослі спілкувалися, позичали одне від одного різноманітні предмети. Їхня взаємодія відображала не інтеграцію в спільність одне одного, а скоріше певний вид симбіозу. В сільських районах Східної Словаччини євреї-хасиди, як і в інших місцях, володіли різними підприємствами, позичали гроші, але частіше займалися сільським господарством. Важка праця на землі зближувала жидів та русинів. Жиди, які проживали на периферії Австро-Угорської імперії, були так само бідні, як і місцеві русини. Релігійний аспект також об'єднував їх, і обидві громади відчували присутність Бога. Тут не було масових розправ над жидами – погромів, за свідченнями, обидва етноси мирно та з пошаною жили поруч, кожен у своєму світі. Хоча окремі випадки насильства не були винятковими, так як і бували випадки бійки та фізичного насильства між християнами.

За наявною інформацією про дитинство Й. Шелепця, можна визначити географічні координати та місце дії новели під назвою *Холокост*. Розповідь автор розпочинає описом села (назву якого не наводить), розташованого між сучасним районним центром Свидник і старовинним містом Бардіїв. Він стверджує, що на нижньому кінці села була школа, а поруч, ближче до помешкань, кілька жидівських хат. Від будинків до річки тягнулися їхні сади з фруктовими деревами. Коли йшли на річку купатися, то сказали, що йдуть на купальню (місце для купання на струмку) біля Хаїма. У центрі села стояла простора хата, в якій був і магазин. Все це належало бородатому Мортку. Полями, що лежали поруч з магазином, володів жид Марк Брудер. Наведений опис має ретроспективний характер. Автор стверджує, що деяких жителів цікавило, як живуть жиди, які їхні будинки, що в них всередині, що вони їдять та чим займаються.

Таким чином, жидівська меншина сприймається згідно з концепцією орієнталізму Е. Сайда як чужий, незнайомий – потенційно небезпечний елемент. Автор наводить приклад селянина, який виявляє, що бідні жиди гризуть кістки, ламають їх на дрібні шматочки і ті врешті-решт теж їдять. Християнські сусіди не співчують жидам, що їм нема чого їсти (так само й русинам часто не вистачало їжі). Згодом увага переходить на старшу жидівку, яка доводилася тіткою Хаїму і яку в селі називали Клямбра. Коли вона спробувала пройти до магазину, спираючись на дерев'яну палицю, підлітки сміялися з неї: «*Клямбро, уцекай, бо мотор це забіє*» (Шелепець 2023: 4). Шариський діалект свідчить про те, що люди тут не говорили словацькою мовою. Жидівка їм відповідає:

«Най тебе забіє, ти лютий гайдамако» (Шелепець 2023: 4). Територіальна близькість Галичини, з якою села біля Свидника сусідили, та походження жидів із її території спричинилися до розповсюдженості слова „гайдамака“. Оцей стислий приклад неприязні до сивоволосої жидівки передував ще жакливішим подіям: *«По хатах рознеслася вістка, що незабаром євреїв будуть забирати, кудись вивозити з села і відбирати їх маєтки»* (Шелепець 2023: 4). Невдовзі до єврея-купця прийшли двоє селян, які не дали йому навіть одягнутися, зав'язали очі й повели на поле. Там наказали показати, де він закопав скарб: *«– Мортку, покажи, де ти закопав своє золото!»* (Шелепець 2023: 4 -5) Їх зовсім не хвилювало, що Мортко не знав ні про яке золото, а отже, не мав чого їм показати. Відбувається фізична розправа, селянин б'є жида по спині, звинувачує у брехні. Це дегуманізує людину, яка плаче: *«– Їй богу, – обізвався вже з плачем Мортко. Якби я хоч трішки його мав, вірте мені, панове. Усе до найменшого шматочка вам би негайно бес усяких зволікань віддав»* (Шелепець 2023: 5). Селяни не вірять його жебрацтву і звинувачують в тому, що він раз у раз їх грабує. Потім цілу ніч водили його по полю, били та принижували.

На цьому опис Шелепцем агресивних випадів проти євреїв закінчується. Очевидно, що описані події відбувалися ймовірно близько 1941 р., коли в Словаччині були прийняті антиєврейські закони, які передували депортаціям 1942 р. Антижидівські закони, прийняті у той час, спричинилися до того, що багато людей дали волю своїм негативним почуттям до жидів. Уповноважили християн на арізацію – захоплення і привласнення їхнього майна. Приниження євреїв і насильство над ними не каралися. Автор прагне показати, що на світі існує справедливість, тому у фіналі оповідання озвучує, що один із агресорів відразу помирає, в іншого розпадається сім'я. Його донька захворіла, тому батько віддає її до притулку, старших синів вижене з дому. Гвалтівник доживає, покинутий і зненавиджений власними дітьми. Вибір антропонімів є також цікавим прийомом акцентування іншості жидів. Шелепець використовує чоловічі імена Хаїм, Мортко, Марк Брудер та жіночу назву Клямбра, яка є скоріше за все прізвиськом.

В наступному тексті *Жидівський будинок* Шелепець наводить ініціал назви села Н., де відбуватиметься дія. Оскільки його дитинство насправді пройшло в селі на букву Н – Нижній Верлих (словацькою Nižný Orlík), куди перевели його батька по роботі (Шелепецькому було п'ять років), його спогади знову мають автобіографічний характер. У тексті описує будинок, в якому жили. Була це жидівська хата, яку винаймали у нового власника. Новий власник будинку придбав його згідно з законом про арізацію жидівського маєтку, який був прийнятий на початку 1940-х років. Цей факт свідчить про те, що описувані події відбуваються в 1943 році, через рік після депортацій жидів. Жидівський будинок був, за його словами, кращий за інші сільські хати. Хоч був дерев'яний, зовні був побілений та ошатний. Можна було уявити, що у ньому жили люди вище ніж середнього достатку. Його план поверху мав Г-подібну форму. Автор, ніби сумніваючись, розмірковує про можливе використання будинку в минулому: він міг служити магазином, оскільки люди (не місцеві) іноді стукали в їхні двері з боку вулиці.

Шелепець застосовує автобіографічний жест як оцінку себе з метою самопізнання, як самопрезентацію назовні та як спробу визначити та окреслити власну ідентичність у відносинах „я – вони“. В цьому контексті наводить свої дитячі враження від знайденої бляшаної таблички з невідомим написом (на їдиш) над вікном передньої частини будинку, яка його зацікавила. Жидівський будинок перетворюється в оповіданні на магічне місце, тому що дивовижним способом „виживає“ і залишається неушкодженим після нальотів бомбардувальників під час війни. Фактично стоїть на фронтівій лінії, яка розділяла воюючі сторони. В селі після війни уцілила лише школа та кілька мурованих будинків та, як говорить автор, „наш жидівський будинок“, в якому поселяються чужі люди. Після війни стоїть і далі, будинок розбудовують, в ньому

облаштовують сільський магазин. Наприкінці він підсумовує спогади і з ностальгією констатує: *«Жидівського будинку, у якому нам довелося жити два чи три роки нема, як нема всього того, що колись було і втішало наше око. Однак завжди, коли згадую його, мені стає так жаль його, такий жаль проймає мене за цим будинком і тими, які жили в ньому перед нами»* (Шелепець 2023: 11). Чуже відроджується, модифікується і стає своїм. У цьому останньому абзаці відчувається спроба виправдатися та пожаліти за тим, що сталося із сусідами-євреями, тоді як християнські сусіди були сторонніми спостерігачами – в ролі т. зв. Bystander.

В останньому оповіданні *Жид* події відбуваються вже після війни, яка оживає лише в спогадах присутніх чоловіків, що зустрічаються в хаті одного з них – у лікаря в Пряшеві. Лікар старшого віку знайомить їх зі своїм відвідувачем із закордону, що розповідає про свої пригоди після того, як відгриміла війна. Безіменний герой згадує, як ще молодим повертався додому з Дебрецена. Його протримали на збірному пункті кілька днів. Один із членів комісії (комісія була створена радянською армією, її члени вирішували, якою буде доля затриманих людей – свобода або ГУЛАГ) звернувся до нього і на єврейсько-німецькому жаргоні (мова жидів – їдиш) запитав, чи він єврейського походження. Сім'я юнака жила по сусідству з жидами, він перехопив дещо від жидівської мови. Але він не хотів повністю зізнаватися і приєднуватися до жидів, він не знав, що це може йому принести. Тому відповів неоднозначно, в сенсі, що це можливе. Наступного дня член комісії розшукав його і розпитував деталі про інші єврейські родини з околиць, де вони зараз і що з ними сталося. Він йому відповів: *«Одних забрали, одні вижили, інші подалися невідомо мені куди»* (Шелепець 2023: 18). Він зрозумів, що, приєднавшись до єврейської меншини, врятував собі життя.

Парадоксально, що наприкінці війни його врятувало саме те, що перед війною вбило мільйони невинних. Несподіваний фінал несе в собі гіркий присмак. Спогади як елемент культурної пам'яті (теорія комунікативної пам'яті німецьких культурологів, істориків літератури Яна Ассманна та Алейди Ассман) функціонують не лише в останньому тексті, але в усіх проаналізованих.

Авторський суб'єкт з його переживанням і задумом присутній у кожному з наведених художніх текстів. Вербалізація, текстуалізація та белетризація автентичних переживань також можуть функціонувати в сучасній літературі як спосіб терапії, подолання травми. Проте говорити правду про своє життя – дуже складна річ. Коливання між правдою, ймовірністю, подібністю між автором і читачем, між створенням і рецепцією, незважаючи на укладений пакт чи прийняту конвенцію, також добре відображено в тому, що Лежен визначає як автобіографічний простір [Лежен 1996, 41–43]. Письменник опрацьовує матеріал на основі автобіографічних спогадів, оживляючи давні події, повертаючи їх у сучасність. Художнім продуктом стає власне життя автора. Шелепець на початку XXI ст., як і автори словацької та української літератури на теренах України, після певної павзи знову актуалізують жидівську тематику. В усіх аналізованих текстах відчувається гуманне ставлення до жидів, сум та докори сумління щодо подій минулого. В оповіданні *Голокост* автор співпереживає принижуваним Мортку та Клямбрі, які були реальними особами, так само як і інші персонажі аналізованих новел. Мортка у душі давніх стереотипів звинувачують у переховуванні золота, якого нема. Магічний жидівський дім є майже персоніфікованим героєм короткого оповідання *Жидівський будинок*, що є резервуаром дитячих вражень та теплих спогадів про родинний будинок. Підсвідомо створюється враження, що письменник ремінісценціями сплачує борг колишнім власникам будинку, які змушені були його покинути. У лаконічному тексті *Жид*, власне, йдеться про нежиди, якому зберігає життя незнайомий жид. Оповідання Шелепця базуються на дійсних фактах з травматизуючого минулого, яке автор художнім способом відкриває та вміло веде читача до несподіваного фіналу.

Література

Amir 2022: Amir, A.: Židovsko-slovanské vzťahy v tvorbe spisovateľov – duchovných východného rítu v 19. storočí (podľa drámy Alexandra Duchnoviča). In: Slavica Slovaca. 57. 3. 2022, s. 301-312, 2022.

Bednárová 2011: Bednárová, K.: Ku genéze autobiografického gesta v literárnom diskurze. In: World Literature Studies. 3. 2011, s. 19-27.

Hlavinka 2007: Hlavinka, J.: Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Prešov 2007.

Lejeune 1996: Lejeune, Ph.: Le Pacte autobiographique. Editions du Seuil, Paris, 1996.

Шелепець 2023: Шелепець, Й.: Оповідання з правої долоні. Пряшів 2023.

Summary

The paper studies the theoretical and literary-historical aspects of the autobiographical writing of Jozef Šelepec, a Ukrainian writer in Slovakia. It is devoted to his last collection of prose *Оповідання з правої долоні* (*Short stories from the right palm*) (2023) and specifically to three shorter prose on the subject of the Holocaust, the aryanization of Jewish property, the dehumanization of Jews in Slovakia during the Second World War. He captures various memories from his own childhood, direct witnesses of the events, their view of the events. The author's artistic statement has the character of coming to terms with a traumatic past with the help of autobiographical writing.

Key words: Ukrainian literature, Slovakia, Josif Šelepec, Jews, Phrases, Anthroponym

ДИНАМІКА ОСЛОВЛЕННЯ ОБРАЗУ ЗАХОДУ В «ЩОДЕННИКУ АГРЕСІЇ» АНДРІЯ КУРКОВА

Багмут Ірина

Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова,

Середський університет

i_bagmut@ukr.net

Сучасна антропоцентрична орієнтація наукових лінгвістичних досліджень особливо спрямована на осмислення специфіки пізнання та розуміння людиною світу. Тож актуальним видається дослідження тих концептуальних зон, з якими нині має справу людство. Одним із шляхів вивчення мовної динаміки та її впливу на мовну картину світу є дослідження мовних явищ в індивідуально-авторській картині світу.

Захід як безпосередній і опосередкований об'єкт дослідження цікавить науковців різних галузей. У позамовному середовищі образ Заходу (Європи) досліджували В. МакНілл [McNeill 1997], С. Андрусів [Андрусів 2001], М. Шульга [Шульга 2009], С. Рудько [Рудько 2012] та ін. Дослідження на мовному матеріалі здійснювали Я. Прихода (когнітивно-лінгвістичний підхід) [Прихода 2005], В. Кравченко (семантичний та лінгвопрагматичний) [Кравченко 2007], Г. Яворська та О. Богомолів (семантико-когнітивний) [Яворська 2010], Н. Лебідь (семіотичний) [Лебідь 2021] та ін. Це свідчить про значний інтерес до образу Заходу, його важливість у мовній картині світу. Ґрунтовний аналіз сучасного образу Заходу в лінгвістичній літературі практично відсутній, тож видається важливим з'ясування семантико-когнітивної природи образу Заходу у воєнному контексті, який всеохопно представлений у конкретному щоденниковому дискурсі, що є однією з форм комунікації. Цим і визначається актуальність пропонованої розвідки.

Мета дослідження – виявити, як організоване знання про концепт Захід в індивідуально-авторській картині світу (на матеріалі книг «Щоденник агресії» Андрія Куркова). Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати лексемне наповнення цього концепту; 2) визначити семантико-когнітивні особливості ядерних сегментів; 3) простежити динаміку когнітивних ознак. Теоретичне підґрунтя та методологія представленого дослідження ґрунтуються на працях зарубіжних (Ч. Філлмор, Дж. Лакофф, Л. Талмі, А. Вежбицька, А. Пайвіо та ін.) і вітчизняних (О. Селіванова, О. Кагановська, М. Скаб, Г. Яворська, М. Полюжин, А. Андрус та ін.) представників когнітивного підходу в семантиці. У процесі аналізу (окрім загальнонаукових методів) застосовано метод семантико-когнітивного аналізу.

Поняття *Захід* визначають як шлях людського буття у світі, культурно-ціннісний простір, що ґрунтується на цінностях античної та християнської культур [Хамітов 2002: 222]. Почасти не подають окремого визначення поняття *Захід*, його включають у поняття *євроатлантична цивілізація*, синонімом якої виступає поняття *західна цивілізація*. Для *Заходу* характерні ліберальні ідеї, повага до прав людини, вирішальна роль державних інституцій, інформаційний плюралізм та гуманізм, ринкова економіка, високотехнологічність [Павленко 2005: 91-94]. Відповідно до зазначених критеріїв до Заходу належать країни Західної, Центральної, Північної та більша частина Південної Європи, США та Канада, Японія, Південна Корея, Тайвань, Нова Зеландія, Австралія та країни Балтії. *Захід* як синонім *західної цивілізації* тлумачить і В. МакНілл [McNeill 1997:

513-514], наголошуючи на вирішальному критерії поділу західних цінностей, а не важливості географії. С. Рудько подає як абсолютні синоніми такі поняття, як *Західна цивілізація, Захід, Західний світ, Західна культура*, підкреслюючи, що вони можуть мати «різне значення залежно від способу вживання такого терміна» [Рудько 2012: 7].

Огляд наукової літератури, де об'єктом аналізу ставали окремі фрагменти поняття *Захід*, дозволяє тлумачити образ Заходу як когнітивну метафору [Хамітов 2002: 222], як цивілізаційний субстрат [Павленко 2005: 91], умовний термін [Рудько 2012: 7], міфологему [Андрусів 2001: 113-114], культурему та ідеологему [Прихода 2005: 8], міфологему-ідилію [Кравченко 2007: 145] тощо. У цьому дослідженні образ Заходу визначаємо як лінгвокультурний концепт, який відображає українську психоментальну картину світу і широко представлений в індивідуально-авторській картині світу, у ньому «зосереджений багатовіковий досвід, ступінь і характер розвитку магістральних цивілізаційних процесів загалом та особливостей кожного народу, що синтезується й фільтрується в тезаурусі мовної особистості, зокрема» [Полужин 2015: 218].

Матеріалом для аналізу стали дві книги Андрія Куркова «Щоденник агресії» (К/1; К/2), які вийшли друком у видавництві «Фоліо» у 2023–2024 роках. Воєнні нотатки й есеї у формі щоденника охоплюють період із 29.12.2021 по 23.10.2023, є авторським баченням російсько-української війни і дають змогу дослідити динаміку образу Заходу в індивідуально-авторському дискурсі.

Якщо визначати місце концепту Захід в концептосфері, то він перетинається з концептом *Війна* в індивідуально-авторській картині світу. Своє найменування концепт Захід отримав від однойменної лексеми *Захід* – «*захід*³: 3. (з великої літери). Країни Західної Європи і Америки» (СУМ-20). Лексикографічний опис, як бачимо, містить вказівку лише на сему 'географія' і не розкриває усієї повноти цієї лексеми, тож «зі словникової дефініції не можна отримати виразне й повне уявлення про концепт. Тому опис концептів потрібно здійснювати, поєднуючи аналіз словникових дефініцій із поглибленим вивченням контекстів уживання тих мовних одиниць, які їх репрезентують» [Андрус 2015: 14], отже, врахування когнітивних особливостей видається виправданим.

В аналізованому тексті ця лексема зтрапляється не часто, виявлено лише 8 фіксацій: *шантажувати Захід* (про Путіна), *Захід поки не забезпечив українську армію зброєю та амуніцією, міграція більш як 5 млн українців на Захід, Росія відмовляється надати Заходу гарантії ненападу на Україну, розвертатися у бік Заходу, заклики до Заходу про допомогу зброєю, зруйнувати єдність колективного Заходу, на Заході вже ототожнюють Президента Зеленського з Джеймсом Бондом*. Наявна як позитивна (наприклад, через когнітивну ознаку «напрямок руху»), так і негативна конотація (наприклад, через когнітивні домінанти «обіцянка», «міграція» тощо). Мала частотність використання лексеми *Захід* не позначається на широкій присутності концепту Захід у тексті, адже його ословлення відбувається переважно іншими назвами. Наприклад, синонімами *західна цивілізація, Західний світ, цивілізований світ, НАТО*. Якщо лексема *Захід* (*західна цивілізація*) є гіперонімом до інших назв Заходу, то маємо широко представлені гіпоніми, які можна поділити на такі субцивілізації: *західноєвропейська (Західна Європа, країни Європейського Союзу, західноєвропейські держави, європейські держави/країни, країни Європи, європейська спільнота), північноамериканська (США, Канада), австралоазійська (Австралія, Нова Зеландія), східноазійська (Японія, Південна Корея)*. Використанням цих номінацій на позначення Заходу підкреслено конкретний характер цього поняття і різноманітність когнітивних сегментів образу Заходу.

Разом із тим у номінативних конструкціях з семантикою 'захід' чітко проступає когнітивна домінанта «єдність», наприклад, *Європейський Союз та США, Сполучені Штати й деякі європейські держави, Європа і / чи США, Європа і світ, Європа та*

Америка, Європа та Японія, Європа чи США, чи Канада, Польща та інші європейські країни, Сполучене Королівство (Великобританія) і США. Доповнюють образ Заходу й атрибутивні конструкції із лексемами західний, європейський, західноєвропейський, проєвропейський, американський, натівський, наприклад, західні союзники, західні сусіди, європейський народ, проєвропейська орієнтація, натівська репутація. Опосередковано образ Заходу ословлюється через: країни Європи (бо це найбільша субцивілізація і передусім саме її цінності визначають західну цивілізацію), міста Європи, різноманітні інституції (коаліція «Рамштайн»), політичних діячів (Борис Джонсон), представників Європи (Урсула фон дер Ляєн) тощо. Це своєрідні метонімічні мікроконцепти Заходу, які творять його семантичне і когнітивне ядро.

В аналізованому тексті концепт Захід, окрім географічно-просторової орієнтації, є конструктом, який має часову орієнтацію. Тож образ Заходу представлений у минулому і сучасному через порівняльні когнітивні ознаки з функцією введення в ряд: 1) конотація війни – «мовчазна згода», що була актуальною щодо Заходу під час Голодомору і на початку війни актуалізувалась знову (як гіпотетична): *Страшно писати таке, але я все-таки напишу: або Україна буде вільною, незалежною і європейською, або не існуватиме взагалі. Якщо таке, не дай Боже, станеться, про неї писатимуть в європейських підручниках історії, із соромом приховуючи той факт, що знищення України сталося лише через мовчазну згоду Європи й усього цивілізованого світу* (К/1: 113); «протистояння Заходу і Сходу» – *радянсько-фінська війна, II Світова війна, фразеологізм залізна завіса* – у проєкції на сучасні і майбутні стосунки між Україною та РФ; «Захід = союзник» – у цій моделі простежується сегмент «зміна», коли йдеться про аналогії в минулому, зокрема, у II Світовій; «розмінування» (I Світова війна і нині); «протест», «репресії» (країни Балтії у складі СРСР – окуповані території України); «окупація радянською армією» (переможена Німеччина, Карибська криза – загроза Третньої світової війни); 2) конотація миру: «поновлення зв'язків» (із європейськими колишніми колегами та друзями (через війну) як пошук контактів і запит про допомогу), «шоп-туризм», «культурні заходи», «євробляхи» тощо.

Образ Заходу чітко диференційовано у межах цивілізаційного протиставлення Захід ↔ Схід: *цивілізація ↔ середньовіччя, прогрес ↔ деградація, майбутнє ↔ минуле, союзник (партнер, друг) ↔ ворог, англійська мова ↔ російська мова* (як мова союзника і мова ворога), *захоплення ↔ зневага, мрія ↔ страшний сон* тощо. У цих моделях простежується семантична та когнітивна полярність ознак: образ сучасного Заходу набуває позитивної конотації, на протигагу діям *східного сусіда*.

Когнітивне протиставлення виражає модель «свій – інший – чужий», яка мотивована концептом Війна й відображається когнітивними сегментами «Україна» – «Захід» – «Росія», наприклад: *НАТО ↔ ОДКБ, НАТО ↔ РФ; західний, європейський, проєвропейський ↔ східний, проросійський, антиамериканський*. Дихотомія «свій – чужий (у значенні «який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь» (СУМ/ХІ: 377))» актуальна для сегментів «Україна» – «Росія»: *Дехто з українських інтелігентів запримітив зв'язок між німецькими й російськими посланнями й навіть стверджує, що все це задум ворога. Це типова російська тактика, бо вони точно зацікавлені в тому, щоб зірвати будь-яку військову підтримку України з боку Німеччини* (К/1: 212), «Захід» – «Росія»: *У російській вікіпедії навіть є велика стаття під назвою «генерал мороз» із поясненням, як зима завжди допомагала російській армії перемагати західноєвропейського ворога! Так і написано – «західноєвропейський ворог»* (К/2: 80). Тобто «чужий» – це «інший», але з негативною конотацією, «не-свій». Негативна конотація виникає шляхом приписування іншому негативних якостей, які загрозові для «своїх». Такий «інший» сприймається вже не як один зі «своїх», а як «чужий», «такий, що не визнає 'наших' цінностей» [Шульга 2009: 159]. Про дихотомію «свій – інший (у

значенні «ще який-небудь із ряду однорідних предметів, явищ, із групи людей, об'єднаних спільною ознакою» (СУМ/IV: 43)» йдеться в контексті «Україна» – «Захід»: *Майже чверть новин в Україні – звіти про надану нашими союзниками військову допомогу* (K/1: 209).

На користь когнітивної моделі з позитивною конотацією «свій – інший» (точніше, «свій, але інший») у взаємодії України і Заходу свідчить використання лексем *союзник, партнер*, а також словосполучень *західні союзники, надійні партнери* та конструкції *країни-партнери*. Автор використовує також словосполучення *наші союзники*. Когнітивний сегмент «наші» посідає важливе місце у розумінні дихотомії «свій, але інший», бо «кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх ‘інших’, а їх образи більше промовляють про їх творця, аніж про самих цих ‘інших’» [Шульга 2009: 158]: *Коли у четвертому класі нам потрібно було обрати для вивчення іноземну мову, я навідріз відмовився йти в німецький клас. Пояснив просто: «Вони вбили мого дідуся Олексія», і ніхто не намагався переконати мене змінити свою думку. Я вивчав англійську. Британці були нашими союзниками у війні. Відтоді поняття «наші» децю змінилося, але британці й досі наші союзники. Хоч нині вони «наші» не в рамках радянського, а українського розуміння* (K/1: 114).

Про витоки усвідомлення Заходу як «свого, але іншого» свідчить наявність когнітивного сегмента «належність України до європейської цивілізації». Моделі у цьому сегменті передбачають наявність таких когнітивних ознак: «Захід як мрія» (...я не уявляю, як можна поміняти свободу, свободу думки чи свободу релігії на поліційну стабільність та рабську мовчанку, як це зробили росіяни. Але крім цього мені легко зрозуміти моїх співвітчизників тому, що українці мають мрію – не просто повністю незалежна і вільна від корупції та інших проблем Україна, а європейська Україна, Україна – член Європейського Союзу. Росія намагається не просто забрати, знищити цю мрію, вона хоче знищити цю мрію разом із її мрійниками, тими, хто може її перетворити на реальність (K/2: 30), «спільні цінності» (Україна стає в одну лінію з Європою та цілим світом. Спільні цінності та вороги – найкраща зброя у боротьбі з геополітичною самотністю! (K/1: 6), «свята» (На окупованих теренах немає Святого Миколая. Для російських окупантів Святий Миколай став русофобом та представником ворожої західної цивілізації (K/2: 102), «правильна гендерна політика» (Те, що більшість представників української культури за кордоном – жінки, сприймається позитивно, іноді в цьому за кордоном вбачають доказ правильної гендерної політики української держави (K/2: 142). Остання ознака представлена в динаміці через ознаку «час» – спочатку → повільно, тепер → вирішено: Українська армія досить повільно перебудовується з «чоловічої» на «чоловічу та жіночу». Спочатку жінкам-військовослужбовицям доводилося перешивати собі чоловічу форму. Тепер цю проблему вирішено (K/2: 232).

Когнітивна ознака «інший світ» актуалізується з початком масованих бомбардувань України восени 2022-го. Для української мовної картини світу нині Захід є іншим світом передусім не на ментальному, а на побутовому рівні, а також економіко-правовому: ...свічка – це можливість зрозуміти, як люди жили раніше, до електрики. Це зовсім інший світ. Без реклами та електронних книжок, без багато чого іншого, як виявилось, не найпотрібнішого та наявного лише завдяки електриці. Цей світ не такий яскравий, не голлівудський, але дозволяє повернутися до вічних цінностей і до філософських роздумів (K/2: 76).

Образ Заходу в аналізованому тексті представлений різними сторонами, тож «перший і найбільш очевидний момент, на якому варто наголосити, полягає в тому, що значення Заходу залежить від того, хто використовує це слово. Ті, хто відчуває себе частиною Заходу, хто думає про Захід, як про ‘ми’, безперечно матимуть схвальні слова

про свою цивілізацію. Ті, хто вважає Захід 'іншим', визначають його менш схвально» [McNeill 1997: 513]. Образ Заходу в аналізованому тексті можна класифікувати залежно від його реципієнта і поділити на такі чотири групи: 1) Захід для українців (докладніше розглянемо нижче), 2) Захід в Україні (когнітивні сегменти «свята», «відбудова» (європейські архітектори, створення проєктів відновлення зруйнованих міст, міжнародні конференції, майбутня реконструкція України, створення фондів), «документування наслідків війни», «західна агротехніка», «західне озброєння», «залежність», «фандрейзинг», «технології», «досвід» (інклюзивність, реабілітація та адаптація до життя, протезування), «ритуали / традиції» (піаніно як центральна частина ритуалу прощання із загиблими військовими льотчиками), «контрабанда» (виробники нелегальних цигарок, працювати на східноєвропейський ринок, точки продажу у сусідніх країнах, перекрити канал контрабанди, українсько-угорський кордон, дорогі продукти та одяг), 3) Україна для Заходу – група, яка демонструє внесок України в образ Заходу (український різдвяний «Щедрик» – всесвітній хіт «Carol of the Bells», українська книга як бестселер на Заході, журнал TIME називає Зеленського одним із найвпливовіших людей планети; Україна як символ боротьби за правду і справедливість), 4) Захід для росіян (переважна частина використовуваної лексики має негативну конотацію, бо Захід у ментальній парадигмі росіян – «чужий», наприклад, шантажувати, спроба зруйнувати єдність колективного Заходу, західноєвропейський ворог, воювати проти НАТО, міфологема розв'язана американцями війна в Україні, іронічно так звана «цивілізована Європа», антизахідний, розпад Сполучених Штатів Америки (СШ), ультиматум; з позитивною конотацією про Захід йдеться, коли потрібні їхні технології та матеріали, наприклад краща якість західних стоматологічних матеріалів, вкрадені в Україні трактори та комбайни від John Deere тощо).

Група образу Заходу очима українців найширше представлена в аналізованому тексті. Концептуальний образ Заходу творять такі ядерні когнітивні сегменти: «допомога», «кордон», «порятунок», «безпека», «сусідство», «нові виклики», «відкриття України», «нерозуміння», «наївність». У переважній більшості з них спостерігається динаміка когнітивних ознак. Зупинимось докладніше на когнітивному сегменті «допомога», який представлений передусім лексемами *допомога* у значенні «сприяння, підтримка в чому-небудь» (СУМ/II: 374) і *підтримка* у синонімічному значенні «подавати матеріальну, моральну і т. ін. допомогу, сприяти в чому-небудь» (СУМ/VI: 516). Важливе місце в ословленні сегмента «допомога» посідає ознака «вид»: *гуманітарна, військова, юридична, фінансова, моральна, соціальна, волонтерська, приватна, благодійна, партнерська, найрізноманітніша, державна, політична, високотехнологічна, автомобілями, пальним*.

Динаміка за цією ознакою відбувається як реакція на нові потреби України, з тривалістю війни спостерігається посилення важливості фінансової та військової допомоги (...*незалежність України зараз найбільше залежить від військової та фінансової допомоги країн-партнерів, включно з країнами-членами НАТО* (K/2: 193), а також потреба у високотехнологічних інструментах озброєння (*Якщо раніше українці чекали від західної зброї дива, то тепер і HIMARS, і ракети Storm Shadow стали чимось звичним, майже банальним. Тепер українці чекають від Заходу літаки F-16, але й ці очікування вже не перебільшені. Усі розуміють, що важливо мати можливість захищати українське небо саме західними винищувачами, але не вони визначатимуть перемогу чи закінчення цієї війни* (K/2: 240).

Цікавою з погляду динаміки є ознака «кількість». Мала кількість допомоги подається з негативною конотацією, на противагу великій кількості, наприклад, на початку повномасштабного вторгнення використано таку метафору військової допомоги від Німеччини: *У твіттері посол України в Берліні порівняв німецьку військову допомогу*

зі слимаком, до панцира якого приліпили на скотч один-єдиний патрон. Гучні антипутінські промови німецьких політиків не компенсують відсутність конкретних прикладів військової підтримки. Вони мають суто оздоблювальний вигляд: «Ми з вами морально. Ми знаємо, що ви праві, але ми маємо думати про себе й не хочемо розізнати Росію» (К/1: 212). Динамічна ознака «мала кількість» часто йде поруч із ознакою «страх ескалації» (для Заходу). Одночасно ж «мало» – це «страх для України»: *Навіть такі країни, як Греція, що надіслала Україні символічну допомогу автоматами Калашникова й портативними, ручними ракетними комплексами на борту двох літаків, є частиною цієї небезпечної двозначності. За результатами соціологічного дослідження, 62 % греків проти постачання нам зброї. Боюся, скоро грецькі політики також почнуть переконувати Україну скласти зброю і змиритися з анексією ще більшої території, ніби цього неможливо уникнути* (К/1: 215) – актуалізація в сегменті «допомога» чужої для цієї когнітивної домінантної ознаки «небезпека».

Динаміка від «незначного / поштучного постачання озброєння» через оптимістичну ймовірну ознаку «таємно» до «відсутності повідомлень про постачання» невтішна, вона призводить до конотації відчаю: *Україною ходили чутки, що насправді дають набагато більше, але дають таємно, щоб не дратувати Росію. Тому кількість військової допомоги сприймалася абстрактно. Потім пішли повідомлення про п'ятдесят бронетранспортерів з Австралії та десять танків з Бельгії. Деякі експерти обурювалися. Говорили, що для лінії фронту довжиною понад 1300 км така допомога не відіграє особливої ролі. Я все ж таки думав, що відіграє. Як для фронту, так і для підняття бойового духу мирних українців. Але на сьогодні таких повідомлень майже немає* (К/2: 239-240) – в одному контексті маємо антонімічні щодо результату кількості військової допомоги ФО: *не відігравати особливої ролі – підняття бойового духу*, що свідчить про периферійну актуалізацію ознаки «відсутність інформації». Ознака «велика кількість» (військового озброєння) від Заходу з часом свідчить про результат на полі бою: *Якщо на початку війни на 50 тисяч російських снарядів українська армія відповідала однією-двома тисячами, то тепер за артилерією обидві армії зрівнялись і кожна сторона випускає по ворожих позиціях по 40 тисяч і більше снарядів на день* (К/2: 228).

Абсолютна залежність України від військової допомоги Заходу і нестабільне надходження озброєння визначає динаміку ословлення ознаки «кількість» в індивідуально-авторській картині світу не односпрямовано (або збільшення, або зменшення), а має характер хвилеподібний. Ознака «мало» набуває і позитивної конотації, коли стає поштовхом до перехрещення сегментів «допомога» і «співпраця»: *Апріорі вважається, що українська армія воює зброєю країн НАТО, але скільки її надходить, зараз нам не доповідають. Є окремі повідомлення про зброю, яка вже виробляється в Україні та про плани спільного виробництва зброї та амуніції на нашій території...* (К/2: 240). Цей сегмент у динаміці почасти увиразнено такими ознаками, як «невизначеність», «байдужість», «втрата інтересу», «втома», а також ознакою «подяка», яка стала причиною загострення стосунків між посадовцями України та Заходу. Захід хоче чути більше дискурсу подяки, ніж постійних вимог: *Тема подяки за допомогу виділилася в окрему дискусію та вже з'явилися активісти, які пропонують регулярно організовувати мітинги подяки країнам, які підтримують Україну озброєнням та фінансами* (К/2: 192-193).

Когнітивна ознака «час» представлена в сегменті «допомога» субознаками «тривалість», «терміновість», «очікування». Динаміка за ознакою «тривалість» відбувається від лексеми *постійно* (на початку агресії) до *поки* (через пів року – у значенні «до якогось часу (при зіставленні, часто не вираженому, з тим, що буде далі)» (СУМ/VII: 20)): *Напевно, зарано говорити про цей сценарій, особливо поки США*

й Великобританія допомагають Україні (К/1: 229) – і передбачає периферійно конотацію страху, яка постає і семантично (сема 'що буде далі'), і когнітивно (ознака «невідомість»).

Цікаво, що ознака «терміновість» також ословлюється лексемою *поки*, але у значенні «у цей момент, зараз» (СУМ/VII: 20) і має негативну конотацію, бо імпліцитно пов'язана з ознакою «попередня обіцянка»: *Захід поки не забезпечив українську армію обов'язковими для контрнаступу запасами зброї та аmunіції* (К/2: 162). Субознака «очікування» тісно пов'язана з конотацією страху, адже є чітке усвідомлення часової межі допомоги: *Настане мить, коли європейські лідери скажуть нам: «Це все, більше нічим допомогти не можемо! Погодьтеся з анексією півдня й сходу, а ми натомість приймемо решту України в Євросоюз». ...Європейська геополітика – це мистецтво витонченого цинізму, хоча багато хто нічого цинічного в таких висловах не побачить. Навпаки, вони стверджуватимуть – «Бачите, Євросоюз врятував вас від Росії!»* (К/1: 229).

Ознака «обіцянка» в сегменті «допомога» з часом перетворюється на базову, вона надає контексту негативної конотації, з нею переплітаються інші важливі ознаки і когнітивні домінанти. На вже звичну наявність ознаки «обіцянка» вказує імпліцитна наявність у контексті субознаки «чергова обіцянка»: *Ще одна ракета вибухнула поряд з офісним центром, усередині якого розташовувався візовий відділ посольства Німеччини. Німеччина відразу пообіцяла доставити в Україну першу протиповітряну систему IRIS-T вже найближчими днями. Ці системи Німеччина обіцяла передати Україні вже кілька місяців, але справа ніяк не рухалася. Тепер, після майже влучення по консульству Німеччини та після пошкодження посольства Німеччини вибухом іншою ракетою, доставлення обіцяного прискориться* (К/2: 64). Через ознаку «обіцянка» сегмент «допомога» знову імпліцитно пов'язується із ознакою «небезпека», адже обіцянки уможливають актуалізацію ознаки «затягування війни», «неповернення українців», що становить небезпеку. Тож допомога, яка когнітивно пов'язана з наданням безпеки, порятунком від небезпеки, через «обіцянку» стає відсутньою / уповільненою, і набуває негативної конотації актуалізацією ознаки «небезпека»: *Тим часом Німеччина, Франція та Італія побоюються зміцнювати Україну в цій війні, розраховуючи на те, що, уповільнивши постачання зброї та навіть відмовивши передавати важке озброєння, пришвидшать закінчення війни. Ці країни вважають, що коли Росія захопить усі території, які їй потрібні, то припинить вторгнення й запросить Україну за стіл переговорів, поставивши її перед доконаним фактом: «або ви визнаєте анексію захоплених територій. Або ми наступатимемо далі»* (К/1: 228).

Імпліцитно актуалізується у динаміці й ознака «більше сподіватися на себе»: *Тепер ми більше довіряємо свічкам, ніж електриці* (К/2: 78). Динамічно у сегменті «допомога» представлена ознака «логістика»: «ускладнена логістика» (на початку): *Якби Угорщина пропустила потрібну зброю, ми б уже відтиснули російську артилерію від Харкова!* (К/1: 210); «складна логістика» (ускладнення її упродовж війни): *...він був залучений у підготовку корабельних маршрутів для вивезення збіжжя з України* (К/2: 4) і «логістика як надзусилля» (через півтора роки агресії): *Напевно, кожен іноземний водій вантажівки, що їхав до Ізюма, запам'ятає цю подорож на все життя* (К/2: 220).

Отже, образ Заходу представлений у «Щоденнику агресії» Андрія Куркова різноманітно й посідає важливе місце в індивідуально-авторській картині світу. Семантико-когнітивний аналіз дає змогу виявити глибину досліджуваного образу та особливості його пізнання автором, а виявлені когнітивні ознаки характеризуються потужною динамікою, яка визначена перетинанням із концептом *Війна*. Індивідуально-авторський щоденниковий дискурс, що охоплює період в майже два роки, дає змогу простежити динаміку ядерних сегментів за видом, кількістю, часом, ступенем,

конотацією тощо. Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі інших ядерних когнітивних домінант, а також периферійної зони.

Література

А н д р у с і в 2001: Андрусів, С.: Міфологема Європи в сучасній українській культурній свідомості. In: Сучасність. № 2. 2001, с. 110-115.

А н д р у с ь 2015: Андрусь, А.: Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгвокогнітивних пошуках. In: Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. № 4. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк 2015, с. 12-16.

К р а в ч е н к о 2007: Кравченко, В.Л.: Семантичні та лінгвопрагматичні характеристики концепту Європа в сучасному англомовному політичному дискурсі: Дис. канд. філол. наук.: 10.02.04. Київ 2007.

Л е б і д ь 2021: Лебідь, Н.М.: Конструювання образу Європи з використанням семіотизації медіа мови. In: Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Том 32 (71). № 6. Ч. 3. Серія: Філологія. Журналістика. Київ 2021, с. 237-241.

П а в л е н к о 2005: Павленко, Ю.В.: Євроатлантична цивілізація. In: Енциклопедія історії України: у 10 т. Наукова думка, Київ 2005, Т. 3 Е-Й, с. 91-94.

П о л ю ж и н 2015: Полюжин, М.: Поняття, концепт та його структура. In: Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. № 4. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк 2015, с. 214-224.

П р и х о д а 2005: Прихода, Я.: Концепт Європа в українській публіцистиці: когнітивно-лінгвістичні аспекти: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08. Львів 2005.

Р у д ь к о 2012: Рудько, С.О.: Зовнішня політика країн Західної Європи в постбіполярний період. Видавництво Гаціонального університету «Острозька академія», Острог 2012.

Х а м і т о в 2002: Хамітов, Н.: Захід і схід. In: Філософський енциклопедичний словник. Абрис, Київ 2002, с. 222.

Ш у л ь г а 2009: Шульга, М.: Європа та «інші». In: Політичний менеджмент. № 5. 2009, с. 157-165.

Я в о р с ь к а т а і н . 2010: Яворська, Г.М., Богомолів, О.В.: Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2010.

М c N e i l l 1997: McNeill, H.W.: What We Mean by the West. In: Orbis. Vol. 41. Issue 4. 1997, p. 513-524.

Умовні скорочення та джерела

К / 1 : Курков, А.: Щоденник агресії. Фоліо, Харків 2023. Книга 1.

К / 2 : Курков, А.: Щоденник агресії. Фоліо, Харків 2024. Книга 2.

С У М : Словник української мови: В 11 т. – Т. II: Г–Ж, Т. IV: І–М, Т. VI: П–Поїти, Т. VII: Поїхати–Приробляти, Т. XI: Х–Ь. Наукова думка, Київ 1971–1980.

С У М - 20 : Словник української мови: У 20 т. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/bw5ylELv>

Summary

In the paper *Verbalization Dynamics of the Image of the West in 'Diary of an Invasion'* by Andrey Kurkov an attempt is made to reveal the features of the concept of the West in the author's linguistic worldview in the two-volume *Diary of an Invasion*, which was published in Ukrainian in 2023 and 2024. The semantic-cognitive specificity of the components of this concept is determined, and the core cognitive domains are described. It was found that the semantic-cognitive nature of the image of the West is intertwined with and motivated by the War concept in the text, and is characterized by the depth, variety, and dynamics of cognitive categories such as type, amount, time, degree, connotation, etc.

Key words: the image of the West, verbalization dynamics, semantic-cognitive analysis, cognitive domains, cognitive categories, the Aid domain, Andrey Kurkov.

СУЧАСНІ КОРПУСИ У ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Бевз Юлія, Загнітко Анатолій

Донецький національний університет імені Василя Стуса

a.zagnitko@donnu.edu.ua

yulia.bevz@donnu.edu.ua

У сучасній лінгвістиці одним із ключових інструментів для дослідження мови стали корпуси текстів. Корпусний підхід активно використовується в студіюванні лексичної граматики [Stubbs 1996; Hunston, Francis 2000; Renouf 2001; Nesselhauf 2005], лексикографії та навчання мові [McEnery, Kifle 2002; Altenberg, Granger 2002; McEnery, Xiao 2004; Максимів 2008], когнітивної лінгвістики [Gilquin 2003; Gries 2003; Gries, Stefanowitch 2004; Schmid 2000; Schonefeld 1999], прагматики та дискурс-аналізу [Archer 2005; Baker, McEnery 2005; Hardt-Mautner 1995; Koller, Mautner 2004; McEnery 2005; Orpin 2005; Vivanco 2005; Wang 2005], стилістики [Burrows 2002; Charteris-Black 2004; Deignan 2005; Semino, Short 2004; Stubbs 2005], перекладознавства [Malmkjær 1998; Zanettin 1998; Anderman, Rogers 2008] й особливо фразеології [Hunston 2001; Лозинська 2009; Pajdzińska 1993; Liberek 1998; Dziamska-Lenart 2004; Majkowska 1988; Білоноженко, Гнатюк 1989; Ужченко, Ужченко 2007]. Однак дослідження українських корпусів текстів, які можуть бути використані для аналізу фразеологічних одиниць, не є об'єктом вивчення в сучасних лінгвістичних студіях, що й зумовило актуальність нашої роботи.

Мета дослідження – сформулювати основні параметри текстових корпусних ресурсів української мови, їхні характеристики та потенціал у дослідженні фразеологічних одиниць. Для успішної реалізації мети необхідно вирішити такі завдання: 1) окреслити поняття корпусу текстів; 2) дослідити функційні можливості сучасних корпусів текстів української мови; 3) визначити, які корпуси можуть бути використані для дослідження фразеологічних одиниць.

Фразеологічні одиниці є невід'ємною частиною будь-якої мови, оскільки вони не лише збагачують мовлення, але й відображають культурні, історичні та соціальні особливості мовного середовища. У дослідженні фразеологізмів надзвичайно корисними є корпуси текстів. У сучасній науковій літературі існує декілька визначень цього терміна, зокрема:

1) від лат. *corpus* – тіло та лат. *textus* – тканина, сплетіння, з'єднання – у прикладній лінгвістиці: упорядкована сукупність текстів у цілісному вигляді. Це не просто електронна бібліотека, зібрання текстів чи словників певної мови, це інформаційна система, яка містить у собі сформоване за певними вимогами зібрання спеціально відібраних та підготовлених усних чи письмових текстів (однієї мови, окремого діалекту або іншої підмножини мов) в електронному вигляді з додаванням спеціальної розмітки (анотування), що надає змогу їхнього подальшого детального вивчення та опрацювання [Загнітко 2012: 111];

2) будь-яке зібрання письмових або усних текстів, використовуване з метою дослідження мови; у вузькому значенні під корпусом розуміють зібрання текстів в електронній формі, що презентує певну мову [Бобкова 2014: 11];

3) (у контексті власне корпусної лінгвістики) – як велика колекція зразків письмових та усних текстів, доступних у машиночитаній формі, зібраних науково обґрунтованим способом для презентації певного різноманіття або вживання мови [Dash 2005: 3];

4) машиночитане, збалансоване, репрезентативне зібрання особливо розмічених (анотованих) текстів, відібраних згідно з фіксованими параметрами для досягнення визначеної лінгвістичної мети та досліджуваних нелінійно за принципом гіпертексту [Жуковська 2013: 58];

5) (у загальному розумінні, за А. Лучик та І. Остаповою) лінгвістичний корпус – «це представлений у цифровому форматі, великий за обсягом, уніфікований, структурований, розмічений і філологічно компетентний масив текстів природною мовою, доповнений системою керування – універсальними програмними засобами для пошуку та опрацювання різноманітної лінгвістичної інформації» [Лучик, Остапова 2017: 34];

6) зібрання текстів певною мовою, яке представлене в електронній формі та супроводжуване науковим апаратом. Апарат, вбудований у корпус, називається розміткою, або анотацією. Корпус тим кращий, чим повніша й досконаліша його анотація. Наука про корпуси – це, насамперед, наука про те, як зробити компетентну розмітку корпусу» [Дарчук 2010: 46];

7) певним чином організоване комп'ютерне зібрання писемних і/або усних текстів будь-якої національної мови, якому притаманні обов'язкові ознаки та який призначений для наукового та практичного вивчення цієї мови [Демська 2011: 35].

Отже, корпус текстів можна визначити як структуроване електронне зібрання текстів певної мови, створене на основі науково обґрунтованих критеріїв та відображає мовне різноманіття, є репрезентативним та збалансованим щодо стилістичних, жанрових, діалектних, вікових і соціальних особливостей. Корпус супроводжується розміткою або анотацією, що дає змогу здійснювати детальний лінгвістичний аналіз. Для зручності дослідження корпуси оснащуються спеціальними інструментами для пошуку та оброблення мовної інформації, що робить їх незамінними у прикладній і теоретичній лінгвістиці.

В українській мові налічується вісім корпусів текстів, а саме: Корпус української мови [<https://cutt.ly/jeHndoJP>], Генеральний регіонально анотований корпус української мови [<https://cutt.ly/LeHnsbSh>], Український національний лінгвістичний корпус [<https://cutt.ly/AeHndvgu>], Корпус текстів української мови [<https://cutt.ly/ieHns7i0>], Загальномовний (або національний) неанотований та несистематизований корпус української мови [<https://cutt.ly/jeHnsU4O>], Архів української періодики онлайн [<https://cutt.ly/XeHnso4r>]. Також українські корпуси містяться у складі колекцій корпусів [<https://cutt.ly/FeHndPql>, <https://cutt.ly/DeHnvWIP>]. Розглянемо кожен детальніше.

Корпус української мови розроблений співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Н. Дарчук (керівник проєкту), В. Сорокіним (програміст), О. Сірук, Я. Ходаківською, Н. Чейлитко, М. Лангенбах [<https://cutt.ly/jeHndoJP>]. Зона пошуку в корпусі містить законодавчі тексти (2 737 842 слововживань), наукові тексти (8 788 937 слововживань), поетичну мову (932 197 слововживань), публіцистику (47 205 865 слововживань), фольклорні тексти (1 377 872 слововживань), художню прозу (40 748 676 слововживань). Пошук доступний у режимах лексеми, що дає змогу відшукати задану форму слова, та словоформи – пошук усіх граматичних форм слова. У корпусі можна розширити пошук до двох лексем, що надає змогу пошуку фразеологічних одиниць, які складаються з двох слів. Також можна здійснити пошук за певними граматичними категоріями, вказати глибину контексту (кількість слів, що

відображаються зліва та справа від шуканого слова), стать автора та виведення результату пошуку (таблиця або цитування) [<https://cutt.ly/jeHndoJP>].

Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) розроблений командою лінгвістів і програмістів: М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, М. Крук, А. Рисін, М. Возняк. Корпус охоплює період з 1816 по 2022 р. І містить понад 130 тисяч текстів різних жанрів, близько 30 тисяч авторів і 1 781 522 761 слів [<https://cutt.ly/LeHnsbSh>].

Для пошуку в корпусі потрібно перейти на сторінку пошуку, обрати в меню потрібний корпус і натиснути «Concordance». Конкорданс – це інструмент із різними параметрами пошуку, що уможливорює встановлення слова, фрази, теги, документа, типу тексту чи корпусних структур та відображає результати в контексті у формі конкордансу. Конкорданс можна сортувати, фільтрувати та обробляти далі для отримання бажаного результату.

У корпусі цілком реальним постає пошук за словоформою (word) – для встановлення слова в точній граматичній формі або для пошуку нелематизованого слова, за лемою (lemma) – для вияву слова в усіх граматичних формах, за фразою (точною послідовністю символів з пропусками; phrase) – для пошуку сполучень із декількох слів у точній граматичній формі. Уможливорює використовувати теги під час складнішого пошуку за допомогою CQL (Corpus Query Language – мова корпусних запитів, з детальною інструкцією можна ознайомитись на сайті корпусу) [<https://cutt.ly/LeHnsbSh>].

ГРАК працює на базі системи морфологічного аналізу, яку розробили спеціалісти Андрій Рисін, Василь Старко та ін. Програма аналізує текст і для кожної словоформи визначає лему (лексему) і теги (граматичні ознаки) на основі Великого електронного словника української мови (ВЕСУМ), укладеного А. Рисіним, В. Старко. Проаналізований текст, за яким працює пошук у корпусі, має такий вигляд: Він /|він|/|noun:m:v_naz:&pron:pers:3| поспішав /|поспішати|/|verb:imperf:past:m| писати /|писати|/|verb:imperf:inf|

Лема визначаються тільки для тих слів, які наявні в словнику, інші ж слова можна знайти лише за відповідною словоформою [<https://cutt.ly/LeHnsbSh>].

Український національний лінгвістичний корпус (далі УНЛК), нині доступний тільки зареєстрованим користувачам, потребує інсталяції на персональний комп'ютер, розроблений Українським мовно-інформаційним фондом Національної академії наук України. Пропонована лексикографічна система призначена для створення корпусів текстів українською мовою та виконання лінгвістичних досліджень мовних явищ і когнітивно-комунікативних структур. Орієнтована на лінгвістів: лексикографів, студентів філологічних спеціальностей і тих, хто досліджує мовні явища, та ін. [<https://cutt.ly/AeHndvgu>].

Розподілена віртуалізована інформаційна система створення, дослідження та розвитку корпусів текстів, застосована в ресурсі УНЛК, не має аналогів в Україні. Можливе перепроєктування для будь-якої мови. Має розвинений інструментарій забезпечення спільної розподіленої лексикографічної роботи з використанням інформаційних технологій віртуалізації, сервісорієнтованої архітектури й теорії і технологій лексикографічних систем [<https://cutt.ly/AeHndvgu>].

У корпусі наявні можливості пошуку за бібліографічним описом (далі б/о) та повнотекстового пошуку. Пошук за б/о можна здійснити за такими характеристиками: назва видання, прізвище та ініціали, стиль, серія, жанр, ключові слова, видавництво, місце видання, мова видання, рік видання, бібліотечний шифр, відомості про видання, відомості про відповідальність, відомості, що відносять до назви, УДК, ББК, анотації, приміток, а також – встановити шлях до файлу, ілюстрації, сторінки, рекомендованої

літератури, новизни для СУМ 20, з'ясувати тип назви видання, збалансований підкорпус [<https://cutt.ly/AeHndvgu>].

Повнотекстовий пошук можна здійснювати за різними параметрами, а саме: пошук за текстами з поточного кошика, з урахуванням порядку слів, з лематизацією, з урахуванням синонімії, за синонімічними рядами, за граматичними параметрами, без урахування відстані між словами. Також можна встановити максимальну кількість слів між пошуковими словами від 0 до 100 [<https://cutt.ly/AeHndvgu>].

Корпус текстів української мови, розробник – здобувачі та викладачі кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса, містить 5 357 130 слововживань, а саме: *Корпус текстів наукового стилю* (485 105 слів), *Корпус текстів навчальний* (345 945 слів), *Біблія (перекл. Івана Огієнка)* (596 163 слів), *Корпус текстів Михайла Коцюбинського* (553 860 слів), *Корпус мікротекстів Слово у душі – душа у слові* (154 879 слів), *Корпус текстів Богдана Лепкого* (681 516 слів), *Корпус текстів Юрія Андруховича* (1 687 слів), *Корпус текстів конфесійного стилю* (61 341 слів), *Корпус текстів політичного підстилю* (538 216 слів), *Корпус текстів Тараса Прохаська* (34 024 слів), *Корпус текстів Василя Стуса* (11 049 слів), *Корпус PR-текстів* (17 762 слів), *Корпус текстів художнього стилю* (111 417 слів), *Корпус текстів Юрія Шевельова (Шереха)* (1 037 949 слів), *Юрій Шевельов – Дорогою відрядянищеня* (37 337 слів), *Корпус текстів Ірен Роздобудько* (109 301 слів), *Корпус текстів граматик української мови* (450 581 слів) – українською мовою, а також *Susanne* (128 998 слів) – англійською мовою [<https://cutt.ly/ieHns7i0>].

Корпусні знаряддя з часом набувають такої популярності, що в мережу потрапляють й аматорські програми, як, наприклад, **Корпус української мови** або, як його характеризують самі упорядники, «Загальномовний (або національний) неанотований та несистематизований корпус української мови» [<https://cutt.ly/jeHnsU4O>]. Це знаряддя фактично працює як пошуковий рядок сайту електронної бібліотеки. Корпус цілком придатний для проведення первинного пошуку, що не вимагає точних підрахунків.

Архів української періодики онлайн розпочав роботу над створенням ресурсу 2012 року, коли були відскановані перші колекції українських газет. Наразі оцифровано більше 700 000 сторінок понад 400 видань українською, польською, німецькою, румунською, їдиш, кримсько-татарською та російською мовами, що видавалися у різних регіонах України та поза її межами від початку до 50-х років XX ст. Ресурс постійно наповнюється [<https://cutt.ly/XeHns04r>].

Корпуси української мови містяться також у складі колекцій корпусів. Серед найвідоміших колекцій корпусів, що одними з перших з'являються в пошуковому рядку, потрібно назвати корпуси Лейпцизького університету [<https://cutt.ly/FeHndPql>] і корпуси Лідзького університету [<https://cutt.ly/DeHnvWIP>]. Зазначені ресурси характеризуються сильним масштабним обсягом. Зокрема, у корпусах Лейпцизького корпусу українськомовна частина містить 102 429 857 речень і 1 546 330 404 токени [<https://cutt.ly/FeHndPql>].

В Україні існує значна кількість текстових корпусів, які охоплюють різні жанри, часові періоди та типи текстів. Вони надають різноманітні інструменти для лінгвістичного аналізу, включаючи пошуки за словоформами, лемами, граматичними категоріями та фразами. Кожен корпус має свої особливості та спеціалізацію, що робить їх корисними для дослідників.

На жаль, не всі корпуси української мови цілком придатні для дослідження фразеологічних одиниць. Найкраще завдання викінченого розгляду фразеологізмів задовольняє Корпус української мови та ГРАК, оскільки у них наявні розширені

можливості пошуку за лемами, фразами та граматичними категоріями, що уможливило послідовно ідентифікувати й аналізувати стійкі словосполучення та ідіоматичні вирази. Ресурси УНЛК можуть бути цілком і повністю застосовані для студіювання фразеологічних одиниць щодо їх частотності, почасти – синтагматики та ін. Інші корпуси, хоч і постають особливо цінними для загальних мовних досліджень, мають обмежені можливості для аналізу фразеологізмів, зокрема їхньої парадигматики, синтагматики і под.

Перспектива дослідження полягає у визначенні основних параметрів корпусів текстів англійської мови, їх характеристик та потенціалу у дослідженні фразеологічних одиниць для встановлення основних моделей зіставлення фразеологізмів за дискурсивними, семантичними та іншими параметрами.

Література

Архів 2024: Архів української періодики онлайн. 2012-2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/XeHns04r> (дата доступу: 01.10.2024)

Білоноженко, Гнатюк 1989: Білоноженко, В.М., Гнатюк, І.С.: Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989.

Бобкова 2014: Бобкова, Т.В.: Корпус текстів: основні аспекти визначення. In: Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. Вип. 29. 2014, с. 11-20.

Дарчук 2010: Дарчук, Н.П.: Дослідницький корпус української мови: основні засади і перспективи. In: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. №21, с. 45-49.

Дарчук та ін. 2003 - 2024: Дарчук, Н., Сірук О., Лангенбах, М., Ходаківська, Я., Сорокін, В. Корпус 2024: Корпус української мови. Лінгвістичний портал MOVA.info. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т філології. 2003-2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/jeHnd0JP> (дата доступу: 01.10.2024)

Демська 2011: Демська, О.: Текстовий корпус: поняття та визначення. Дивослово. 2011. № 10, с. 35-37.

Жуковська 2013: Жуковська, В.В.: Вступ до корпусної лінгвістики: навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.

Загальномовний 2024: Загальномовний (або національний) неанотований та несистематизований корпус української мови. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/jeHnsU4O> (дата доступу: 01.10.2024)

Загнітко 2012: Загнітко, А.: Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012.

Корпус 2024а: Корпус текстів української мови. [Електронний ресурс]. 2009-2024. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/ieHns7i0> (дата доступу: 01.10.2024)

Лозинська 2009: Лозинська, О.: Фразеологічна одиниця KREĆIĆ NOSEM у корпусах текстів польської мови. In: Проблеми слов'янознавства. 2009. Вип. 58, с. 221-230.

Лучик, Остапова 2017: Лучик, А., Остапова, І.: Синтагматична параметризація еквівалентів слова у парадигмі корпусної лінгвістики. In: Людина. Комп'ютер. Комунікація : збірник наукових праць. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017, с. 33-37.

Максимів 2008: Максимів, О.: Корпус перської мови як джерело матеріалу для навчальних словників-мінімумів. In: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2008. № 45, с. 164-169.

Ужченко, Ужченко 2007: Ужченко, В.Д., Ужченко, Д.В.: Фразеологія сучасної української мови. Київ, 2007, с. 210–237.

Шведова та ін. 2017 – 2024: Шведова, М., Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін.: Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Київ, Львів, Єна, 2017–2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/LeHnsbSh>

- Широков 2007–2024: Широков, В.: Український національний лінгвістичний корпус. 2007–2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL:<https://cutt.ly/AeHndvgu>
- Altenberg, Granger 2002: Altenberg, B., Granger, S.: Lexis in contrast: corpus-based approaches. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002.
- Anderman, Rogers 2008: Anderman, G., Rogers, M.: Incorporating Corpora. The Linguist and the Translator. Multilingual Matters LTD, Clevedon Buffalo Toronto, 2008.
- Archer 2005: Archer, D.: Questions and answers in the English courtroom (1640–1760: a sociopragmatic analysis). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2005.
- Baker, McEnery 2005: Baker, P., McEnery, T.: A corpus-based approach to discourses of refugees and asylum seekers in UN and newspaper texts. In: Language and Politics. 2005. №4 (2), p. 197-226.
- Burrows 2002: Burrows, J.: The Englishing of Juvenal: computational stylistics and translated texts. In: Style. 2002. №36 (4), p. 677-679.
- Charteris-Black 2004: Charteris-Black, J.: Corpus approaches to critical metaphor analysis. Black Basingstoke: PalgraveMacmillan, 2004.
- Dash 2005: Dash, N.S.: Corpus linguistics and language technology: with reference to Indian Languages. Niladri Sekhar Dash. New Dehli: Mittal Publications, 2005.
- Deignan 2005: Deignan, A.: Metaphor and corpus linguistics. Converging Evidence in Language and Communication Research 6. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2005..
- Dziamaska-Lenart 2004: Dziamaska-Lenart, G.: Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej. Poznań, 2004.
- Gilquin 2003: Gilquin, G.: Causative get and have: so close, so different. In: Journal of English Linguistics. №31 (2). 2003, p. 125-148.
- Gries 2003: Gries, S. T.: Towards a corpus based identification of prototypical instances of constructions. In: Annual Review of Cognitive Linguistics. №1. 2003., p. 1-27.
- Gries, Stefanowitsch 2004: Gries, S., Stefanowitsch, A.: Extending collocation analysis: a corpus-based perspective on 'alternations'. In: International Journal of Corpus Linguistics. №9 (1). 2004, p. 97-129.
- Hardt-Mautner 1995: Hardt-Mautner, G.: Only connect: critical discourse analysis and corpus linguistics. UCREL Technical Papers 6. Lancaster University, 1995.
- Hunston 2001: Hunston, S.: Colligation, lexis, pattern and text. 2001, p. 13-33.
- Hunston 2000: Hunston, S., Francis, G.: Pattern grammar. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000.
- Koller, Mautner 2004: Koller, V., Mautner, G.: Computer applications in critical discourse analysis. Applying English grammar: functional and corpus approaches. London: Hodder and Stoughton, 2004, p. 216-228.
- Gaizauskas, Sharoff 2004-2024: Gaizauskas, R., Sharoff, S.: Leeds corpora collection. 2004-2024. [Electronic resource]. Access mode: URL: <https://cutt.ly/DeHnvWIP>
- Zeschan 1998-2024: Zeschan, T.: Leipzig Corpora Collection: Ukrainian mixed corpus based on material from 2014. Leipzig Corpora Collection. Dataset. 1998-2024. [Electronic resource]. Access mode: URL: <https://cutt.ly/FeHndPql>
- Liberek 1998: Liberek, J.: Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej. Poznań, 1998.
- Majkowska 1988: Majkowska, G.: Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej: W 6 t. Wrocław, 1988. T.5, s.143–163.
- Malmkjær 1998: Malmkjær, K.: Love thy Neighbour: Will Parallel Corpora Endear Linguists to Translators? In: Meta: Translators' Journal. 1998. Vol. 43 (4), p. 534-541.
- McEnery, Kifle 2002: McEnery, A., Kifle, N.: Epistemic modality in argumentative essays of second language writers. Academic Discourse. London: Longman, 2002, p. 182-195.
- McEnery, Xiao 2004: McEnery, A., Xiao, Z.: Swearing in modern British English: the case of fuck in the BNC. In: Language and Literature. 2004. №13 (3), p. 237-270.
- McEnery 2005: McEnery, A.M.: Swearing in English: bad language, purity and power from 1586 to the present. London: Routledge, 2005.

- Nesselhauf 2005: Nesselhauf, N.: Collocations in a Learner Corpus. John Benjamins Publishing Company, 2005.
- Orpin 2005: Orpin, D.: Corpus linguistics and critical discourse analysis: examining the ideology of sleaze. In: International Journal of Corpus Linguistics. 2005. №10 (1), p. 37-61.
- Pajdzińska 1993: Pajdzińska, A.: Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji. Lublin, 1993.
- Renouf 2001: Renouf, A.: Lexical signals of word relations. Liverpool University, 2001.
- Schmid 2000: Schmid, H.-J.: English abstract nouns as conceptual shells: from corpus to cognition. Berlin: Mouton de Gruyter, 2000.
- Schonefeld 1999: Schonefeld, D.: Corpus linguistics and cognitivism. In: International Journal of Corpus Linguistics. 1999. №4 (1), p. 71-137.
- Semino, Short 2004: Semino, A., Short, M.: Corpus stylistics. London: Longman, 2004.
- Stubbs 2005: Stubbs, M.: Conrad in the computer: examples of quantitative stylistic methods. In: Language and Literature. 2005. №14 (1), p. 5-24.
- Stubbs 1996: Stubbs, M.: Text and corpus analysis: computer-assisted studies of language and culture. Oxford: Blackwell, 1996.
- Vivanco 2005: Vivanco, V.: The absence of connectives and the maintenance of coherence in publicity texts. In: Journal of Pragmatics. 2005. №37 (8), p. 1233-1249.
- Wang 2005: Wang, S.: Corpus-based approaches and discourse analysis in relation to reduplication and repetition. In: Journal of Pragmatics. 2005. № 37 (4), p. 505-540.
- Zanettin 1998: Zanettin, F.: Bilingual Comparable Corpora and the Training of Translators. In: Meta: Translators' Journal. 1998. Vol. 43 (4), p. 616-630.

Summary

In modern linguistics, text corpora have become essential tools for language research, supporting studies in lexical grammar, lexicography, cognitive linguistics, pragmatics, discourse analysis, stylistics, translation studies, and phraseology. However, Ukrainian corpora for analyzing phraseological units still need to be studied, creating a need for focused research in this area. The study outlines the key parameters of Ukrainian text corpora, their characteristics, and their potential for analyzing phraseological units. This includes defining the concept of a text corpus, examining the capabilities of Ukrainian corpora, and assessing their suitability for phraseological unit research. Various Ukrainian corpora exist, offering tools for linguistic analysis with searches by word forms, lemmas, grammatical categories, and phrases. The Ukrainian Language Corpus and The General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language were identified as the most suitable for phraseological studies due to their advanced search features, enabling the identification and analysis of stable expressions. The Ukrainian National Linguistic Corpus is also beneficial for examining phraseological units' frequency and syntagmatic relations. Not all Ukrainian corpora are equally suitable for phraseological analysis, with some limitations in examining paradigmatic and syntagmatic features. Future research will compare English and Ukrainian corpora to establish effective models for analyzing phraseological units based on discourse, semantics, and other parameters.

Key words: phraseological unit, text corpus, Ukrainian language, corpus linguistics, corpus approach, linguistic research.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ У ЗБІРЦІ «КНИГА ЗМІН» АНДРІЯ ЦАПЛІЄНКА

Марковська Мар'яна

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка

mariana.filolog@fmail.com

Традиція досліджувати власні назви, а також їх семантику й функції у художніх текстах має глибокі корені в українській ономастиці. У сучасній мовознавчій науці активно вивчають різні аспекти функціонування антропонімів у художніх текстах такі науковці, як Г. В. Бачинська, Л. Л. Белей, Т. Б. Гриценко, В. М. Калінкін, О. Ю. Карпенко, Л. П. Кричун, М. М. Торчинський, А. І. Вегеш, Г. В. Шотова-Ніколенко та інші. Власні назви у тексті художнього твору завжди містять у собі значний інформаційний заряд і, відповідно, виконують певні функції. У літературних текстах оніми виступають засобом вираження авторської ідеї, вони є носіями стилістичного змісту, виразниками насиченого образного контексту. Імена персонажів у творі мають здатність пов'язувати своїх носіїв з певним місцем, часом, соціальним середовищем.

Літературна ономастика вивчає мовну картину світу через аналіз різних назв. Власні назви виступають важливою частиною структури художнього тексту і є цікавим матеріалом для дослідження. Сучасні аспекти розвитку української літературно-художньої антропоніміки висвітлюють необхідність систематизації значної кількості таких антропонімів, вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, а також ролі літературно-художньої антропонімії у формуванні національної антропосистеми та мови на загал. Метою нашого дослідження є аналіз специфіки використання антропонімів у художньому тексті та дослідження особливостей їх функціонування.

Об'єктом дослідження обрано онімний простір прозового тексту, матеріалом для дослідження стала збірка оповідань Андрія Цаплієнка «Книга змін».

Андрій Цаплієнко – український журналіст, військовий кореспондент та письменник. Варто зазначити, що літературна творчість цього автора тематично тісно пов'язана з подіями Майдану та початком російсько-української війни, відповідно ці тексти належать до сучасної художньої прози про війну. На думку самого автора, *«збірка оповідань, яку ви тримаєте в руках, – це спроба розібратися в тому, з чого почалася війна. І чи скоро перемога»* (Цаплієнко А. Книга змін). Дослідження ономастикону творів українських письменників, зокрема й наших сучасників, залишається актуальним завданням літературної ономастики.

Тема функціонування онімів у художньому тексті неодноразово ставала предметом зацікавлення українських та зарубіжних дослідників. Однак єдиної концепції щодо їх класифікації та аналізу все ще не вироблено, оскільки вчені-мовознавці дуже по-різному підходять до проблеми виокремлення функцій власних назв у тексті художнього твору. На думку Юрія Карпенка *«власні назви в художньому творі передусім виконують стилістичну функцію і беруть участь у створенні образів»* [Карпенко 2008: 14]. На думку дослідника, літературно-художні оніми виконують дві основні функції: 1) інформаційно-стилістичну та 2) емоційно-стилістичну.

Інший відомий представник ономастичної науки в Україні, Любомир Белей, аналізуючи роль онімів у художніх творах, пропонує виділяти номінативні, характеристичні, дейктичні та ідеологічні ЛХА (літературно-художні антропоніми – М. М.). Основою для такої класифікації антропонімів учений вважає їх стилістичну функцію [Белей 2020: 49-62]. Цікаву класифікацію функцій онімів пропонує Г. В. Шотова-Ніколенко, виділяючи текстотвірну, характеристичну, хронотопічну, експресивно-виразову та функцію небуденності [Шотова-Ніколенко 2006: 15-16].

У аналізованій збірці оповідань «Книга змін» А. Цаплієнка антропоніми також мають різне стилістично-функціональне навантаження. Оповідання у збірці близькі тематично, оскільки так чи інакше висвітлюють зміни, що відбувається у суспільстві загалом та у свідомості кожної людини зокрема, та причини, чому варто продовжувати боротися. Для кожної історії, уміщеної у збірку, автор творить окрему антропонімічну систему.

В оповіданні «Майдан TV» увагу привертає ім'я *Юрій*. Знаходимо кілька варіантів цього імені у тексті: *Юра*, *Юрко*, також наявна формула «ім'я + прізвище» – *Юрій Цезар* та саме прізвище – *Цезар*, яке виконує характеристичну функцію. У тексті пояснення щодо мотивації такої назви отримуємо від носія прізвища: «*Чуєш, Юро, а чому ти Цезар? – Ну, розумієш, це мій улюблений актор, – сказав він і розсміявся...Виявилось, він дійсно вважав, що Цезар – ім'я кіноактора*» (А. Цаплієнко. Книга змін). На нашу думку, таке пояснення мотивації прізвища є хибним, на це натякає і сам автор. Антропонімна формула «*Юрій Цезар*» є своєрідною алюзією на видатного античного полководця та імператора Юлія Цезаря. Справді, звучить схоже. Антропонім «Цезар» походить від латинського «Caesar», що колись використовувалося як титул римських імператорів. Юрій Цезар, що фігурує в аналізованому тексті, не є носієм таких титулів, однак автор дає йому деякі промовисті характеристики: «*Ну, бувай, колгоспнику, – попрощався з ним Цезар і велично рушив на своєму троні далі Майданом*» (А. Цаплієнко. Книга змін). Юрія у творі автор змальовує як життєрадісного, енергійного, прямолінійного. Варто з'ясувати походження імені *Юрій*. Відповідно до інформації, яку подають Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківська у словнику-довіднику «Власні імена людей», ім'я *Юрій* слід вважати варіантом офіційного чоловічого імені *Георгій* [Скрипник та ін. 2005: 51]. Цей антропонім грецького походження й у перекладі буквально означає «хлібороб», «плугатар». У широкому контексті це ім'я може асоціюватися зі Святим Юрієм (Георгієм) Переможцем (також поширений епітет «Змієборець»), відомою в українському культурно-релігійному просторі постаттю. Такий зв'язок є символічним, адже персонаж оповідання А. Цаплієнка, незважаючи на фізичні обмеження, у душі все ж є воїном: «*Я сказився від того, що менти побили сімнадцятирічних пацанів. Тепер нехай мене поб'ють. На все воля Божя. Стоятимемо до перемоги*» (А. Цаплієнко. Книга змін).

У цьому тексті присутні й інші антропоніми. Наприклад, ім'я *Толя*, що належить другорядному персонажу. Цей онім є розмовним варіантом імені *Анатолій*, що у перекладі з грецької мови означає «схід» [Скрипник та ін. 2005: 38]. Цікаво, що персонаж, якому належить це ім'я, був родом із Донеччини, міста на сході України.

Також знаходимо тут двочленну номінацію особи «ім'я + по батькові»: «*Агов, Арсенію, як вас там? Петровичу! – закричав Юра. – Я за Вас голосував!*». Особа, до якої звертається Юра, – відомий український політик часів Майдану, який хоч і не впливає ніяким чином на розвиток сюжету, та все ж надає йому реалістичного забарвлення.

В оповіданні «Одноразовий воїн» сюжет розгортається навколо ополченців ДНР, які воювали на боці ворога і під час одного з боїв потрапили в полон. Журналіст, від імені

якого ведеться оповідь, має можливість поспілкуватися з полоненими і у процесі намагається зрозуміти мотиви їхніх вчинків.

Серед антропонімів, що присутні у тексті, назвемо такі: Дмитро, Олександр, Назар. Антропонім *Дмитро* належить солдату, який, піддавшись пропаганді, вирішив воювати за нову, вільну від «фашистів» і «укропів», країну: *«Сідає в крісло й розповідає про себе. Нічого особливого. Дмитро. Співвітчизник, із Константинівки. Був водієм, став бойовиком. Або ополченцем, як сам себе називає»* (А. Цаплієнко. Книга змін). Особове ім'я Дмитро досить поширене в українській антропосистемі. Називаючи так свого персонажа, автор ніби підкреслює, що його носій був пересічною особою, із цілком буденним життям. Однак, зробши вибір приєднатися до ополченців ЛНР та потрапивши у полон, він став непотрібним системі солдатом, чиє життя вже нічого не вартує.

Інший полонений, Олександр, – росіянин за національністю, що приїхав в Україну воювати за ідею. Ім'я Олександр – грецького походження, при перекладі означає «оборонець, захисник людей» [Скрипник та ін. 2005: 84]. Дещо іронічно, що персонаж, чиє ім'я несе у собі виключно позитивну семантику, виступає у якомусь розумінні антагоністом, ворогом, який руйнує і знищує, а не рятує чи обороняє.

Ще один персонаж цього оповідання, Назар, молодий юнак, що служить у збройних силах. Незважаючи на участь у боях та жорстокість навколо, хлопець не втрачає людяності та віри у краще: *«Повненький Назар зараз абсолютно не справляє враження войовничого супермена. Він узагалі не схожий на військового, надто тепер, коли його очі вологі»* (А. Цаплієнко. Книга змін). Поховавши ворожого воїна та поставивши хрест на його могилі, персонаж демонструє здатність до співпереживання та глибокий внутрішній світ. Він сподівається, що *«...Може, й вони поводитимуться з нашими бійцями так, як ми поводимося з їхніми»* (А. Цаплієнко. Книга змін). Ім'я Назар означає «той, хто присвятив себе Богові» [Скрипник та ін. 2005: 81] і виконує характеристичну функцію. Його носій – це людина, яка ще не втратила віру у краще, і, попри всі випробування, залишається відкритою й сподівається на порозуміння.

Військовослужбовець із позивним *Рем* – персонаж одного з оповідань збірки, чия доля тісно переплетена з долею країни, де кожен день стає випробуванням на витривалість і мужність. Як професійний снайпер, він отримав завдання приєднатися до добровольчого батальйону, щоб вивчити ситуацію на передовій та висунутися у тил ворога. Позивний *Рем* виник не випадково: *«Колеги по непростій роботі називали його Рем. Це був позивний. Він вирішив назвати так сам себе на честь снайперської гвинтівки з чудовим прицілом, що лежала в багажнику старенького мінівена»* (А. Цаплієнко. Книга змін).

Під час перебування у полоні Рем знайомиться із Машею, медсестрою, яка працює у лікарні в Луганську та намагається допомогти хлопцеві після усіх тортур, яких він зазнав. У тексті також знаходимо стилістично забарвлений варіант імені – зменшено-пестливе *Машенька*. Цей антропонім з експресивно-оцінною функцією є розмовним варіантом офіційного імені Марія, одного із найбільш поширених у слов'янській антропосистемі. Знайомство з Ремом поступово змінює погляди дівчини на події, що відбуваються навколо: *«Маші здавалося, вона перестає бути частиною свого міста, частиною того світоустрою, в якому звикла жити. <...> Її серце ладне було розірватися від жаху непорозуміння...»* (А. Цаплієнко. Книга змін). У словнику-довіднику власних імен Л.Г. Скрипник та Н.П. Дзятківської ім'я *Марія* означає «чинити опір, відмовлятися, заперечувати» і водночас «кохана, бажана» [Скрипник та ін. 2005: 158]. І справді, Маша, закохавшись у Рема, у певному сенсі чинить своєрідний опір проти

системи, у якій живе та працює, – їй вдається знайти спосіб вивести його з полону на окупованій території і таким чином врятувати йому життя.

Одне з найцікавіших з погляду ономастики оповідань у збірці «Книга змін» – «До своїх». Автор повністю уникає вживання особових імен, прізвищ та по-батькові, використовуючи для називання своїх персонажів позивні, що створює певний стилістичний ефект.

Термін «позивний», на думку І.Т. Ніколашиної, варто трактувати таким чином: *«Позивний – це різновид власного імені, з розвинутою семантичною структурою, що використовується в у художньому тексті як аналог власного імені»*. [Ніколашина 2024: 497]. У «Словнику української мови» поняття «позивний» тлумачиться двома способами: 1) *«який служить для того, щоб привернути увагу до чого-небудь»*; 2) *«умовні сигнали для розпізнання радіостанції, судна, військової частини і т. ін.»*. [СУМ, 1970-1980]. Дослідниця Підкуймуха Л. М. висловлює іншу думку з цього питання. Вона пропонує ототожнювати поняття *псевдонім, псевдо й позивний*, мотивуючи це тим, що усі вони мають на меті приховати справжнє ім'я носія. Л. Л. Белей вважає, що *«термін «позивний» часто використовують у значенні універсального військового псевдоніма»* [Белей 2020: 51], а функціонування сучасних військових прізвиськ-позивних – своєрідною культурною традицією і виводить їх ще з козацьких часів, вбачаючи продовження цього явища у періоди діяльності організацій ОУН та УПА, члени яких активно використовували псевдо з метою безпеки. Починаючи з 2014 року *«відбулося схрещення військових псевдонімів і позивних»* [Белей 2020: 51], зумовлене, з одного боку, вже усталеною культурною традицією, а з іншого – необхідністю, що виникла у процесі бойових дій.

В оповіданні знаходимо такі позивні: *Апостроф, Варан, Вовк, Леонард, Лисий, Мозес, Черкес* (А. Цаплійенко. Книга змін). Використовуючи для називання своїх персонажів такі антропоніми, автор не завжди пояснює причини виникнення цих найменувань. Усі перелічені антропоніми використовуються у тексті з метою з одного боку приховати справжнє ім'я персонажа, а з іншого – як спосіб ідентифікації військовослужбовця у підрозділі. Варто зазначити, що мотивація творення позивного може бути найрізноманітнішою. Наприклад, дослідник Л. Л. Белей [Белей 2020: 54], аналізуючи позивні військовослужбовців, які брали участь в АТО, виокремлює такі найпоширеніші моделі творення позивних: 1. Відіменні; 2. Від професії, хобі, заняття; 3. Від рис характеру, особливостей інтелекту; 4. Від ознак зовнішності; 5. Від імені відомої персоналії; 6. Від фактів бойової історії; 7. Від місця походження чи етнічної ідентичності героя; 8. Прізвисько з дитинства; 9. Оказіональні. Однак при аналізі позивних у художньому тексті іноді трапляються випадки, коли встановити твірну мотивацію буває неможливо.

До антропонімів, утворених від особливостей зовнішності, можемо віднести позивний *Лисий*. Окрему групу становлять позивні на зразок *Апостроф*, утворені шляхом переходу лексичної одиниці на позначення графічного знака в онімну одиницю.

Позивний «Черкес» має цікаве походження й пов'язаний із певним історично-культурним контекстом. Саме слово «черкес» вживається для позначення представників одного з кавказьких народів, що походить з Черкесії – історичної області на Північному Кавказі. Отже, походження позивного свідчать про етнічні корені носія, а також про спосіб самоідентифікації. У тексті знаходимо підтвердження такої гіпотези: *«...кавказець засидівся без діла»* (А. Цаплійенко. Книга змін).

Носій позивного Черкес використовує таку назву як символ своєї національної ідентичності, а також (можливо) своєї минулої військової боротьби. З тексту дізнаємося, що у минулому Черкес вже брав участь у війнах: *«Черкес відвоював з росіянами у першу і другу чеченські...»* (А. Цаплієнко. Книга змін).

Таким чином, цей позивний – відетнонімного походження, що виконує не лише функцію ідентифікації персонажа, але й підкреслює важливість культурного спадку та власного походження, які, власне, й стали мотиваційною основою творення антропоніма.

Цікаву мотивацію має позивний Мозес. У тексті письменник так пояснює причину його виникнення: *«Вони? – спитав його заступник на прізвище Мозес. Він любив хрипко, на армстронгівський манер, наспівувати «Go down Moses», за що й отримав таке псевдо»* (А. Цаплієнко. Книга змін). Особове ім'я Мозес є варіантом давньоєврейського імені Мойсей. Виникають біблійні асоціації, адже Мозес (Мойсей) є значною фігурою в багатьох релігійних традиціях, зокрема в юдаїзмі та християнстві. Це ім'я виконує не лише функцію ідентифікації особи, воно також є символічним, тому що відображає сильний характер особи, готової боротися за справедливість і виводити інших із тяжких обставин. Військовослужбовець з позивним Мозес чинить саме так – жертвує власним життям, щоб врятувати побратимів під час спроби вибратися з оточення: *«Відразу кілька куль увійшли у слабку людську плоть, і тіло засмикалося у конвульсіях... Розгрузка Мойсея, зачепившись за виступ арматури, не дала йому впасти на дно колодязя і цим врятувала життя командир»* (А. Цаплієнко. Книга змін).

Пісня «Go Down Moses» є частиною африканської американської духовної музики, тематика якої пов'язана з боротьбою за права та свободу. Можливо, персонаж не випадково наспівує саме цю пісню, адже він також є активним учасником боротьби за справедливість та незалежність у цій війні.

В окрему групу можемо виділити позивні, утворені від назв тварин. У тексті цього оповідання таких знаходимо три: *Вовк, Леопард, Варан*. Усі вони виконують ідентифікаційну функцію, виступаючи єдиним варіантом номінації персонажів у тексті. Щодо першого позивного – то про його носія нам майже нічого не відомо. У той момент, коли розгортаються події у творі, персонаж уже мертвий, і читач дізнається про нього з розмов інших героїв. Військовослужбовець з позивним *Леопард* є керівником одного з бойових підрозділів «Правого сектора» та відзначається поміркованістю, розважливістю та сміливістю: *«Леопард <...> чудово розбирався в людях і знав, на що здатен кожен з його бійців»* (А. Цаплієнко. Книга змін). Снайпер з позивним *Варан*, який вирізнявся запальним характером та надзвичайними професійними навичками, прикривав позиції команди: *«Варан уже загнав патрон у патронник і став вибирати свою першу ціль. Леопард зупинив його»* (А. Цаплієнко. Книга змін).

Ці найменування, утворені шляхом онімізації апелюють, характеризують персонажів, викликаючи асоціації із рисами, притаманними хижим тваринам: швидкістю, силою, витривалістю та холоднокрівністю. Такі позивні слугують не лише засобом ідентифікації, а й віддзеркаленням особистісних якостей та професійної філософії їх носіїв.

Отже, проведений аналіз підтверджує, що антропонімний простір збірки «Книга змін» А. Цаплієнка насичений значною кількістю власних назв. Літературно-художні антропоніми становлять окрему категорію тексту та слугують для читача додатковим джерелом інформації. Значення та функції досліджуваних імен різноманітні і відображають художній стиль автора. Результати дослідження можуть слугувати для

подальшого вивчення проблем антропонімії, що визначає перспективи та теоретично-практичну цінність роботи.

Література

Бел е й 2020: Белей, Л. Л.: Позивні учасників АТО й ООС – творення та функціонування. In: Мовознавство. № 3. 2020, с. 49-62

Кар пен ко 2008: Карпенко, Ю.О.: Про літературну ономастику: Міркування на базі твору Ліни Костенко «Коротко – як діагноз». In: Літературна ономастика: зб. статей. Одеса: Астропринт, 2008, с. 61-70.

Ні ко ла ш и на 2024: Ніколашина, Т. І.: Позивний як різновид оніма в романі «Іловайськ» Є. Положія. In: Основні цілі стратегії сталого розвитку: проблеми та перспективи: матеріали І Міжнародного науково-практичного форуму. ПНПУ імені В. Г. Короленка, Полтава 2024, с. 496-498.

Під ку й му х а 2016: Підкуймуха, Л. М.: Позивні учасників антитерористичної операції на Донбасі: спроба аналізу. In: Мова: класичне – модерне – постмодерне: зб. наук. праць. Київ 2016, с. 135-144.

С кри п ник та і н. 2005: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.: Власні імена людей: Словник-довідник, ред. В.М. Русанівський. 3-тє вид., випр. Наукова думка, Київ 2005.

С У М: Словник української мови: В 11 т. – Т. 7. Наукова думка, Київ 1970–1980.

Ч ор но ус 2021: Чорноус, О. В.: Антропоніми як базові складники онімної системи. In: Записки з українського мовознавства: збірник наукових праць. Вип. 28. 2021, с. 138-148.

Ц а пл і є н ко 2015: Цаплиєнко, А. Ю.: Книга змін: оповідання. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». Харків 2015.

Ш ото ва-Ні ко ле н ко 2006: Шотова-Ніколенко, Г. В.: Онімний простір романів Ю. І. Яновського: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Одеса, 2006, с. 15–16.

Summary

The article is devoted to the study of anthroponyms in the context of literary onomastics. In particular, our attention was focused on the analysis of the use of anthroponyms, their informational content, functions, and participation in the creation of images in the collection of short stories "The Book of Changes" («Knyha zmin»). by A. Tsaplienko. All anthroponyms in a literary text are endowed with information potential. Character names are important units of a literary text, as they can contain information about certain character traits, the character's appearance, and nationality.

As a result, the article analyzes the specifics of the functioning of anthroponyms (proper names, nicknames, call signs) in the writer's works, the peculiarities of their use, and outlines their key characteristics.

Key words: onyme, onymic space, functions of anthroponym, literary text, name, call sign

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ МОВНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗНАКИ КУЛЬТУРИ У МОВОТВОРЧОСТІ НЕОКЛАСИКІВ

Палаш Альона

Інститут української мови НАН України
palash706@gmail.com

Слово-поняття *життя* – це надчасова і наднаціональна мовно-естетична універсалия, компонент усіх національних мовних картин світу. Особливості його розвитку, напрямки семантичного розгалуження, моделі метафоризації, асоціативні механізми інформативні щодо світогляду, самоідентифікації та самооцінки народу.

Термін мовно-естетичний знак культури (МЕЗК) уперше теоретично оформлений та обґрунтований у монографічних працях С.Я. Єрмоленко «Нариси з української словесності» (1999) та «Мовно-естетичні знаки української культури» (2009). Зокрема, засадничим для стилістики тексту, лінгвокультурології, лінгвоукраїнознавства стало запропоноване визначення базових ознак МЕЗК: 1) наявність компонента етномаркованого культурного знання; 2) наповнення символічним змістом; 3) герменевтичність (його розуміння і сприймання потребує співвіднесеності з іншими текстами); 4) дидактична природа знака (оволодіти ним можна в процесі здобування освіти і входження в національну культуру) [Єрмоленко 2009: 7 – 8].

Основою для окреслення лінгвоестетичного розвитку слова-поняття *життя* є його лексичне значення, зафіксоване в академічному СУМ у численних лексико-семантичних варіантах: «1. Існування всього живого; протилежне – *смерть*. 2. Стан живого організму в стадії розвитку, зросту. 3. Період існування кого-небудь; вік. 4. Спосіб існування кого-небудь. 5. Жива істота. 6. *перен.* Про щось дороге, необхідне, важливе. 7. Прояв фізичних і духовних сил живих істот. 8. Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот. 9. Сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь. 10. Те, що реально існує; дійсність» [СУМ, II: 535].

Жодним мінітекстом авторів «п'ятірного грона» названі ЛСВ не проілюстровані. Тим часом з огляду на глибокий зміст і естетичність синтаксичної, метафоричної форми вербалізації думки численні контексти М. Рильського, П. Филиповича, М. Зерова, М. Драй-Хмари, Юрія Клена могли б бути використані в ілюстративній частині словника.

Поетична реалізація ЛСВ1 «існування всього живого; протилежне – смерть» – це пряма вербалізація філософського екзистенційного значення лексеми *життя*, пор.: *Ви вже давно ступили за поріг / Життя земного, лірники півбоги, / І ваші сни, рапсодії й еклоги / Дзвенять вві тьмі Аїдових доріг* (Зеров. Класики); *Життя ще довге перед мною, / Я молодий, я ще й не жив... / Чого ж горючою сльозою / Свою я пісню окропив?* (Рильський. Життя ще довге перед мною); *Ви марите про поклики свободи / І вірите шалено у любов, / У вас життя шумує, наче води, / Біжить по жилах невгамовна кров* (Филипович. Юнакам).

Текстуалізація МЕЗК *життя* у поетичній мові неокласиків тісно корелює з мотивом «відродження, народження», пор.: *Врятує вроду і себе людина, / Життя зросте під попелом руїн – / Велика мрія, мудра і єдина, / Недаром дзвонить у всесвітній дзвін* (Филипович. Врятує вроду і себе людина); *Проймає знов мене жадоба / Життя дасть сотні поколінь. / Все, що було, це тільки тінь / Того, що бути ще могло би* (Ю.Клен. Покій і буяння). Знаковими для аналізованого тексту є дієслівні образи *життя зросте, дасть життя*: крім відзначеної семантики «відродження» (пор. *життя зросте*

під попелом руїн), «народження», зауважуємо також певну публіцистичну їх маркованість.

Стійке висловлення *на все життя* у художній інтерпретації неокласиків повторює загальномовну семантику – «назавжди»: *Людино вільних днів, колись на все життя / Полюбиш море ти – воно твоє свічадо. / В безкраїм плині хвиль себе почувши радо* (Филипович. Людина і море).

Семантико-естетичний розвиток значення «тривалість певного періоду» зумовлений поєднанням іменника *життя* з означенням *довічний* – «1. Який не має початку і кінця; споконвічний, одвічний. 2. Який існує постійно, не зникає; вічний. <...> // Який продовжується, триває до кінця життя. 3. Який живе, існує, триває з давніх часів або дуже довго» [СУМ, II: 335]. Пор.: *У собі крив звичайний, простий овоч, / Життя довічного безсмертний символ, / Борсанням духа відповідь ясна* (Ю. Клен. Символ). Його семантичне взаємонакладання з епітетом *безсмертний* («Який вічно живе, ніколи не вмирає» [СУМ, II: 335]) зумовлює дублювання позитивної високої експресії.

Специфічний напрямок поетизації *життя* пов'язаний із вербалізацією мотиву «захист, зберігання життя»: *Невпинний вітер мече гострі стріли, / Високе сонце п'яну спеку лє. / А я не бачу, де ті руки милі, / Що захистить могли б життя моє* (Филипович. Минула ніч тривожно і безславно).

Іноді стилістичним інструментом естетизації слова-поняття *життя* стає модель об'єктної дієслівної метафори, що підкреслює динамічність, виразність дії, спрямованої на об'єкт: *Як я ненавидів весь лад цього життя – / Ганебний і нудний, безбарвний і здрібнілий, / На слово боротьби лише сміявся я, / Не вірив в задуми несмілі* (Филипович. Кинджал). Епітети *ганебний, нудний, безбарвний, здрібнілий*, екстрапольовані на образ *життя*, зміщують його оцінність до негативного полюсу.

У креативних системах М. Рильського, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драї-Хмари, Юрія Клена продуктивно розвинуто асоціативно-образні зв'язки *життя – вода, життя – земля, життя – сонце, життя – душа*.

Життя – вода. Естетична вагомість лексико-семантичної групи з домінантою *вода* (океан, море, ріка, озеро, потік, джерело, струмок, роса) та її тематично-сміслове поле ґрунтоване на народному міфологічному уявленні про животворність стихії води – першоелемента світу, про асоціативне уподібнення цього явища природи до фактів життя й діяльності людини, пор.: *Життя, що здавна не шумить, – / мов води чисті і глибокі* (Ю.Клен. Осінні рядки); *Навіть ніч ні прохолоди, / Ні розради не приносить. / Тіло мертвої природи / Хто життя водою зрсить?* (Рильський. Степ); *Хай же цвітуть Болгарії сади, / Хай хвилями погожої води / Життя у братній котиться країні* (Рильський. Сади Болгарії); *Плюскочуться білі качки / В басейні під тінню каштана. / На крилах блищать крапельки, / А в краплі – життя океана* (Рильський. Плюскочуться білі качки). У поетичній мові закладено можливості реалізації певного значення кількома образами, у кількох стилістичних форматах. Зокрема, у наведених контекстах зважаємо не тільки на прикметну дієслівну сполучуваність (*життя водою зрсить*), а й на численні генітивні метафори (*життя океана, хвилі погожої води*).

Із текстовим втіленням метафоричної моделі *вода – життя* пов'язана актуалізація міфоантропоніма *Харон* (у давньогрецькій міфології – перевізник душ до царства мертвих). Його використаного в мовоописі картини сталінських концтаборів: *І з натовпу один, що в руки хукав, / похмурому Харонові повів: / “Кинь добрим людям слово на потуху! / Скажи, що жде майбутніх дикунів. / Як точиться життя по той бік річки, / між тих тряських боліт і пустирів? / Печуть там хліб із борошна чи січки? Чи люди там – як риба без води? / Які порядки там, які там звички?” / І Харон: “Пожди, пожди! / На це тобі не дам я відповіту, / Бо вожу я людей лише туди, / але ніколи їх не вожу звідти: заріччя пожирає їх, як вовк. / Тому мені ніхто не склав ще звіту, / чи там*

життя – як глиця, чи як шовк (Ю.Клен. Ad astra). Прозорою для інтерпретації залишається семантика химероморфного образу *заріччя* (потойбіччя життя, очевидним є зв'язок із фольклорним мотивом *піти за водою, піти за Дунай – померти*). У комплексі із згаданим вище міфоантропонімом *Харон*, внутрішньоконтекстною антитезою (*вожу я людей лише туди, / але ніколи їх не вожу звідти*) відбувається показова синкретизація мовних одиниць із семантикою смерті.

Життя – земля. Надзвичайно багатоплановою у поезії неокласиків постає образно-символічна модель *життя – земля*.

Міфопоетичну основу має образ *землі* у поетів-неокласиків, що встановлює стійкий асоціативно-семантичний зв'язок із мотивами вагітності та народження. Ключові мовні одиниці, що виявляють цей зв'язок, – епітети *родюча, жива, щедра*, дієслово *родити*, іменник *лоно*: *Дари родючої землі, / що породило щедре лоно* (Ю.Клен, Осінні рядки); *Дихала вільно трава, / Спали спокійно звороти. / Земле родюча, жива, / Вже чатувала кого ти?* (Филипович. Ніч, як циганка стара).

За межі традиційних поетичних значень виходить образ *земля* з актуалізацією ознак вічного простору, з яким асоціюється початок життя: *Вів у життя, як на широкий луг* (Ю.Клен, Коло життєве). Прожиті роки втілюються в образах *жита*: *спливає літо і життя / лисніє стиглими житами* (Ю.Клен. Осінні рядки).

Семантично та асоціативно пов'язаними з образно-символічною моделлю *життя – земля* постають й інші мовні одиниці: *літо, вересень, мої згаслі літа*, що символізують певний період людського життя, *стиглі жита, справляти дожинки* – його результат, *кряче журба* – емоційний стан людини відповідного віку.

Із асоціативно образним зв'язком *життя – земля* тісно корелює згадуваний уже вище мотив «відродження», пор.: *Ми згинем, ми згинем, ми згинем, / Щоб знов відродилися сні, / і вихором дужим полинем / Над полем нової весни* (Ю.Клен. Не знаю, не знаю, не знаю); *Відродження благословенну мить. / Життям безсмертним запліднить* (Ю.Клен. Потоп).

Епізодичні реалізації в поетичних текстах мають асоціативні кореляції:

Життя – дим (актуалізує мотив проминальності буття): *Життя – як дим: його рука не вловить* (Ю.Клен. Попіл імперій); *Життя крізь нас пливло, як сивий дим* (Ю.Клен. Ad astra).

Життя – сонце (актуалізує мотив життєдайності сонця): *навчивсь кохати сонце і життя* (Ю.Клен. Прокляті роки).

Життя – душа. Враховуючи поняттєву складність образу *душа* в його міфологічному, фольклорному, релігійному аспектах, відзначимо відчутність у їх семантиці рефлексів найдавніших уявлень про душу. Формування відповідних мовних одиниць свідчить, що його формування відбувалося шляхом встановлення зв'язків між психічною діяльністю людини та спостереженнями за явищами зовнішнього світу (згадаймо теорію психологічного паралелізму О.М. Веселовського): *Тебе чатує невсипуще око. / Тікай, тікай і не життя рятуй, / А душу, й вийшовши в простір широкий, / Вітай незнану долю, як сестру* (Ю.Клен. Терцини).

Життя – смерть. Диференційною для мовотворчості неокласиків є вербалізація антонімічної пари *життя – смерть*, пор.: *Чи прийде він, щоб визволить царівну?» / Життя і смерть у казкаря в руках... / О діти, пізно вже, а вам не спиться; / Нехай вві сні ця казка вам досниться...* (Ю.Клен. Прокляті роки); *Життя іде кудись невпинною ходою, / І поруч Смерть іде, / І трупи скрізь кладе, / Розмахує сталевою косою... / І те, що сяяло і славою й красою, / Вкриває забуття... / Куди ж іде Життя?* (Рильський. З моїх думок), які творять структури внутрішньо текстового контрасту.

Оксиморонність властива дієслівній метафорі *життя вмира*, яка за семантикою синонімізується з автологічним образом *скінчити життя*, пор.: *З неба журного, мов*

хмара, / Не збіжить веселий промінь, / І мовчать ліси і люде, / І ніхто не розуміє, / Для чого **життя вмира** (Филипович. А коли вст авали люде); *Мій батько, ввесь в боргах, скінчив життя в в'язниці, / Він жодному з ремесл не вмів навчить мене* (Филипович. Віщування Нострадама).

В одному з поетичних текстів М. Зерова зафіксовано характерну реалізацію антонімічної пари *життя – смерть*, пор.: *Тільки на образ Вергілія знав я, і **смерть** передчасна / Увирвала з мого життя дружбу, Тибулле, твою.* (Зеров. Життя поетове).

МЕЗК *смерть* – важливий елемент вербалізації ритуальної культури будь-якої етнокультурної спільноти, компонент естетики кожної креативної платформи, зокрема й неокласичної. Осмислення його природи дає підстави дослідникам констатувати його природу як абстрактної, складної (багаторівневевої), парної (має антонімічну пару – *життя*), універсальної, стійкої, споконвічної, телеонімної одиниці.

У СУМ кодифіковано такі значення лексеми *смерть*: «1. Припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині. 2. Припинення існування людини, тварини; протилежне – *життя*; кончина, скін. <...> Персоніфікація кончини – людський скелет, звичайно з косою. *перен.* Занепад чого-небудь. 3. *розм.* Щось дуже погане, неприємне, небажане» [СУМ, IX: 400].

ЛСВ1 «припинення життєдіяльності організму і загибель його» у поетичних текстах неокласиків має численні показові реалізації: *Коли глухого генія музики / Уже людські не досягали крики, / Коли він чув лиш бунт німих стихій / І з них, у пінній пристрасті своїй, / Складав гармонії, щоб сам не чути, / Настигла **смерть**. Відомий і забутий, / Прославлений, осміяний, владар / І раб – він **умирав**. Сувої хмар / Заслали небо. Потемніла далеч (Рильський. Бетховен); *Дев'ятдесят туди миль треба від Риму пройти. / Там я на світ народивсь, а щоб добре ти рік той затамив, / Знай, що однакова **смерть** консулів стріла тоді* (Зеров. Життя поетове); *Тоді по хліб до міста йшов селяк / І там лягав, **вмираючи**, на брук* (Ю. Клен. Прокляті роки).*

Специфічний напрямок лінгвоестетичного розвитку образу *смерть* пов'язаний із модальним мотивом – «побаження смерті (комусь)». Пор.: *Почули б тільки вороги від них / Зневажливе і горде: «**Смерть фашизму!**»* (Рильський. Весняні води); *вбивали все живе і все святе сквернили / Убивці, сповнені підлотою ущерт, / Та проти сили тьми ясні повстали сили... / **Смерть осквернителю! Убивцям – тільки смерть!*** (Рильський. Неопалима купина). Прикметно, що в проєкції на образ ворога, «чужого» модальність побаження смерті нейтралізує максимальну негативність надто ж якщо контекстуальне оточення містить вербальні мотивації такого побаження – *вбивали все живе, все святе сквернили, убивці, підлота* тощо.

У вірші М. Рильського «Перші морози» образ *смерть* актуалізований у контексті вербалізації мотиву «прощання з минулим»: *О, коло вічного, всесильного життя! / Як добре бачу я, як ясно розумію, / Що осінь в глибині таїть весни надію, / Що **смерть минулого** – дорога в майбуття!* (Рильський. Перші морози). Метафоричне ототожнення понять *смерть минулого – дорога в майбуття* (знаково, що воно побудоване на зіткненні антонімічних понять *минуле* та *майбуття*) набуває позитивнооцінних конотацій, оскільки екзистенційно спрямоване у майбутнє.

В ідіостилях поетів «п'ятірного грона» зафіксовано низку традиційних асоціативно-логічних та асоціативно-образних зв'язків: *смерть – труп, смерть – земля, смерть – руїна (рабство), смерть – птах*.

Об'єктивно, логічно вмотивованою варто визнати кореляцію *смерть – трупи*. У конкретних контекстах зміст та оцінність її компонентів модифікують та увиразнюють:

– епітети – *чорні, зчорнілі, блакитні, ворожі, навісні*, пор.: *Здувались чорні трупи / В некошених житах* (Ю. Клен. Україна); *В низьких житах, не торкнутих серпом, / блакитні трупи брякли і чорніли* (Ю.Клен. Ad astra); *Там, де стовпилися у купи / Мізерні і низькі халупи / І де дерев зчорнілі трупи / На голови їм чешуть струпи, / Щороку відгризає* (Ю.Клен. Рокованість); *Крізь куряви жовтавий сніг, / Ворожі трупи оскверняли / Обличчя дорогих доріг, / Лежали літаки безкрилі* (Рильський. Слово про тугу і щастя); *Готичне місто вже згасає вдалині. / В долині три стовпи, і трупи навісні / Гойдаються на них, і їх танець безсонний* (Филипович. Офорт);

– неузгоджені означення – *трупи козаків, трупи невідомих*, пор.: *Та от, мов хмара, день наспів. / Стоїть містечко Берестечко, / Навколо – трупи козаків. / Тут панський кінь їх подавив...* (Рильський. Іван Голота); *Гинули... Вмирили... У снігу / Трупи невідомих костеніли, – / А холодні обрії жагу / Всежерущим полум'ям палили* (Рильський. Герда).

Глобальність суспільної катастрофи, яку Юрій Клен okazіонально асоціює з характерним для сільськогосподарської практики процесом внесення в землю органічних речовин (пор. *угноювати* – «вносити в ґрунт гній для підвищення врожайності сільськогосподарських культур, кращого росту, цвітіння рослин» [СУМ, X: 376]), засвідчує тричленна дієслівна метафора *земля угноїлася трупом*, пор.: *Земля угноїлася трупом / і вже не прагне трав* (Ю.Клен. Попіл імперій).

Зафіксовано продовжуваність об'єктивно вмотивованого й міфопоетизованого зв'язку *смерть – земля*. Окрему групу цієї метафоричної моделі утворюють актуальні для неокласиків образи урбаністичної тематики. У них прочитуємо типові риси символістської поезії Верхарна, Рільке, Блока, серед яких привертає увагу опис міста з елементами містичного урбанізму [Ставицька 2000: 117].

Традиційний засіб вербалізації семантики близької смерті – фразеологічна формула *доживати вік* («1. Бути в похилому віці; закінчувати життєвий шлях. 2. Помирати»), що корелює з образом *самотнього поля* і в сукупності символізує руйнацію природного простору: *Самотнє поле вік свій доживає* (Ю. Клен. Рокованість).

Показова для неокласиків лінгвостетизація поняття *смерть* відбувається в її співвіднесенні з образом *руїни*, пор.: *Озореної глибини – / Ті, що у творчу круговерть / Несуть руїну, рабство, смерть, / І топчуть вам поля й сади* (Рильський. Народам світу).

М. Рильський у поезії «Взабрід» ототожнює *смерть* із *птахом*: *Я ще не знав тоді, що над його чолом, / Неначе шуляк, смерть поблискує крилом / І кігті випуска, рокуючи на муку... / Чому ж, чому не став я на безумний бій? / Чом не міцніше я в своїй руці малій / Держав його стару, гарячу й мудру руку?* (Рильський. Взабрід). Продуктивність цієї моделі підтримують інші орнітоморфні образи – порівняння *неначе шуляк*, метафори *смерть поблискує крилом, кігті випуска*.

У низці контекстів *смерть* стає компонентом антропоморфних дієслівних метафор, персоніфікацій: *І тієї, що смерть поборолася / Свого слова / безсмертною крицею? / Україно!* (Рильський. Сон – не сон); *Простерла смерть в моєму краї / Отруту чорних крил своїх, / Та предків зброя оживає / В нащадків подвигах святих* (Рильський. Пам'ятник Богдана); *Кошавий голод тис людей за горло, / Ходила смерть з кімнати у кімнату, / Мороз і вітер прошивали тіло, – / А люди, зуби зціпивши, невтомно / Кували зброю і разили нею / Напасників, що голоду кільцем* (Рильський. Кіровський район); *І смерть стояла перед ними / Не раз, холодна та німа* (Рильський. Молодість); *За горло смерть мене тискала, / Горіли спрагою уста, / В грудях спинилося дихання* (Рильський. Слово про тугу і щастя).

Інтертекстуально навантаженим варто визнати фрагмент поезії Юрія Клена з образною домінантою *смерть – час покосу*: *І був це час покосу, / Бо кат потів, як вів, / І в дар богам приносив / Копиці мертвих тіл* (Ю. Клен. Україна). Окрім міфопоетичної

мотивації (*смерть* – жінка з косою, зафіксовано також у фраземі *смерть косить (скосила) кого* – «хтось помирає (помер), гине (загинув)» [СУМ, IX: 400]), він має також продовжуваність у сучасній українській поезії, наприклад, у вірші Л. Костенко «Десять вибух. Десять вулкан»: *Летить комета. Бавиться дитя. / Цвітуть обличчя, острахом не стерті. / Благословенна кожна мить життя / На цих всесвітніх косовицях смерті.*

У мовній картині світу неокласиків МЕЗК *життя* конкретизують образи *вода, земля, дим, сонце, душа, смерть*. Абстрактне поняття *життя* в текстах репрезентують іменник *життя*, дієслова *жити, жити, прожити, ожити*, зокрема й у заперечній формі (*не живе, не жив, не живу*), дієприкметник *живий*, дієприслівник *живши*. Знакові конкретизатори у мовно-естетичній розбудові екзистенційно маркованого МЕЗК *смерть* – образи *труп, земля, руїна (рабство), покос* тощо. У ліриці неокласиків МЕЗК *смерть* представлений найчастіше іменником *смерть*, дієсловами – *помре, загине, згине, згорить*.

Література

- Драй-Хмара 1989: Драй-Хмара, М.: Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 542 с.
- Єрмоленко 1999: Єрмоленко, С.Я.: Нариси з української словесності: Стилистика та культура мови. Київ: Довіра, 1999.
- Єрмоленко 2009: Єрмоленко, С.Я.: Мовно-естетичні знаки української культури. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009.
- Жайворонок 2006: Жайворонок, В.В.: Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ 2006.
- Зеров 1990: Зеров, М.К.: Твори: у 2 т. Т. 1: Поезії. Переклади. Київ: Дніпро, 1990.
- Кравець 2012: Кравець Л.В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. Київ: Академія, 2012.
- Кравець 2020: Кравець, Л.В.: Метафори природи в поетичних текстах М. Рильського та Л. Костенко. Культура слова. 2020. Вип. 92. С. 52–62.
- Кудряшова 1999: Кудряшова, М.В.: Поетичний словник український неокласиків. Рукопис дис. ... канд. філол. наук. Харків, 1999.
- Рильський 1983: Рильський, М.Т.: Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1.
- Рильський 1983: Рильський, М.Т.: Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 2.
- Рильський 1983: Рильський, М.Т.: Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 3.
- Рильський 1984: Рильський, М.Т.: Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 4.
- Словник української мови 1970-1980: Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1–11.
- Соколовська 2002: Соколовська, Ж.П.: Картина світу та ієрархія сем. Мовознавство. 2002. № 6. С. 87–91.
- Ставицька 2000: Ставицька, Л.О.: Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ ст. Київ: Правда Ярославичів, 2000.
- Сюта 2017: Сюта, Г.М.: Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ: КММ, 2017.
- Філіпович 1989: Філіпович, П.: Поезії. Київ: Рад. письменник, 1989.
- Клен Юрій 1991: Клен, Ю.: Вибране. Упоряд., авт. передм. та приміт. Ю. Ковалів. Київ: Дніпро, 1991.

SUMMARY

The article is devoted to the study of existential linguistic and aesthetic signs of culture manifested in the works of Ukrainian neoclassical writers. In the works of the neoclassical writers, the word-concept “life” often has the meaning of “the existence of all living things”

and is opposed to death. In their poetry, the theme of life is closely linked to the motif of rebirth and birth, as seen in the works of Philipovych and Yuriy Klen. In the works of M. Rylsky, M. Zerov, P. Filipovych, M. Dry-Khmara, and Yuriy Klen, associative and figurative connections of life with water, earth, sun, and soul are productively developed. For example, the metaphorical model water-life emphasizes the life-giving element of water as the primary element of the world, and the model earth-life has a mythopoetic basis, being associated with the motifs of pregnancy and birth.

The article analyzes the use of the lexeme “death” in the poetry of the neoclassics, in particular, various aspects of its symbolism and metaphorical embodiment. In the linguistic discourse of the MESK neoclassics, death is verbalized through images related to death, which are used to express various emotions, concepts and ideas, such as farewell to the past, wishes for death, as well as its correlation with the images of a corpse, earth, ruin and bird.

Key words: linguistic and aesthetic sign of culture, lexeme, image, metaphor, semantics

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛ-КЛІШЕ У ЗАМОВЛЯЛЬНО-ЗАКЛИНАЛЬНІЙ ПОЕЗІЇ

Парубій Уляна

Львівський національний університет

імені Івана Франка

fedak.zlatka@gmail.com

Останнім часом увагу вчених все частіше привертають питання інтерпретації фольклорного тексту. Водночас розуміння тексту передбачає не лише визначення семантичних особливостей, а й виокремлення його структурних складових, осмислення їхньої ролі і функцій. У цьому контексті в текстах замовляльно-заклинальної поезії свою специфіку мають формули-кліше – це «найвищою мірою стереотипні загальні місця, які часто набувають рис стабільних словесних формул» [Рошияну 1974: 9], чи набір стійких стереотипних елементів, «які постійно використовують в однакових метричних умовах для вираження певної суті» [Lord 1971: 30].

Н. Рошияну зазначав, що «будучи результатом складного творчого процесу, в якому брали участь десятки поколінь, загальні місця виступають як характерні елементи традиції в усній народній творчості і разом з іншими традиційними елементами утворюють загальний доробок носіїв фольклору», є «своєрідним опредметненим типом мислення <...>, який полегшує як процес утворення, так і процес сприйняття фольклорних форм мистецтва» [Рошияну 1974: 9]. Такі формули-кліше у різних жанрах народної творчості М. Грушевський називав «постійними і типовими загальними місцями» [Грушевський 1994: 289], Ф. Колесса [Колесса 1938: 29–30] та І. Денисюк [Денисюк 2005: 28] – «*loci communes*», а М. Познанський визначив їх як «блукаючі формули» [Познанський 1917: 116].

Як зауважила А. Кулагіна, «проблема формульності та широти її семантичного спектру здавна привертала увагу вчених, які пов'язували її з фольклорною свідомістю, міфологічним мисленням, розмовною мовою і спілкуванням тощо. Формульність виявляється на різних рівнях: словесно-мовному (віршово-пісенному), образно-стилістичному, сюжетно-композиційному, ідейно-тематичному. Цим визначаються й різні види формул, які мають характер схем і моделей, з одного боку, а з іншого – художньо-змістове, образне вираження» [Кулагіна 2001: 227].

Для вичерпної характеристики особливостей ролі формул-кліше у замовляльній традиції передусім треба їх виокремити у структурі замовлянь або замовляльного акту. Це непросто, бо «до кліше, по суті, варто віднести будь-який стереотип, усе, що відтворюється за стандартною, завчасно визначеною схемою дій. Такими частково можна вважати всі стереотипні форми поведінки (наприклад, обряди), будь-які шаблонні дії (наприклад, ремісничі та інші виробничі навички) і загалом будь-які дії, які виконуються автоматично. Один із видів таких дій – мовні штампи (і не лише фольклорні, а й газетні, літературні штампи)» [Пермяков 1970: 208].

Сучасне розуміння проблеми формул-кліше дещо інше. Деякі науковці тексти формульного типу розглядають у контексті «малих» жанрових форм, вважаючи такими, «крім традиційних фольклорних жанрів пареміологічного типу (прислів'я, приказки, загадки), клішовані формули-примовки, які виконують роль так званих супровідних

текстів, що залучені як вербальний компонент у склад ритуальної, ігрової, магічної чи виробничо-побутової практики» [Виноградова 1988: 277].

На думку Л. Виноградової, «різновиди таких формул усе ж важко назвати жанрами, адже можливості їх групування і розмежувань визначають перш за все функціональна спрямованість і задіяність у визначених культурно-значущих ситуаціях». Відтак, на думку дослідниці, це мікрожанри або «малі» фольклорні форми [Виноградова 1988: 277], а формули-примовки, формули-«повір'я», «пареміологічні кліше, які примикають до групи формул прогностично-дидактичної орієнтації, разом утворюють єдиний корпус так званих межових фольклорних «мікрожанрів» [Виноградова 1988: 279].

Сучасна дослідниця магічної поезії Оксана Лабашук, враховуючи диференціацію магічних жанрів у народній традиції, довела, що примовку як окремий жанр: «доцільно закріпити за формульними текстами, які включені в обряд чи оказіональну ситуацію і мають магічну природу» [Лабашук 2004: 15]. Відтак, як висновок, на її думку, «примовки також є одним із жанрів магічної поезії» [Лабашук 2004: 18].

Попри значну увагу до питання формульності у фольклористиці, воно все ж залишається не до кінця з'ясованим, а місце формул у текстах магічної поезії потребує спеціального розгляду. Це значною мірою спричинено амбівалентною природою формули: «з одного боку, будучи частиною словесної тканини тексту, вона є його інтегральною частиною, композиційним компонентом, елементом поетики тексту. З іншого боку, формула як базовий елемент традиції за своєю природою не пов'язана з жодним конкретним текстом, тобто використовується при побудові різних текстів. Тож, вона перебуває на перетині традиції і тексту, є посередником між ними як двома пов'язаними реальностями» [Мальцев 1989: 71–72]. Отже, формули-кліше в межах замовляльних текстів є складовими цих текстів, але водночас є й самими текстами. Враховуючи це, варто простежити, як ці формули-кліше поводять себе в окреслених двох випадках.

Формули як «мікрожанр». Словесні формули, які формують фольклорні «мікрожанри», мають спільні ознаки: «невеликий об'єм текстів, стійка формульність їх організації, здатність трансформуватися з одного типу формул у інший, майже універсальна двочленність структурних схем (текстових, або логічних), а також спільна парадигматика смислових елементів» [Виноградова 1988: 279] та виконують більш-менш однакові функції:

1. Магічну.
2. Моделюючо-ситуативну із вказівками до дії.
3. Поетикальну.
4. «Однією з основних функцій формул є проєктивна, оскільки формула проєктує традицію на текст, залучає його таким способом у широкий універсум соціокультурних цінностей; у формулах традиція знаходить своє найповніше втілення» [Мальцев 1989, 72].

Вважаю, що варто докладніше спинитися не лише на здатності формул трансформуватися з одного типу в інші, а й змінювати статус з елементів твору в мікрожанр, що зумовлює їх універсальність та варіативність побутування в межах традиційних зумовленостей. Одним із яскравих прикладів формул-кліше є формули відсилення, які наявні у більшості текстів. Тексти такого типу дуже короткі і мають формульний характер:

*Баба, що шэпче дитэй, сэчэ на порóзи вéника. Вы́тягнэ з ві́ніка
дэ́вяць рóзог и б́е ды́тя: «Нэ́ один, нэ́ два, и нэ́ три» – до́ дэ́вятй.
Пошэ́пче, ка́жной рóзочкой б́е. Пору́бае на порóзе и на дорóгу выно́сэ*

и прика́зывает: «Отку́ль крик пришо́у, шоб туды́ назад пошóу»
[Полесские заговоры... 2003: 76].

Кри́кксы, пла́ксы отсыла́е
На круты́е го́ры, на мхи, на боло́та, на вся́кие цветá,
Де ве́тер не ве́е, и со́нцэ не грее́... [Полесские заговоры... 2003: 50].

Иди́тэ на сухэ́и дубы́ны, на ло́зы, на трено́зы,
Де ви́тэр не ви́е,
Де со́нцэ не све́титъ,
Де пта́шкы не лэ́тають... [Полесские заговоры... 2003: 64].

Привертають до себе увагу і формули такого типу:

...То ж я тэбэ́ выговара́ю, вымовля́ю,
Из косте́й, из мо́щэй,
Из рук, из ног,
Из очэ́й, из плэ́чэй,
Из румя́ного лы́ця,
Из жо́втойи кості́... [Полесские заговоры... 2003: 103].

У науковій літературі це вважають формулами перерахунку частин тіла [Завьялова 2006: 242], однак аналіз текстів показує, що вони мають подвійне навантаження: з одного боку, це формули відсилання, а з іншого, тип формул-кліше з різного роду перерахунками, багаточленними конструкціями. Як бачимо, тут ідеться про однорідні у певному сенсі елементи, що поєднані послідовно або розділені іншими словами. Найчастіше це перерахунок елементів однієї семантичної групи, що характеризує певний об'єкт або дію. Ось як, наприклад, у замовляннях описують хворобу, використовуючи різні принципи означення (предметна належність, часова, статева, акціональна):

...Ляк от воды́,
Ляк от травы́,
Ляк от ба́тька,
Ляк от ма́терь... [Полесские заговоры... 2003: 105].

...ранне́, полудньове́, вечорове́е, полуно́чне... [Запис Парубій Уляни 28.07. 2006 р].

...зняти уроки́ женські, дівоцькі, парубоцькі, мужицькіє... [Запис Парубій Уляни 28.07. 2006 р.].

...Поду́манныя, пога́даныя,
Насло́нэ, примы́сленэ,
Примóвлєннэ, приго́ворєнэ,
Мужы́цке, жоно́че,
Поробóче, дево́че, недорóсткове [Полесские заговоры...2003: 46].

Так, формули-кліше, що належать до формул перерахунку, також формують і різні семантичні групи, що дає змогу диференціювати їх за певними ознаками і означити як, наприклад, *числові формули-кліше*:

Як ў жы́вотэ боли́тъ, то то заво́й, трэ́б каза́ ты:

*От завѡи дѣвѣять братѡѹ,
От дѣвѣятї до вѡсьмї,
От вѡсьмї до семї,
От семї до шѣстї,
От шѣстї до пятї,
От пятї до штѣрѡх,
От штѣрѡх до трѡх,
От трѡх до двѡх,
От двѡх до ѡдного,
Дай нѣмѧ ни ѡдного* [Полесские заговоры...2003: 329].

Як бачимо, тут наявна ідея знищення, що має вигляд формули знищення і реалізується у числових формулах:

“Нї дев’ять, нї вісім, нї сім, нї шість, нї п’ять, нї чотири, нї три, нї один, – тоді знов зачинаєте від дев’ять – нї дев’ять, нї вісім, нї сім, нї шість, нї п’ять, нї чотири, нї три, нї два, нї один”. Так три рази. Пізніше уже, всі вугли скинули і знову говорите, знов так одним духом, я вам кажу, одним духом “Отче наш” і тогди кажете: “Уроки чорних очей, уроки...” [Запис Парубій Уляни 7.07. 1999 р.].

Е. Олупе доводив, що, «будучи одним із формантів структури замовляння, формули знищення часто є елементом у різних і навіть протилежних за своєю спрямованістю та функцією замовляння і магічних діях. Сам термін свідчить про те, що метою подібних формул є ліквідація, знищення причин зла і самого втілення зла, а також втручання в будь-які інші процеси з метою завадити їх дії» [Олупе 1993: 128]. На думку вченого, такі формули «характеризують сукупність уявлень і прийомів, які дають змогу проявитися ідеї знищення. Одночасно арсенал прийомів у їх вербальному вияві обмежує формульність замовлянь» [Олупе 1993: 128].

Ідею знищення формують й інші формули, які конкретизують просторово-часові умови подолання зла. До прикладу, формули відсилання маркують простір, деякі формули перерахунку маркують шлях виходу хвороби, а окремі (називні формули) виконують уточнювальну функцію.

Наявність у текстах формул-перерахунку утворює в замовляннях певну інерцію ритму, адже породжує нанизування однакових форм, моделей і конструкцій, яке слугує додатковим засобом «зв’язування» тексту всередині окремих блоків і фігур між ними. Це дає підстави вести мову про естетичні особливості формул-кліше. Такі формули утворюють, за словами І. Амроян, своєрідний епітет [Амроян 2000].

Формули як елемент фольклорного тексту. Формули-кліше як елементи фольклорного твору загалом зберігають усі ознаки “мікрожанру”, що дещо розширює їхні функції. Як елементи більш складних творів вони можуть виконувати:

1. Структуротворчу та сюжетотворчу функції.

Такі функції можна виявити зокрема при аналізі композиції замовлянь: «Замовляльний текст переважно формується так, що його центральна частина охоплює основну смислову формулу (котра і є “ключем”). Проте основна формула може бути і в кінці замовляльного тексту. Ускладнення і нарощування обсягу замовляння зумовлює відтворення певної, нехай незначної, оповіді, яка має сюжет чи сюжетну ситуацію. За таких умов треба вести мову про достатньо розроблену композиційну структуру, а на вербальному рівні – композицію тексту» [Харитоновна 1999: 405]. Відомо, що композиційна схема будь-якого замовляння включає певні усталені формули, які співвіднесені з відповідними частинами структури. З огляду на композиційні

особливості замовлянь та спираючись на напрацювання Н. Рошияну, спробуємо виділити в замовляльних текстах ініціальні, медіальні та фінальні формули. Так, ініціальними формулами можна вважати усталені конструкції такого типу:

*Гóсподу Бóгу помолю́ся,
Свято́й Прэчы́стой Бóжой Ма́тэры поклоню́сь,
Свята́ Прэчы́ста Бóжа Маты,
Ста́нь у по́мочь на́шему дитя́ты* [Полесские заговоры... 2003: 184].

*Пэ́ришим ра́зом,
Лу́чим ча́сом ...* [Полесские заговоры... 2003: 193].

*За пэ́ришим ра́зом, за Господним ука́зом,
Гóсподы, присту́пы, поможы́.
Вси святы́и, Кы́йивськии, Поча́йовськии ...* [Полесские заговоры... 2003: 103].

У композиційній схемі замовлянь такі формули найчастіше виконують функцію зачину.

Наступний тип формул – фінальні.

...Я словами, а Бог и с помочу [Полесские заговоры... 2003: 99].

*...Сёго́дни святы́й четве́рг, про́шу я тебе́,
Да́й по́мочы от себе́* [Полесские заговоры... 2003: 106].

*... Нэ сама́ подува́ю, сам Госпо́дь подува́е,
Прэчы́стая Бóжа Маты помóч дава́е* [Полесские заговоры... 2003: 108].

...Неха́й Бог да́е по́мочь [Полесские заговоры... 2003: 192].

З погляду семантики це так звані легімітаційні формули, які у своїй основі мають тему «божественного узаконення»¹⁹.

Використання таких словесних конструкцій, на думку Н. Рудика, мало «посилити магічну дію на людину – ймовірно, у відведенні від людини, яка промовляє замовляння, можливих поганих наслідків його взаємодії з вищими силами» [Рудик 2005: 67].

В замовляльних текстах непросто відстежити присутність медіальних формул. Н. Рошияну зауважив, що через розкиданість таких формул по тексту, проблематичність визначення їхньої функціональної спрямованості, відсутність системи класифікації, науковці не приділяють їм належної уваги [Рудик 2005: 88–89]. Незважаючи на це, їх наявність у деяких зразках очевидна:

*– Пристрі́т сніданковий,
Пристрі́т обідній,
Пристрі́т вечірній,
Пристрі́т полуно́щний,
Пристрі́т вітряний,
Пристрі́т віхровий,
Пристрі́т степовий,
Пристрі́т межовий,*

¹⁹ Термін – легімітаційна формула (*divinelegitimation*) увів Г. Канінгем [Cunningham 1997: 2] за аналогією з «типом узаконення», який виділив А. Фалькенштейн для шумерських заклинань [Falkenstein 1931: 20]. У шумерських заклинаннях, які відповідають цьому типу, жрець легітимізує себе як представник богів (див. [Falkenstein 1931: 20–35]). Під «божественним узаконенням» Г. Канінгем має на увазі твердження, що заклинання належить богам, а не людині [Рудик 2005: 67].

*Пристріт чоловічий,
Пристріт жіночий,
Пристріт парубочий,
Пристріт дівочий,
Пристріт ломучий,
Пристріт колючий,
Морозом обкидав,
В гарячку обсипав,
Я тебе вимовляю,
Я тебе викликаю,
З семи десяти жил.
Я тебе вимовляю,
Я тебе висилаю
На чорне море.
На чорному морі
Чорний чоловік сидить,
Чорний вогонь горить.
Чорна виделка, чорна тарілка,
Чорний ніж, чорна печінка,
Туди я тебе висилаю,
Щоб ти там колов,
Щоб ти там ламав,
Щоб ти там шмигав,
Червону кров хлебтав,
Жовту кість ламав,
Біле тіло труждав.
Я тебе висилаю,
Де ясне сонце не сходе,
Де курячий слух не заносе,
Там скоренися,
Там звеселися,
Од мене одчепися.
Тьху! Згинь, пропади!
Де взявся – туди йди! [Ви, зорі-зориці... 1991: 48–49].*

Є приклади того, що самі замовляння часто постають як медіальні формули в інших фольклорних жанрах. Так, Н. Рошияну в межах казки виводив підвид медіальних формул, називаючи їх магічними [Рудик 2005: 118–119]. Часто це окремі тексти замовлянь або невеличкі примовки типу «*Ловись, рибко, велика й мала!*» з казки про Вовка і Лисичку.

2. Формули як опорні точки.

Є. Кузьміна зазначала, що «у своїй структурі типові місця обов’язково мають набір опорних чи ключових слів, за якими їх можна розпізнати. Ці слова, зв’язані у стійкі словосполучення, згодом набували образності, являючи собою епічні формули, які функціонують у структурі епосу як у складі типових місць, так і самотійно. Загальні місця тісно пов’язані з поворотом сюжету і наче маркують собою важливі в сюжетному плані епізоди героїчного оповідання» [Кузьміна 2005: 5].

3. У дослідженні структури фольклорного твору В. Кінцанс писав про «здатність своєрідно стискувати широкі семантичні поля відтворення певних текстів з допомогою економно містких, повторювальних формул, інваріантних елементів»

[Кінцанс 1986: 68]. Таку функцію можна простежити на прикладі формул, які інколи трапляються в текстах замовлянь незалежно від контексту, але несуть у собі певне семантичне навантаження. Однією з таких формул є формула *«уроки (уроки) на сороки»*.

4. Сприяють утворенню поетичних фігур і фольклорних явищ.

Як бачимо, питання формульності текстів замовляльно-заклинальної поезії охоплює низку завдань, які варто дослідити. Зрозуміло, що пріоритетною має бути лише розробка принципів виокремлення таких формул та їх типізації, а й проблема формульності фольклорного тексту загалом, зокрема дослідження того, як формули формують поетику замовлянь – образність та поетичний синтаксис. Цікавим є питання про те, чи зазнають змін формули в контексті побутування, як це виявляється і що зумовлює такі зміни.

Вивівши формульність замовлянь як основну ознаку, Філарет Колесса декларував: *«замовляння – це формули побажання...»* [Колесса 1970, 289]. Отже, аналіз основних підходів у вивченні цієї ознаки фольклору підтверджує, що формульність замовляльно-заклинальних текстів є не лише їх основною ознакою, а й впливає на структуру та поетичні особливості цих творів.

Проаналізований матеріал дає підстави в межах тексту вести мову про певні типи формул та виокремити їх як текстотворчі або враховуючи умови обрядової ситуації, досвід виконавця, *«перенести»* ті ж формули в розряд мікрожанру. Статусне взаємоперетікання формульних елементів сприяє гнучким структурним трансформаціям, які відображуються і на поетиці замовлянь.

Література

Ам р о я н 2000: Амроян, И. Ф.: Типология цепевидных структур: [монография]. Тольятти 2000.

В и , з о р і - з о р и ц і ... 1991: Ви, зорі-зориці...: Українська народна магічна поезія: (Замовляння). Молодь, Київ 1991.

В и н о г р а д о в а 1988: Виноградова, Л. Н.: Отражение древнеславянских мифологических представлений в «малых» формах. In: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X международный съезд славистов: доклады советской делегации. Наука, Москва 1988, с. 277–288.

Г р у ш е в с ь к и й 1994: Грушевський, М.: Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. Т. IV; Кн. 1. Либідь, Київ 1994.

Д е н и с ю к 2005: Денисюк, І.: Національна специфіка українського фольклору. In: Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці: у 3 т., 4 кн. Т. 3: Фольклористичні дослідження. ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2005, с. 15–42.

З а в ь я л о в а 2006: Завьялова, М. В.: Балто-славянський заговорний текст: лингвистический анализ и модель мира. Наука, Москва 2006.

З а п и с П а р у б і й У л я н и 28.07.2006 р.: Запис Парубій Уляни 28.07. 2006 р. у с. Ростань Шацького р-ну Волинської обл. від Півнюк Олександри Марківни, 1914 р. народж.

З а п и с П а р у б і й У л я н и 7.07.1999 р.: Запис Парубій Уляни 7.07. 1999 р. у с. Космач Кривівського р-ну Івано-Франківської обл. від Багрийчук Марії Данилівни 1932 р. народж.

К о л е с с а 1970: Колесса, Ф.: Музикознавчі праці. Наукова думка, Київ 1970.

К о л е с с а 1938: Колесса, Ф.: Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). Накладом фонду «Учітеся, брати мої», Львів 1938.

К у з ь м и н а 2005: Кузьмина, Е. Н.: О систематизации типических мест героического эпоса народов Сибири. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://www.ruthenia.ru/folklore/kuzmina29.htm>

Кулагина 2009: Кулагина, А. В.: Общеславянские балладные формулы. In: Художественный мир традиционной культуры: сб. статей к 75-летию В. Г. Смолицкого. Москва 2001, с. 227–238.

Лабашук 1989: Лабашук, О.: Українська примовка: структура, побутування, функції. Тернопіль 2004.

Мальцев 1989: Мальцев, Г. И.: Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики (Исследование по эстетике устно-поэтического канона). Наука, Ленинград 1989.

Олупе 1993: Олупе, Э.: Формулы уничтожения в латышских заговорах In: Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Наука, Москва 1993, с. 128–139.

Пермяков 1970: Пермяков, Г. Л.: Разрозненные заметки. In: Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. Москва 1970, с. 207–221.

Познанський 1995: Познанський, Н.: Заговори. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. Репринт издания 1917 года. Индрик, Москва 1995.

Полесские заговоры... 2003: Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.). Москва 2003.

Рошияну 1974: Рошияну, Н.: Традиционные формулы сказок. Москва 1974.

Рудик 2005: Рудик, Н. Г.: О месопотамской заклинательной традиции. In: Заговорный текст. Генезис и структура. Индрик, Москва 2005.

Рыбаков 1974: Рыбаков, Б. А.: Языческое мировоззрение русского средневековья. In: Вопросы истории. №1. 1974, с. 3–30.

Lord 1971: Lord, A. B.: The Singer of Tales. New York 1971.

Summary

The article is dedicated to the analysis of formulaic clichés in incantations. The functional features of verbal formulas are analyzed, particularly as factors in creating "small" folklore forms. It is shown that incantatory formulas are not only separate genre units, but their main functions in the structure of larger textual compositions are highlighted.

Key words: spell and incantation poetry , incantations, formulaic clichés, microgenre, functional features.

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Приймак Інна

Хмельницький національний університет

prijmak_inna@ukr.net

Історія взаємин народів України та Чеської Республіки триває понад тисячоліття, від перших згадок за часів Середньовіччя до сьогодення. Тема українсько-чеських літературних контактів досліджується і розробляється доволі активно, в багатьох напрямках і аспектах, особливо останнім часом. Дослідження торкаються різних історико-літературних періодів, особистого внеску окремих діячів і письменників у літературний процес, перекладів, які завжди є базою для міжнаціональних літературних контактів, історії літератури. Питання взаємодії між чеською та українською культурами почало привертати систематичну увагу дослідників вже на початку XIX ст., насамперед унаслідок впливу ідей будителів слов'янського відродження на становлення нової сторінки в історії українського письменства.

Сьогодні маємо низку порівняльних студій, у яких висвітлені питання творчості окремих письменників, розкриття певних тем і поглядів на літературні взаємини двох країн²⁰. Однак поза увагою дослідників й досі залишаються концептуальні питання взаємин письменників певної мистецької доби. У цій статті маємо за мету розглянути вплив чеської романтичної літератури на творчість українських поетів I половини XIX ст.

Історія українсько-чеських літературних взаємин сягає часів давньої доби писемства. Гарні добросусідські стосунки характеризують обидві сторони ще з часів правління Володимира Великого. Про це читаємо на сторінках Лаврентіївського та Іпатіївського літописів. О Колесса слушно зауважує, що “поважних конфліктів між українським та чеським народом не було. Навпаки лучить обидва народи ціле пасмо спільних культурних та економічних інтересів і тісних взаємин політичних вже від найдавніших часів” [Колесса 1924: 5]. У своїй фундаментальній праці “Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX ст.” учений наводить переконливі факти тяглості культурно-історичних традицій між двома народами. “Сліди культурних взаємин чесько-українських сягають далеко в старовину. Від XI. в. знані і розповсюдені були на Україні житія чеських святих Вячеслава і Людмили, а їх імена, взяті до грецько-українського календаря, подибуємо тут ще протягом ряду дальших століть. В старочеському монастирю на Сазаві жила пам'ять про укр. святих Бориса й Гліба. В „Слові о полку Ігоря” сказано, що Німці, Венетці, Греки і Морава співають про князя Святослава” [Колесса 1924: 4].

²⁰ Особливо ґрунтовно у сучасному літературознавстві зв'язки між українською та чеською літературами здійснив М. Мольнар, автор праць “Перші чехословацькі відгуки про творчість Івана Котляревського”, “Про чеських знайомих Тараса Шевченка”, “До 100-річчя празького видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка”, “До початків українського шевченкознавства та взагалі українознавства в Празькому університеті”, “Улюблений чеський поет Івана Франка”, “Іван Франко про словаків”, “Братні зв'язки” та ін.

Яскравим прикладом мистецьких взаємин між чехами та українцями вважають запис у рукописній граматиці 1571 року, яку готував до друку видатний чеський учений і культурно-освітній діяч XVI ст. Ян Благослав. Йдеться про вірш-пісню баладного характеру “Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?”.

За свідченням Яна Благослава, цей текст він записав від якогось Никодима, що прийшов до нього у Моравію з Венеції. Між ними зав’язалося тісне спілкування, адже кожен із них мав надії, що слов’янське Відродження ось-ось настане. Саме Никодим відкрив Яну Благославу відомості про українську мову, саме від нього було записано вірш-пісню. Однак ці перші культурно-мистецькі взаємини не набули значного поширення й розквіту. Лише з розвитком романтизму в європейських літературах, поширенням ідей слов’янської єдності відновлюються втрачені зв’язки.

Період від останньої чверті XVIII ст. до революції 1848 р в історії Чехії називають епохою національного відродження. За цей час чеська література позбулася впливу німецькомовної культурної та літературної традиції. Наприкінці XVIII ст. у чеській культурі спостерігаємо активізацію національних рухів, формування сучасної чеської нації. Вагому роль у цих процесах відіграла саме національна чеська література. Початок становлення, період консолідації народу відбувався протягом 1775–1805рр, коли на мистецькій арені з’являється Йозеф Добровський, який не лише працює на ниві чеського словесного мистецтва, а й відкриває інші слов’янські культури. Він одним із перших здійснив детальний аналіз тогочасного українського писемства, надаючи особливого значення “Енеїді” І. Котляревського.

Другий період (1805–1830) характеризується домінуванням у мистецьких пам’ятках патріотичних ідей, які й надалі сприятимуть консолідації нації. Активно працюють П.-Я. Шафарик, Я. Коллар, Ф. Палацький, Ф. Л. Челаковський, які мали “не лиш великий вплив на літературне і національне відродження українського народу в Галичині, особливо ж на літературну діяльність Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича, але також на слов’янофільську ідеологію та стремління визначних письменників Придніпрянської України” [Франко 1981: 489]. Іван Франко справедливо резюмував, що мистецтво красного слова на слов’янських землях відродилося завдяки “зусиллями великих мужів, правдивих лицарів духу і слова, таких як Добровський, Шафарик, Коллар, Юнгманн, Ганка, Челаковський, Палацький і їх наслідників, піднеслося і в своїй національній свідомості та енергичній культурній праці віднайшло й свою силу” [Франко 1981: 481]. Уже після революції 1848 року в чеському суспільстві остаточно відбувається процес формування самодостатньої національної спільноти.

Безумовно, ідеї слов’янського братерства, висловлені видатними чеськими діячами, набули поширення й на українських землях. Праці Й. Добровського, В. Ганки, Я. Коллара, П. Шафарика, Ф. Л. Челаковського, К. Гавлічека сприяли популяризації ідей пізнання слов’янського світу. Іван Франко стверджує: “Початки відродження нової, національної літератури на спільній, народній основі припадають в Галицькій і в українській Русі в часи т[ак] зв[аного] відродження слов’янського, часи, в котрих одним з характеристичних світочів на слов’янським небі був знаменитий Ян Коллар” [Франко 1981: 43].

Одними з перших, хто творчо переосмислили й адаптували ідеї об’єднання слов’ян під потреби українського культурного відродження, були діячі “Руської трійці”. Це літературне угруповання, очолюване Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем, ще з кінця 1820 х років розпочало на західних українських землях національно-культурне відродження. Їхнім гаслом були слова: «Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде».

В оригінальних поезіях Маркіяна Шашкевича прослідковуємо поєднання минулого і сучасного, використання фольклорних джерел чеського та українського походження.

У вірші “Загадка” автор, поряд із міфологічними слов’янськими богами (Святовид, Купайло, Коляда, Лада), згадує відому княжну Любушу, яка, за легендою, заснувала місто Прагу, а поруч з нею автор ставить князя Ярослава Мудрого, який заснував Київ: *“Над ярою Волтавою/Суд Любушин мир давав;/ Над Дніпром-Славутицькою/Так Ярослав ся вславляв”* [Шашкевич 2007: 62]. М. Шашкевич наголошує на визначній ролі цих діячів, які є символами правителя-державотворця.

Особливе місце в історії чеської літератури займають Краледворський і Зеленогорський рукописи. Прикметно, що у збірнику “Русалка Дністровая” у розділі “Переводи” вміщені чотири ліричні поезії із Краледвірського рукопису, які переклав Маркіян Шашкевич. Відомо, що Ярослав Головацький та Іван Вагилевич також перекладали окремі уривки з цього рукопису.

Діячі чеського літературного руху Зап і Коубек, які певний час мешкали у Львові, залучили своїх українських колег до співпраці з “Часописом Чеського Музею”, засновником і редактором якого був Ф. Палацький. На той час це друковане видання було “головним органом чесько-українських взаємин” (О. Колесса). Так у 40-ві рр. XIX ст. Іван Вагилевич написав декілька розвідок до цього часопису, тут оприлюднено кілька етнографічних заміток Ярослава Головацького, а також його статтю “Подорож по Галицькій та Угорській Русі”.

Згодом зв’язки між чеськими та українськими письменниками стають ще міцнішими. Із розвитком романтизму все більше митців звертаються до мистецьких надбань інших слов’янських народів.

Протягом усієї своєї діяльності відомий український вчений, фольклорист, письменник Микола Костомаров вивчав історію слов’янських народів, часто в його помешканні збиралися студенти, професори, під час цікавих розмов неодноразово зверталися до трактування праць Я. Коллара й П. Шафарика. Сучасники згадують, що М. Костомаров спілкувався із професором права Київського університету М. Д. Іванішевим, який у 1836–1838 рр. зустрічався з відомими чеськими діячами: Ф. Палацьким та В. Ганкою.

Зазначимо, що контакти між чеськими та українськими діячами були досить міцні. Початком тісної співпраці стала подорож Йозефа Добровського до Російської імперії у 1792–1793 рр., зокрема його перебування в Києві, де він збирав матеріали для започаткування славістики в Празі. За прикладом Йозефа Добровського багато чеських письменників і фольклористів здійснили численні подорожі Східною Європою та країнами слов’янського світу, як, наприклад, К. В. Запа, який певний час жив у Львові. Чеські митці та діячі національного відродження активно цікавилися історією, етнографією, фольклором українського народу. У бібліотеці П. Шафарика були праці з історії України, твори українських поетів і письменників, серед них – “Енеїда” І. Котляревського, “Думки і пісні” А. Могили, “Кобзар” Т. Шевченка.

Відомий український письменник, фольклорист, критик О. М. Бодянський, перебуваючи за межами України, познайомився з П. Шафариком і протягом тривалого часу листувався з ним. Також приїздили на чеські землі Ізмаїл Срезневський, Яків Головацький, Панталеймон Куліш. Такі зустрічі сприяли зміцненню міжнаціональних зв’язків. О. Прицак слушно стверджує що, “у своїй початковій формі чеське слов’янофільство викликало захоплення, правдиве співчуття, зацікавлення усіма слов’янськими мовами, літературами, словом, – воно тоді ще не було використане царською бюрократією і ще не zdeгенерувалося, як це стало пізніше, до концепції злиття в обіймаючій всіх слов’ян російській тиранії” [Прицак 1994: 4].

Для популяризації надбань чеської літератури українські письменники здійснювали переклади відомих творів чеської літератури. У цьому контексті варто згадати відомого українського поета-романтика А. Метлинського. Єдина поетична збірка “Думки і пісні та ще дещо” (1839) вийшла під псевдонімом Амвросія Могили з епіграфом: “Ой в степу могила з вітром говорила”, оскільки поет слушно вважав: як із минулого виростає сучасне, так із могили предка, в якій живе його дух, проростає майбутнє. У цій збірці, окрім оригінальних поезій, вміщено низку перекладів. Зокрема він звертається до надбань відомого чеського письменника, фольклориста, активного діяча доби слов’янського відродження Ф. Л. Челаковського.

У розділі „Изъ Чехіи“ бачимо переклади громадянської лірики Ф.- Л. Челаковського: „Ночна розмова“, „Милого з милою“, „Смерть царя“. Ці твори є яскравими зразками літератури доби романтизму. Переклади Метлинського позначені особливою увагою до відтворення деталей і точною передачею стилістичних особливостей

У поезії “Ночна розмова” ліричний герой – молодий козак, який перебуває далеко од рідного дому: “*Край то широкий, Шведська земля од моря до синіх гір*” [Метлинський 1839: 73], веде душевну розмову з рідною стороною, “*з даллю-Вкраїною, де його рід!*”. Герой тужить за рідною землею, батьками, дружиною, дітьми й серце козака радісно забилося, коли “*вітер буйний, знявсь, засвистів, загудів, // Вісточку з України приніс, // і серце лоскоче вість рідною мовою*” [Метлинський 1839: 74].

Друга поезія, перекладена А. Метлинським, “Милого з милою”, тяжіє до любовної лірики баладного характеру. Початок пісні нагадує заспів ліричної балади. Постійні епітети, якими звично означається дівоча краса, а також демінутивні форми малюють тендітний та ніжний образ ліричної героїні, що розкриває традиційні народні уявлення про взірць жіночої краси. Образи дівчини та козака, які не можуть бути разом, є центральними у творі. Мотив втечі з коханим є наскрізним у цій поезії. На заваді щастю закоханих стоять батьки дівчини. Смутна й заплакана лірична героїня звіряється коханому: “*Ох нам лихо, мій миленький. Ой нам лихо!// Нас розрізнути вже на віки хочать! Батько й матінка тебе щось не злюбили;/ З нелюбом йти мені в церкву велять!*” [Метлинський 1839: 73]. Козак, коханий дівчини, пропонує їй втекти на “острів дивний”, який захований серед озера, за високими горами. Вірш є зворушливим діалогом, в якому закоханий юнак висловлює щирі сподівання на щасливе майбутнє. На слова-вагання коханої, як вона житиме без рідних, далеко від рідного краю: “*Де ж я, мій милий, возьму там садок, / Як покину грядочки, квіти червоні, / Батька і матінку як знайти там?*”, козак впевнено відповідає: “*Всюди, дівчинонько, знайдеш садок/ Буде нам за батенька там ясний місяць, / А за рідную неньку зоря*” [Метлинський 1839: 74], пестливі слова та постійні епітети надають творові А. Метлинського емоційної глибини і художньої виразності, а народнопоетична символіка довершує образ ліричної героїні. Ліричний настрій перекладу створюють сповнені ніжності звертання “дівчино-голубко”, “дівчинонько”, які побудовані на постійних епітетах і мають символіко-метафоричний характер. Ці поетичні звертання парубка стають засобами образної характеристики ліричної героїні.

Ключовим образом третьої поезії, вміщеної у збірці “Думи і пісні та ще дещо”, є пейзаж, який виступає тлом для розгортання драматичного сюжету: “*Зірочки погасли в ночнім небі,/ В хмарах помутився ясний місяць.../ Ніченько чорная, ніченько смутная!*” [Метлинський 1839: 76]. Картини чорної темної ночі суголосні переживанням ліричного героя, який оплакує смерть “*царя богу наймилішого,/ До усіх людей найласкавішого і найдобрішого*” [Метлинський 1839: 76]. Автор застосовує типові для романтичної поезики прийоми – використання метафор, порівнянь, паралелізмів та контрасту. Функція пейзажу в поезії є передусім виражальною і настроєвою. А. Метлинський

у своєму варіанті перекладу використовує багато поетичних засобів фольклорних зразків. Традиційним для поезики народної пісні є використання пестливих слів. Тут ми зустрічаємо такі слова й вирази: “рано-раненько”, “слізеньками”, “частенько й глибоченько”, “дівчинонька” тощо. Діалогічна форма теж характерна для народної пісенності.

Із старочеської А. Метлинський також майстерно переклав відомі уривки „Краледворського рукопису“: „Бенесь Германовъ“, „Олень“, „Сиротинка“.

Загалом літературні взаємини А. Метлинського та Ф.-Л. Челаковського були досить тісними. Окрім перекладів, український поет написав кілька поезій, мотиви яких навіяні творами чеського колеги.

Вірш “Пожар Москви” написаний А. Метлинським під впливом “Великої панахиди” Ф.-Л. Челаковського. Український поет-романтик описує пожежі, які охопили Москву того дня, коли військо Наполеона увійшло до міста, та тривали цілий тиждень. А. Метлинський подав власне бачення і розуміння цих подій, своєрідно інтерпретував історичний факт, потрактувавши вогонь, який охопив Москву, як символічний образ поминальної свічки, поставленої в пам’ять про полеглих у битвах за волю героїв-козаків. Автором чітко визначено художній хронотоп подій: просторова характеристика – “царство білого царя”, часова – “як півнеба зірочка мітлою застигла” (йдеться про комету, яка з’явилася у 1812 році і віщувала світові катаклізми). Однак часово-просторовий континуум поступово розростається: час виходить і з минулого і прагне у вічність, а дія переноситься в Україну, де з могил підіймаються козаки, щоб рятувати Москву. Емоційне напруження увиразнюють закличні інтонації, зміна ритміки – то розлогої, поважної, то прискореної, бойової, а також нагнітання дієслів (свічка “гуготіла..., клекотала, / Стогнала, тріщала, ревла і бурхала”), алітерації (“засвистіли стріли, стріли / І козацький гострий спис / В ребра ворогів поліз”) та поетична гіперболізація розмірів свічки, яка, на думку автора, “із рідного краю... Всю нечисть-чужину змела!” [Метлинський 1839: 63]

Зауважимо, що Ф.-Л. Челаковський також звертався до творчого доробку А. Метлинського. Так 1842 року він перекладає чеською мовою баладу “Козача смерть”.

Відтак варто відзначити, що чесько-українські взаємини є досить давніми та тривають понад тисячоліття. Особливо тісними літературні зв’язки постають у добу поширення романтизму. Значний вплив на становлення творчості українських поетів-романтиків мають праці чеських вчених: Й. Домбровського, Я. Коллара, П. Шафарика, В. Ганки. М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, А. Метлинський у своїй літературній діяльності перекладали твори чеських письменників, зокрема Ф.-Л. Челаковського. Тісні контакти між двома народами сприяли літературній інтеграції у світ чеського національного відродження. Літературний процес сьогодні стрімко розвивається, з’являються нові напрями, течії, імена. Тож вивчення української та чеської писемності у контексті впливу традицій та виявлення новацій є нагальною потребою.

Література

Колесса 1924: Колесса, О.: Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до XX ст. Прага 1924

Мольнар 2009: Мольнар, М.: Від Влтави до Дніпра: Студії з українського літературознавства та міжслов'янських літературних взаємин. Гражда, Ужгород 2009.

Метлинський 1839: Метлинський, А.: *Думки и пісні* та ще де-що Амвросія Могили Харьков: Університетська типографія, 1839.

Пріцак 1994: Пріцак, О.: Пророк. In: Київська старовина. № 2. 1994, с. 3 – 19

Франко 1981: Франко, І.: Нова чеська література і її розвій. Зібрання творів. у 50-ти т. Т. 31. Наукова думка, Київ, с. 481–498.

Франко 1981: Франко, І.: Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар . Зібрання творів. у 50-ти т. Т. 29. Наукова думка, Київ, с. 40-50.

Шашкевич 2007: Шашкевич, М.: In. Русалка Дністрова: Книга II. Науково-критичне видання. Львів, 2007.

Summary

The article examines the history of Ukrainian-Czech literary relations in the era of romanticism. During the spread of romantic tendencies in art, ties between Slavic literary figures became especially close. Y. Kollar, P. Shafarik, and V. Hanka had a significant influence on the formation of the views of Ukrainian romantic poets. The creative legacy of the members of the "Russian Trinity", A. Metlynsky, includes translations of the works of Czech writers. In particular, F. Chelakovsky. Close contacts between the two peoples contributed to literary integration into the world of the Slavic revival.

Keywords: Ukrainian-Czech literary relations, translated literature.

АБСУРД МАРГІНАЛЬНОСТІ І/АБО МАРГІНЕС АБСУРДНОСТІ У ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА

Штейнбук Фелікс

Університет Коменського у Братиславі

feliks.shteinbuk@uniba.sk

Творчість одного з наймолодших лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка Олеся Ульяненка не втрачає на актуальності навіть за сучасних трагічних обставин, зумовлених російсько-українською війною, і продовжує ставити чимало надзвичайно складних і захоплюючих питань перед дослідниками української літератури. Найчастіше, наприклад, закиди, які лунали на адресу Олеся Ульяненка, стосувалися того, що письменник, мовляв, чи не до останку був занурений у маргінальний світ – у світ злочинців, божевільних та збоченців. Так, на думку Світлани Підпригори, «О. Ульяненко художньо моделює психологію маргінальних особистостей, котрі часто мають патологічні розлади» [Підпригора 2018]. «З культурним кодом “низької смерті”» пов’язує «провідн[у] семантик[у] сучасної епохи – семантик[у] маргінальності», і Надія Тендітна, вказуючи при цьому, звісно, на «проз[у] О. Ульяненка» [Тендітна 2009: 6].

У негативній площині розглядається і споріднений із топосом маргінальності, хоч, звісно, аж ніяк не тотожний останньому, топос абсурдності. Йдеться, наприклад, про те, що Олег Соловей останній завершений роман митця «Перли і свині» визначає «цивілізаційним безумом» [Соловей 2013: 29]. А Н. Тендітна, присвятивши одну зі своїх статей розгляду образу Серафими з однойменного роману Олеся Ульяненка, стверджує, що «предтечею цього образу у романі “Сталінка” епізодично змальовано Марію Піскуриху, у романі “Знак Саваофа” – Ілону, а в “Дофіні Сатани” – Ольку Пінчукову та матір Івана Білозуба, які наділені сильними руйнівними нахилами» через те, що «сміслом їхнього абсурдного життя стає секс, алкоголізм, розпуста» [Тендітна 2010: 171].

Таким чином, ця авторка зміст абсурду визначає через маркери маргінальності чи, принаймні, через маркери, які вона вважає маргінальними. Втім навіть якщо і можна говорити про кореляцію між абсурдом та маргінесом, то навряд чи це доречно робити через морально-етичну проблематику хоча б тому, що в сучасній гуманітаристиці ці поняття інтерпретуються як надзвичайно складні і водночас цікаві та продуктивні феномени. Зокрема, на думку Ольги Шарапи «природа маргінального [є] інтердисциплінарн[ою], репрезентативн[ою] для різних сфер суспільного життя», а «вагомий внесок у дослідження маргінального як особливого типу соціокультурної свідомості зробили філософи М. Фуко, Р. Барт, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Лакан» [Шарапа 2017: 46] та ін.

Ще більшою мірою поглиблює розуміння феномена маргінальності Олена Семенець, яка, досліджуючи на прикладі творчості Жана Жене проблематику ініціацій та містерій, доходить висновку, за яким «звеличення смерті, насилля, пороку дає Ж. Жене змогу стати вільним, а отже, пройти власний обряд очищення» [Семенець 2012: 201]. Своєю чергою, на думку С. Гуріна, «поняття “маргінальність” корелює з поняттями

“кордон” і “межа”, причому не тільки в значенні статичного перебування на кордоні або на межі, а й у сенсі динамічному, тобто як вираження самого процесу переходу, перетину кордону або досягнення і подолання межі» [Гурін].

Натомість парадокс полягає у тому, що саме в цій наріжній точці, пов’язаній із переходом межі як виявом волелюбних аспірацій, з феноменом маргінальності граничить (перепрошую за каламбур!) чи, краще сказати б, корелює і поняття «абсурд». Адже, як стверджує Ольга Чорнорицька, «якщо говорити про поетику як про процес розгортання метафор (В. Гумбольдт, Г. Шпет, О. Лосєв) і про абсурд як результат логічного методу *reductio ad absurdum* (абсурд до певного часу взагалі не мислився поза цим методом), то, власне, поетика абсурду – це психофізіологічно зумовлений перехід метафори в абсурдну реальність» [Чорнорицька 2002: 296].

А філософ та культуролог Григорій Померанц взагалі визначає абсурд як «границю формалізованого мислення, без якої воно [себто мислення,] не може функціонувати», і як «прикордонну варту розуму» [Померанц 1995: 442].

Своєю чергою, у подальших дослідженнях було запропоновано навіть декілька класифікацій абсурду, серед яких заслуговує на увагу передусім версія Іхаба Хассана. Літературознавець виокремлює п’ять стадій розвитку абсурду: 1) дадаїзм (Трістан Тцара) і сюрреалізм (Альфред Жаррі); 2) екзистенційний або героїчний абсурд (Альбер Камю); 3) негероїчний абсурд (Семюел Беккет); 4) абсурд – агностицизм (Аллен Роб-Грійє); 5) ігровий абсурд (Ролан Барт) [Hassan 1975: 187].

Стає очевидним, що абсурд, попри свій абсурдний зміст, поступово набуває характеру складного, але водночас продуктивного художньо-філософського поняття, яке дозволяє здійснювати ефективний аналіз явищ, що на такий аналіз буцімто не надаються. А отже, мета пропонованої розвідки полягає у тому, аби на основі творчості Олеся Ульяненка та з використанням герменевтичного і порівняльно-типологічного методів розглянути особливості та зміст онтологічного та ігрового типів абсурду, їхню художню репрезентація, а також взаємодію і притягання – відштовхування між абсурдом та маргінальністю.

Роман «Сталінка» втілює ледь не класичний взірець художнього твору, в основу якого покладено розповідь про абсурдне життя на маргінесах – географічних, історичних, ідеологічних, суспільних, релігійних, гендерних, сексуальних, фізіологічних і навіть медичних.

За окресленої перспективи зміст роману на кожному новому сюжетному звиві визначається таким несамовитим сплетенням жаклих та відразливих персонажів і подій, що це закономірно обертається на суцільний абсурд, який набуває онтологічного виміру.

Так, вже дві основні сюжетні лінії, пов’язані з образами Лорда та Горіка Піскарьова, яскраво ілюструють штиб життя маргінальних героїв в умовах різноманітних життєвих маргінесів, нагромадження яких протягом роману видається чи не єдиним притомним сенсом, що його буцімто можна виснувати з цього, зображеного на сторінках «Сталінки» буттєвого серпентарію.

Зокрема, історія Лорда починається втечею із божевільні і його спогадами про перебування у цьому легітимізованому суспільному маргінесі, додатково ще й деформованому людиноненависницькою радянською системою, ціль якої, як це впливає зі змісту твору, полягає у тому, аби зробити життя людей нестерпним. Причому не тільки тих, кого вміщено у подібні до божевільні заклади, а й тих, хто формально перебуває на свободі.

Тож не випадково, що історія Горіка визначається зворотним стосовно буттєвого руху Лорда напрямком, оскільки Клик, який народився на волі, тим не менш вже

з дитинства обирає кримінальний штиб життя, і тому фактично протягом усього цього часу прямує до в'язниці.

Разом з тим необхідно зауважити, що приреченість на такий спосіб існування цих персонажів зумовлюється не тільки і навіть не стільки недосконалістю чи злочинною ворожістю у ставленні до людини суспільного ладу, в умовах якого вони змушені жити, скільки причинами більш глибокими та, либонь, універсальними.

Адже Лорд після втечі із божевільні потрапляє у невідомість вже не до якоїсь суспільної інституції, а до «косоокого Нуріма» та «полукривки Халяма» [Ульяненко 2003: 95], абсолютна влада яких визначалася зовсім не державницькими повноваженнями, а їхньою винятково жорстокою поставою та садистичними нахилами, що й дозволяли цим схибленим покидькам тримати у покорі кілька десятків дорослих чоловіків.

Своєю чергою, жорстокий кримінальний талант Вовка розвинувся не лише через його упослідженість генетичним спадком, отриманим хлопцем від свого діда Піскуря, колишнім енкавєсним катом, який із хтивою насолодою виконував вирoki над невинними жертвами сталінського режиму, а й внаслідок його, Горіка, хворобливої пристрасті до Нілки, якою «він не переставав марити» [Ульяненко 2003: 102], і тому намагався завоювати її прихильність.

Зрештою, зміст роману сповнений й іншими численними епізодами та подіями, що детерміновано аж ніяк не суспільно-історичними, а власне буттєвими мотивами. Не можна, наприклад, пояснити розумову обмеженість «недотямкуват[ого] братик[а] Горіка» [Ульяненко 2003: 25] кровожерністю радянської влади, сифіліс, на який захворіла Марія Піскуриха, наслідками рішення чергового з'їзду КПРС і навіть схильність кримінального авторитета Нікандрича до неповнолітніх хлопчиків недосконалістю пенітенціарної системи, створеної комуністичним режимом.

Від народження таких діточок, як Сьо-Сьо, не застраховані навіть респектабельні герої типу Боба Слокума з роману Джозефа Хеллера «Щось трапилось». На сифіліс внаслідок численних статевих зв'язків хворіли, як-от проститутка Женя з повісті Олександра Купріна «Яма», і до жовтня 1917 року. А одержимість неповнолітніми – щоправда, дівчинками – виявляв і головний герой роману Володимира Набокова «Лоліта» Гумберт Гумберт, який опинився за ґратами вже наприкінці свого життєвого шляху.

Тож впевнено можна говорити тільки про те, що персонажі «Сталінки» характеризуються маргінальним статусом. Щобільше, останні з перелічених навіть не вписуються в існуючі типології і, вочевидь, становлять ще одну, не ідентифіковану наразі групу.

Олена Бутиліна пропонує доволі чітку типологію маргінальних героїв у літературі. Ця типологія складається із трьох різновидів героїв-маргіналів, а саме:

- героя-емігранта, який втілює культурну маргінальність, потрапляє в чужу країну і намагається прилаштуватися до нових умов життя;
- героя-люмпена, який становить приклад структурної маргінальності, тому що він не має соціального коріння і зазвичай є декласованим індивідом, що має або тимчасову роботу, або непостійний заробіток;
- героя-бунтаря як носія маргінальної соціальної ролі через те, що він або не належить до позитивної референтної групи, або є членом маргінальної групи, намагається боротися із системою, суспільством через бунт чи за посередництвом протестних виступів [Бутиліна 2012: 19].

Відтак очевидно, що якщо образи Йони та Горіка і можна вписати у наведену типологію та охарактеризувати відповідними категоріями, то образ Сьо-Сьо, як, зрештою, і образи Марії чи Нікандрича, потребують окремої ідентифікаційної категорії

– як героїв-екзистенціалів, що просто є, що існують у цьому світі, і їм цього, як виявляється, цілком достатньо, щоб бути. «То ти кажеш, Йоно, що ми всі діти Божі...»? Чи, радше, «...ха-ха-ха, карикатура на Христа...» [Ульяненко 2003: 104]?!

Прикметно, що за запропонованої перспективи ці саркастичні питання, які Горік ставить Лорду-Йоні, аж ніяк не суперечать одне одному, а навпаки – визначають цілком прийнятний зв'язок, якщо взяти до уваги, що «діти Божі» – це і є «карикатура на Христа».

Так, наприклад, у романі «Вогненне око» історії двох друзів дитинства – Віталія і Родика якнайбільше надаються на такі буцімто антиномічні визначення передусім, можливо, тому, що і вони, перебуваючи довший час на маргінесах суспільного буття, змушені були повсякчас перемагати абсурдність існування через пошуки його сенсу. Однак все, що їм вдалося зробити, обмежилось винятково зміною їхнього соціального статусу, внаслідок чого один з них – Родик із завошивленого волоцюги перетворюється на того, хто отримує право вирішувати долі людей – зокрема, долю Віталія. А Віталій, виконавши роль затятого і дещо наївного правдошукача, згодом за участі Родика стає диктатором, тобто тим, хто вирішує не тільки як людям жити, а й взагалі – жити їм чи ні.

Отже, очевидним є ще один парадокс, за яким зміна маргінального статусу на центральний не дозволяє вирішити фундаментальну проблему стосовно подолання абсурду та здобуття жаданого сенсу. І справа не лише у тому, що у фіналі роману Віталій, будучи фактично уособленням суспільного успіху, «з відчаєм слуха[є] лопотіння неба над головою і зі сльозливою дитинністю дума[є] про те, що він не може згадувати, бо йому нема чого згадати», а тому його «рука поволі зводиться, щоб затулити очі» [Ульяненко 2013 (1): 309] і рушити у засвіти через наглу смерть, заподіяну йому незграбним, боягузливим та кумедним Лящем.

Справа, однак, ще й у тому, що це не фінал твору – у фіналі невідомий оповідач спочатку подорожує до «Золотої Країни Офір», а, досягнувши її, він намагається повернутися. Проте «човен раз по раз затоплює, двигун працює з переборами, а моряки вічно п'яні» [Ульяненко 2013 (1): 313]. Тож перспектива повернення виглядає доволі примарною. І це нагадувало б, певно, своєрідну історію про Вічне Повернення, якби не «вічно п'яні моряки», що «час од часу духопелять капітана» [Ульяненко 2013 (1): 313].

Щось подібне діється і у «Зимовій повісті», у якій безіменний головний герой самотужки карає на смерть спочатку свого батька – Ката, що служить Генералу, а згодом і самого Генерала, який «сіпнувся, поволі подався <...> осів лівим боком у пухнастий сніг; проти сонця – перевернуті долоні з вижовклою кров'ю» [Ульяненко 2017: 203]. Але у фіналі і цього невідомого поета-інсургента «новий залп звалив <...> на теплу власну кров, що розтопила сніг, вивільнивши землю» [Ульяненко 2017: 206]. А у постскрипті йдеться про «цятк[у] людини на лезі збігаючого неба» [Ульяненко – 2017: 206], що «маякнула на горизонті і зникла» [Ульяненко 2017: 207].

Таким чином, можна говорити ще про одну типологічну спорідненість згаданих вище творів, оскільки їхню спільну ознаку становить первісне перебування персонажів на маргінесах абсурдного буття і відчайдушні спроби деяких з них здолати цей штиб існування – спроби, які, як правило, закінчуються трагічно.

Про доречність сформульованого припущення свідчать і деякі інші твори Олеся Ульяненка. Передусім до окресленого типу необхідно зарахувати роман «Знак Саваофа», у якому більша частина подій розгортається навіть у просторовому сенсі у «невелико[му] за розмірами район[і]...» [Ульяненко 2013 (2): 20]. Разом з тим варто зазначити, що у цьому творі реалізовано більш складну просторово-метафізичну конфігурацію, оскільки цей район, «на той час зовсім не респектабельн[ий]», «якимось робом належав до столиці» [Ульяненко 2013 (2): 21].

Щобільше, перші епізоди відбуваються також не у цьому поселенні, «яке називалося то Соснівкою <...> то просто Озерами або Лагуною» [Ульяненко 2013 (2):

22], а у Києві. Але змістова наповненість цих епізодів промовляє за субстанційною маргінальністю, пов'язаною із темою смерті.

Отже, зміст аналізованого роману у пропонованому контексті визначається своєрідним коливанням як між просторовим центром та маргінесом, себто Києвом і Соснівкою, так і відповідно до назви твору між сакральним та профанним простором, тобто між богом Саваофом, під «знаком» якого і відбуваються численні блюзнірства, та його слугами, шанувальниками і, звісно, пересічними учасниками та не ангажованими у ці події спостерігачами. Зрештою, це невірогідно, втім згадується у запропонованому контексті і топос абсурду. А це означає, що йдеться про абсурдність буття як в цілому маргіналізованого простору, конкретний локус перебування у якому вже не має принципового сенсу.

Своєю чергою, у романі «Там, де Південь» тема просторового маргінесу продовжується ще більш радикально, оскільки події твору, як це стає очевидним вже із самої назви, розгортаються десь «там, де Південь», тобто доволі далеко від уявного центру. Проте найголовніше, що основу описуваних у книзі перипетій становлять відверті спроби вирватися за межі сумнозвісної території так званого міста корабелів, тобто Миколаєва, – за межі території, на якій заперечуються не тільки правила, прийняті у суспільстві, а й навіть культивовані у кримінальній спільноті неписані закони.

Відтак головний герой роману на вимовне прізвисько Штурман (якого судна? й у якому морі?), не має змоги подолати ані всесвітній хаос, ані руйнування гармонії в образі людини, і тому життя в умовах абсурдного маргінесу перериває чи то вольовим рішенням, чи то боягузливо-філософськи обґрунтованою втечею за межі цього маргінесу, розташованого «там, де Південь», просто сівши у вагон потяга та «гречно відмовившись від “косяка”, що його пропонував провідник...», завдяки чому «минуле повернулося боком і зникло за першим поворотом...» [Ульяненко 2017: 93].

Подібну змістову стратегію застосовано і у романі Олеся Ульяненка «Квіти Содому», тільки у цьому творі зображення всесвітнього хаосу та руйнації гармонії в образі людини подається ще й з використанням сатиричного різновиду абсурду. Але заперечення абсурдності існування реалізується теж через спроби головної героїні Фанні Ліхтенштейн змінити свій просторовий статус хоча б завдяки втечі. З іншого боку, як свідчить зміст романів «Жінка його мрії» або «Хрест на Сатурні», перебування у центрі суспільної світобудови і належність аж ніяк не до маргінальної спільноти, а якраз навпаки, теж не гарантує ані від маргіналізації, ані від уникнення абсурдності існування.

Схожим чином, тобто намагаючись втекти з маргінальних теренів, аби подолати абсурд існування, визначаються сюжетні колізії і у романі Олеся Ульяненка «Ангели помсти». Щобільше, у цьому творі згадані починання реалізуються як через жанровий абсурд нігілістичного типу, так і через смертельні кульбіти, серед яких має місце не тільки самогубство через отруєння, до якого без видимих на те причин вдається Марго. І не тільки замовне вбивство, внаслідок якого від вибуху, що «виносить усі вікна в чотириповерховій віллі» [Ульяненко 2012: 241], гине Альма.

У третій частині «Ангелів помсти», де йдеться про історію Тані Рудківської та Гриші Науменка, цим персонажам поталанило навіть втекти із лабетів смерті. Проте ця втеча виявилася недовгою, і трішки згодом вони обидва повернулись туди, звідки вороття і так немає. Але разом з тим короткотермінове повернення із потойбічного світу дозволило усім причетним до цієї історії, причому по обидва боки роману, остаточно переконатися у тому, що уникнути абсурду існування, долаючи його маргінальний штиб, неможливо остільки, оскільки «все це відкидало реальність, безглузду в цьому прохолодному і чистому дні» [Ульяненко 2012: 61].

Певно, саме тому у деяких інших своїх творах Олесь Ульяненко вдається до дещо відмінної стратегії, відповідно до засад якої первинним є не перебування героїв на

маргінесах і спроби вирватися за їхні межі, а, навпаки, пошуки сенсу, що провадять на маргінесі існування.

Так, перелік цього типу романів відкриває «Богемна рапсодія», головний герой якої, будучи втіленим в образі художника Кості Ключова, від початку переймається пошуками сенсу існування, попри те, що цей персонаж перебуває на виразному та недвозначному суспільному маргінесі. Зрештою, щось подібне можна сказати і про роман «Син тіні», у якому маргінальність зображуваних подій збалансовується немаргінальним простором, що у ньому ці події розгортаються. А пошуки сенсу реалізуються через наративну стратегію, абсурдний характер якої не потребує особливих доказів тому, що оповідь про головного героя провадять його поплічники.

Тож оскільки про напівлегендарне життя олігарха на прізвище Блох можна дізнатися завдяки доволі амбіційним оповідам найманого вбивці на прізвище Кловський, просто анонітного вбивці та «ідейної бляді» [Ульяненко 2013 (3): 70] Лізкі, то тоді можна зробити висновок, за яким ці розповіді ставлять собі за мету доп'ясти абсурдний сенс цієї тотально маргіналізованої історії, що точилася у самому центрі великої країни і що змусила останнього оповідача все ж таки спробувати втекти з цієї столиці світ-заочі з переконанням, відповідно до якого «гра хворої уяви дозволяє будувати міста і країни, але не власне життя» [Ульяненко 2013 (3): 282].

Частково підтверджує цю думку й інша історія, що її покладено у сюжетну основу роману Олеся Ульяненка «Дофін Сатани». Вона стосується нездатності побудувати власне життя на грі хворої уяви, відповідальної до того ж за силу-силенну фізично знищених життів. Разом з тим якщо відволіктись від цілком природної емоційної реакції відрази через жахіття, репрезентовані у цьому творі, то тоді перший злочин, який стався «першого серпня 1989 року» [Ульяненко 2003: 111], коли до Івана Білозуба «прийшов Ангел», і він рушив вбивати сусіда, що «ходив штурманом далекого плавання на торговельному пароплаві» [Ульяненко 2003: 116], – то тоді цей злочин можна спробувати потрактувати у філософсько-естетичних категоріях.

Так, спосіб, обраний маніяком для заподіяння смерті своїм жертвам, був, звісно, вмотивований обставинами та «технічними» можливостями, але йшлося про ніж та дюбельний пістолет, тобто про колючі та ріжучі знаряддя, якими він орудував і якими він протикав їхні тіла. Особливої виразності з огляду на конотації абсурдного штибу цей епізод досягає тоді, коли, доволі швидко давши раду трьом чоловікам, Білозуб береться за надзвичайно вродливу жінку – настільки вродливу, що «нічого гарнішого у своєму житті Іван не бачив» [Ульяненко 2003: 132].

Отож це дивовижний, як здається, збіг, але і у цьому романі, як і у романі «Богемна рапсодія» виникає спочатку мотив розсікання блискучої і гладкої поверхні води, коли у своїй уяві «Іван почув страшний удар, саме удар, такий, наче об воду ударили велетенським крилом, зачепивши повністю широке плесо озера, збуривши хвилі» [Ульяненко 2003: 134]. Трішки згодом Білозуб сказав жінці, що у неї «дуже ніжне тіло. Як у червоної риби» [Ульяненко 2003: 135]. Потім він «ударив жінку в живіт ножем», і тільки після того, як «жінка перетворилася на великого червоного від крові черв'яка», «він все ж таки надушив її» і «взяв у крові, як розпанахану рибину» [Ульяненко 2003: 136].

Таким чином, у цьому епізоді спроби зруйнувати спокусливу цілісність як спосіб, спрямований на намагання зрозуміти абсурдну дійсність, яку представлено певною досконалою істотою, поєднується із сексуальною детермінованістю. Ця детермінованість, натомість, теж вмотивовується жагою проникнення, яке за таких обставин обертається на розчарування та фрустрацію.

Певно, внаслідок цього Білозуб «несподівано заревів, як ревуть debilи, коли не отримують очікуваного задоволення» [Ульяненко 2003: 136-137], а пізніше знову

«ударив – найбільшим – ножем по шиї, по самих хребцях» і «наскочив іззаду». Та коли цього разу йому не вийшло, то «він засунув їй тесака в анус» [Ульяненко 2003: 139]. І, нарешті, після того, як «він ухопив сокирку для м'яса і одним махом стяв їй голову», «він <...> відчував», як «його переповнювало щастя, ніжне і легке, що ні до чого не зобов'язувало, наче порвалася невидима перепона, і всі невидимі світи відкрилися для нього, для Івана Білозуба» [Ульяненко 2003: 140].

«Фізіологічний рівень» подібного гіпертрофованого насилля, по-перше, «проектується на гносеологічний» [Чорнорицька] рівень, а, по-друге, трансформується на метафору людського пізнання, що, однак, потребує все нових та нових спроб проникнення за блискучу поверхню, яка характеризується абсурдним штибом та за якою відкривається щось «неестетичн[е], навіть жахлив[е]» [Чорнорицька].

Підтверджують цю тезу і сюжетні колізії двох наступних романів, названих жіночими іменами. Щобільше, протагоністки цих творів Софія та Серафима є аж ніяк не жертвами насилля, а тими, хто заподіює смерть іншим. Натомість у романі Олеся Ульяненка «Перли і свині» разом із естетикою насилля, що його у цьому творі також не бракує, застосовано ще іншу стратегію, за якою «абсурд, подібно до очуження, ламає автоматизм сприйняття завдяки новому, “дивакуватому” погляду на повсякденний світ із метою зрозуміти його, а не просто пізнати» [Буренина 2004: 56].

Принагідним у цьому контексті буде і згадка про ігровий тип абсурду, оскільки розповіді як про подорож світом центральних персонажів роману на чолі чи то з Абрахамом Лі, чи то із Бобом Аскарідом, так і про їхнє перебування на островах динозаврів сповнені не погамованими іронічними вигадками та фантастикою навіть не на межі, а поза межею абсурду.

При цьому абсурдний у змістовому плані характер оповіді додатково посилюється ще й завдяки композиційним засобам, оскільки у центральній частині роману йдеться про маргінеси реального та вигаданого світів, а на початку та у фіналі «Перлів і свиней», тобто маргінальних, крайніх частин роману, оповідач Лісовські повідомляє, що він «працював у мультимедійному центрі виконавчим директором» [Ульяненко 2015: 4] і – відповідно – що у нього «офіс на Хрещатику» [Ульяненко 2015: 183]. Зрештою, сама назва роману у запропонованому контексті також становить у концентровано-образному сенсі вказівку на те, що у ній поєднано антиномічні речі і що, в засаді, ця назва маніфестує симбіоз, з одного боку, абсурдного кшталту маргіналій, а з іншого – маргінального штибу абсурду.

Усе це дозволяє зробити висновок, за яким феномени маргінальності та абсурдності є не такими вже й страшними, як їх малюють деякі автори. Однак найголовніше, що обопільність цих феноменів виявляється надзвичайно продуктивною і дозволяє досягнути несподівані сенси у, здавалося б, безнадійних дискурсах, зокрема, таких, як творчість Олеся Ульяненка. Адже у ній, власне, і репрезентовано, як маргінальний абсурд та абсурдна маргінальність, взаємодіючи між собою, обертаються на потужні поетикальні засоби творення складного, суперечливого і неповторного художнього світу.

Література

Б у р е н и н а 2004: Буренина, О.: Что такое абсурд, или По следам Мартина Эсслина. In: Абсурд и вокруг. Москва 2004, с. 7-72.

Б у т и л і н а 2012: Бутиліна, О.: Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки. In: Український соціум. № 2. 2012, с. 17-24.

Г у р и н : Гурин, Ст.: Маргинальная антропология. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/TwMTUePw>.

П і д о п р и г о р а 2018: Підпригора, С.: Трансгресивні координати експериментальної прози роман О. Ульяненка «Серафима». In: Текст. Контекст. Інтертекст. № 1 (3). 2018. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/VwMTUWli>.

П о м е р а н ц 1995: Померанц, Г.: Язык абсурда. In: Померанц, Г. Выход из транс. Москва 1995, с. 435-480.

С е м е н е ц ь 2012: Семенець, О.: Ініціація і містерія смерті у французькій маргінальній прозі середини ХХ століття (на прикладі творчості Ж. Жене). In: Мировая литература на перекрестье культур и цивилизаций. № 6-2. 2012, с. 194-202.

С о л о в е й 2013: Соловей, О.: На боці світла і добра (Декілька слів про Олеся Ульяненка). In: Соловей, О. Оборонні бої: Статті, рецензії, есеї. Донецьк 2013, с. 19-31.

Т е н д і т н а 2009: Тендітна, Н.: Естетика смерті у прозі Є. Пашковського та О. Ульяненка: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук.: спец. 10.01.01 «Українська література». Кіровоград 2009.

Т е н д і т н а 2010: Тендітна, Н.: Горік + Кловський + Іван Білозуб = Серафима? In: Наукові записки ТНПУ. № 29. 2010, с. 170-177.

У л ь я н е н к о 2003: Ульяненко, О.: Сталінка; Дофін Сатани. Харків 2003.

У л ь я н е н к о 2012: Ульяненко, О.: Ангели помсти. Харків: Фоліо 2012.

У л ь я н е н к о 2013 (1): Ульяненко, О.: Вогненне око. Харків 2013.

У л ь я н е н к о 2013 (2): Ульяненко, О.: Знак Саваофа. Харків 2013.

У л ь я н е н к о 2013 (3): Ульяненко, О.: Син тіні. Харків 2013.

У л ь я н е н к о 2015: Ульяненко, О.: Перли і свині. Харків 2015.

У л ь я н е н к о 2017: Ульяненко, О.: Там, де Південь: повісті. Київ 2017.

Ч о р н о р и ц ь к а : Чернорицкая, О.: Поэтика абсурда в аспекте литературно-художественной методологии. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/iwMTDyHr>.

Ш а р а п а 2017: Шарапа, О.: «Гладкий простір» Львова крізь призму номадичної свідомості в малій прозі Юрка Іздрика (на матеріалі оповідань «Лови на лева», «Львів: секвенції психозу», «Levels of Lviv»). In: Наукові праці. Філологія. Літературознавство. № 289. 2017, с. 46-50.

Н а с с а н 1975: Hassan, I.: Joyce, Beckett, and the Postmodern Imagination. In: TriQuarterly. № 34. 1975, с. 185-196.

Summary

The purpose of the article is to examine the content of ontological and game absurdity, their artistic representation, also their interactions and attraction – repulsion between absurdity and marginality, based on the works of Oles Uljanenko, using hermeneutical and comparative and typological methods. The conclusion is made that, on the one hand, the reciprocity of the phenomena of marginality and absurdity is extremely productive, which allows readers to comprehend unexpected meanings in seemingly hopeless discourses of Oles Uljanenko's works. On the other hand, the writer's works represent a productive correlation between the marginal absurdity and the absurdity of marginality, which, interacting with each other, transform into a powerful poetic means to create a complex, contradictory, and unique fiction world.

Key words: Oles Uljanenko, marginal absurdity, absurd marginal, ontological absurdity, game absurdity.

**ПРОБЛЕМИ ДИДАКТИКИ,
ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА**

ДО ПРОЛЕМИ АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ЦИФРОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ»

Березюк Олексій

Житомирський державний університет імені Івана Франка

berezyuka@gmail.com

Професійна компетентність дає змогу фахівцеві успішно виконувати різноманітні види професійної діяльності. Вона синтезує в собі широкий спектр знань та практичних дій, відображає ступінь сформованості професійної культури майбутнього спеціаліста й визначає результати його роботи. Професійна компетентність є мірою та головним критерієм професійної підготовленості та здатності суб'єкта праці виконувати завдання й обов'язки відповідно до посади, яку він займає.

У процесі дослідження нами здійснено відбір та аналіз понятійного апарату сфери цифрової компетентності, зокрема огляд тлумачення та меж понять «компетенція», «компетентний», «компетентність», «цифрова компетентність».

Підготовка зазвичай розглядається як процес, спрямований на швидке набуття, засвоєння та використання знань, умінь і навичок, необхідних для успішного виконання робочих обов'язків. Це система організаційних та педагогічних заходів, спрямованих на формування професійної компетентності, яка включає знання, уміння і навички, необхідні для ефективного виконання різних завдань у відповідних сферах. Вона створює можливості для підготовки кваліфікованих кадрів, здатних успішно працювати у сучасному середовищі.

Великий тлумачний словник сучасної української мови [ВТССУМ 2005: 16] визначає термін «компетенція» як запозичення з латинського «competentia», «competere» (досягати, відповідати, прагнути) у значеннях: 1) добра обізнаність із чим-небудь; коло повноважень якої-небудь організації, установи, особи; 2) коло повноважень, наданих законом, статутом або іншим актом конкретному органу або посадовій особі; знання і досвід у певній галузі; 3) проблема, про яку в кого-небудь багато інформації, що дає йому змогу фахово її розглядати.

Згідно з «Енциклопедією освіти» [ЕО 2021: 17], поняття «компетенція» роз'яснюється як відчужена від суб'єкта, наперед задана соціальна норма (вимога) до освітньої підготовки фахівця, необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально значущий результат. Молода людина набуває компетентності не лише під час вивчення предмета, групи предметів, а й за допомогою засобів неформальної освіти, внаслідок впливу середовища тощо.

Н. Бібік [Бібік 2012: 3] під поняттям *компетенція* розуміє сукупність взаємозалежних якостей особистості (знання, уміння, навички, способи діяльності), що задаються до певного кола предметів і процесів та необхідних для якісної, продуктивної діяльності щодо них.

О. Пометун [Пометун та ін. 2018: 10] розрізняє поняття «компетенція» та «компетентність», пояснюючи, що «компетенція» – це «коло повноважень якої-небудь

організації, установи або особи». Науковець наголошує, що це інтегративне поняття, яке містить такі аспекти, як готовність до покликання, готовність до оцінювання, готовність до дії, готовність до рефлексії.

У «Новому тлумачному словнику української мови» [Яременко та ін. 2006: 15] слово «компетентний» означено так: 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; 2) який має певні повноваження; повноправний, повновладний.

Як бачимо, в усіх наведених тлумаченнях «компетентності» йдеться про людину, яка володіє відповідною компетенцією, або про заклад, орган управління, що має права для вирішення якого-небудь питання. Одним із смислів поняття компетентності є характеристика особистісних якостей людини, володіння компетенцією.

Отже, компетенція – це певна норма, досягнення якої може свідчити про можливість правильного вирішення якого-небудь завдання, а компетентність – це оцінка досягнення (або недосягнення) цієї норми. Компетентність виступає як якість, характеристика особи, яка дозволяє їй (або навіть дає право) вирішувати певні завдання, виносити рішення, судження у певній галузі. Основою цієї якості є знання, обізнаність, досвід соціально-професійної діяльності людини. Цим самим підкреслюється інтегративний характер поняття «компетентність».

Розглянемо підходи до означення поняття «компетентність». Поняття «компетентність» у нашому дослідженні є похідними від компетентний і розглядається як спеціально структуровані (організовані) знання, уміння, навички та ставлення, яких набуває особистість в процесі навчання. Вони дозволяють людині ідентифікувати й розв'язувати, незалежно від ситуації, проблеми, які характерні для певної сфери діяльності.

Отже, компетентність характеризує здатність фахівця реалізувати свій потенціал у певній професійній діяльності, виявляти на практиці прагнення та готовність особистості реалізувати знання, уміння, навички, досвід, особистісні якості та ін. для успішної продуктивної діяльності в професійній та соціальній сфері, усвідомлюючи її значимість й особисту відповідальність за результатами його діяльності, необхідність її постійного вдосконалення.

Проблему компетентності на різних рівнях аналізу розробляли Дж. Равен (тлумачення явища компетентності), О. Пометун [Пометун та ін. 2005: 11] (компетентнісний підхід), О. Дубасенюк (сучасні підходи формування компетентності вчителів) [Дубасенюк 2010: 6], Л. Петухова (життєва компетентність особистості) [Петухова 2008: 12] та інші.

С. Телешун [Телешун 2007: 14] описав досвід Дж. Равена та означив компетентність як специфічну здатність, необхідну для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній галузі, яка включає вузькоспеціальні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії. Бути компетентним – значить мати набір специфічних компетентностей різного рівня. Дж. Равен в структурі компетентності виокремлює чотири компоненти: когнітивний, афективний, вольовий, навички і досвід.

О. Дубасенюк [Дубасенюк 2010: 6], І. Зязюн [Гуревич 2005: 5], Н. Лисенко [Лисенко 2005: 7] та інші розглядають компетентність як систему, яка має такі складники:

- а) готовність до прояву компетентності (тобто мотиваційний аспект);
- б) володіння знаннями змісту компетентності (тобто когнітивний аспект);

в) досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях (тобто поведінковий аспект);

г) ставлення до змісту компетентності і об'єкта її застосування (ціннісно-смысловий аспект);

д) емоційно-вольова регуляція процесу і результату прояву компетентності.

Як вважає О. Березюк [Березюк 2011: 2], найбільшого поширення набуло визначення компетентності як «системи знань і умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію». Н. Лисенко підкреслює [Лисенко 2005: 7] головну особливість компетентності як педагогічного явища: компетентність – це не специфічні предметні вміння та навички, навіть не абстрактні загальнопредметні мисленнєві дії чи логічні операції (хоча, звісно, ґрунтується на останніх), а конкретні життєві, необхідні людині будь-якої професії, віку, сімейного стану – взагалі будь-якій людині.

Часто в науковому обігу компетентність розглядається як система, що передбачає такі характеристики: 1) ефективне використання здібностей особистості дозволяє плідно здійснювати професійну діяльність згідно з вимогами робочого місця; 2) володіння знаннями, уміннями і здібностями, необхідними для роботи за фахом при одночасній автономності й гнучкості в частині рішення професійних проблем; 3) розвинена співпраця з колегами та професійним міжособистісним середовищем; 4) інтегроване поєднання знань, здібностей і установок, оптимальних для виконання трудової діяльності в сучасному виробничому середовищі; 5) здатність робити що-небудь добре, ефективно в широкому форматі контекстів з високим ступенем саморегулювання, саморефлексії, самооцінки. Це мобільна, гнучка й адаптивна реакція на динаміку обставин і середовища.

Характеризуючи системні ознаки компетентності людини, варто пам'ятати, що вони постійно змінюються (із зміною світу, із зміною вимог до «успішного дорослого»); мають діяльнісний характер узагальнених умінь у поєднанні з предметними уміннями і знаннями в конкретних галузях (ситуаціях); виявляються в умінні здійснювати вибір, виходячи з адекватної оцінки себе в конкретній ситуації; пов'язані з мотивацією на неперервну самоосвітню діяльність.

Означення компетентності різними авторами відбивають сутнісні характеристики цього поняття. Коли йдеться про компетентність як результат опанування знаннями, уміннями, досвідом, звичайно акцентують на тому, якими повинні бути ці знання, уміння, досвід. Коли ж йдеться про компетенції, формування яких має забезпечити освіта, тоді виокремлюють їх певна кількість.

Ми «компетентність» будемо розглядати як інтегровану професійно-діялісну характеристику фахівця, що є сукупністю знань, умінь, навичок, професійно важливих якостей особистості.

У «Критеріях оцінювання навчальних досягнень студентів у системі загальної середньої освіти» України серед основних груп компетенцій названі соціальні, полікультурні, комунікативні, інформаційні, компетенції саморозвитку і самоосвіти, продуктивної творчої діяльності.

У науковій літературі виокремлюють такі основні види компетентностей майбутнього фахівця: професійну, психологічну, методологічну, інформаційну, культурологічну, громадянську, соціально-психологічну, життєву, комунікативну, соціокультурну, інформаційну, інформаційно-аналітичну та ін. Це компетентності

визначені на основі головних цілей загальної освіти, структурного представлення соціального досвіду й досвіду особистості, а також основних видів діяльності особистості, що дозволяє майбутньому фахівцю опановувати певний соціальний досвід, одержувати життєві навички для практичної діяльності в сучасному суспільстві.

Компетентності і є життєвими (ключовими характеристиками), володіння ними виявляє готовність фахівця до успішної діяльності в різних сферах життя. Варто зазначити, що і зарубіжні, і вітчизняні науковці наголошують: ключові фахові компетентності є нестабільними, мають змінну та динамічну структуру, залежать від пріоритетів суспільства, цілей освіти, особливостей і можливостей самовизначення особистості в певному професійному соціумі.

Так, Дж. Равен переконаний, що компетентність є специфічною здібністю, яка необхідна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній сфері, що охоплює фахові знання, предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії.

Цифрова компетентність – відносно нове явище в сучасній науці. Цей термін порівняно молодий, його народження відбулося після появи комп'ютерних систем, якими ми часто користуємось. З ними у наше життя увійшли комп'ютери чи планшети для спілкування з іншими людьми, для виконання певного завдання або навіть перегляду фільму, а також численні мобільні додатки. У цьому сенсі необхідно мати необхідні знання й навички, щоб правильно використовувати ці пристрої та застосунки.

Цифрові компетентності – це набір навичок та знань, що дозволяють безпечно та ефективно використовувати інформаційні технології. Вони є надзвичайно важливими в інформаційному суспільстві, в якому сьогодні опинилося людство.

Цифрові компетенції можна узагальнити до п'яти груп:

- *Інформація та управління даними.* Полягає у проведенні ефективного пошуку інформації та збору даних. Невіддільною її частиною є перевірка достовірності даних, їх організації та ефективності обробки.
- *Спілкування.* Це знання, необхідні для вільного та ефективного спілкування з іншими людьми за допомогою цифрових пристроїв. Ми можемо використовувати їх у соціальних мережах, в електронному листуванні й комунікації, зокрема й через веб-сайт, тобто обирати з-поміж різних варіантів.
- *Створення цифрового контенту.* Передбачає ті навички, які дозволяють створювати та публікувати вміст, який ми можемо спостерігати на будь-якій цифровій платформі. Він може бути у формі тексту, графічного матеріалу і навіть самого програмування.
- *Безпека:* Цей вид конкуренції дозволяє користувачам безпечно використовувати цифрові пристрої, уникаючи ризиків та труднощів. Ризикти та труднощі нівелює захист самих пристроїв та персональних даних від комп'ютерних атак.
- *Вирішення проблем.* Проблеми варіюються від можливості вирішувати технічні проблеми цифрових пристроїв до того, щоб зробити веб-портал більш доступним для користувачів.

Починаючи з 2013 року, європейськими науковими спільнотами та практиками була розроблена та представлена у 2016-2017 рр. *Європейська рамка цифрової компетентності для громадян (DigComp)* [Овчарук 2017: 9]. Ця концептуальна еталонна модель побудована у 5-ти вимірах, які окреслюють такі сфери: інформація та уміння працювати з даними, комунікація та співробітництво, створення цифрового контенту, безпека. Також у рамці подано відповідні дескриптори та назви компетентностей (що стосуються кожної сфери); рівні грамотності (за кожною компетентністю); приклади знань, навичок та ставлення (застосовані до кожної з компетентностей).

Слід зазначити, що дана модель спрямована на виконання стратегії «Європа 2020», яка визначає ключову рольову роль, що її відіграють інформаційно-комунікаційні технології для підтримки громадян Європи, підвищення довіри до ІКТ (інформаційно-комп'ютерних технологій) та конкурентоспроможності. Виходячи з рамки, цифрова компетентність – це впевнене, критичне й відповідальне використання та взаємодія з цифровими технологіями для навчання, професійної діяльності (роботи) та участі у житті суспільства.

Основні когнітивні поняття цифрової компетентності у баченні європейських експертів – це запам'ятовування, розуміння, застосовування, оцінювання та створення. У 2018 р. європейською спільнотою було розроблено рамку цифрової компетентності для освітян (DigCompEdu), яка розроблена на основі концептуальної моделі та є науково обґрунтованою структурою, що детально описує компетентність вчителя у цифрових технологіях.

Дана рамка спрямована на вчителів та викладачів на всіх рівнях освіти, від раннього дитинства до вищої освіти та освіти для дорослих, включаючи загальну та професійну освіту та навчання, освіту з особливими потребами та контексти неформального навчання. DigCompEdu детально описує 22 компетентності, згруповані у шести сферах. Основна увага зосереджена не на технічних навичках, а на деталізації того, як цифрові технології можуть бути використані для розвитку та використання інновацій у сфері освіти та навчання. Рамка DigCompEdu сприяє реалізації нещодавно ухваленної Європейською Комісією програми підготовки кадрів для Європи межах програми «Європа 2020». Рамка для педагогів визначає цифрові навички, які багатьом людям також відомі як електронні навички завдяки викладенню їхньої концепції англійською мовою: це ті знання та технічні навички, які дозволяють правильно та ефективно використовувати різні комп'ютерні носії.

Ці типи компетенцій пов'язані з різними системами зв'язку. Крім того, більшість комунікацій відбувається через цифрове обладнання.

Подання інформації – це певний процес, за допомогою якого ми свідомо або несвідомо вибираємо відповідну модальність і відповідний метод побудови та відправлення інформації. Для цього ще в дитячому віці індивід засвоює правила вимови, словопобудови, граматики, синтаксису, граматики тощо, що підводить нас до ще одного проблемного аспекту процесу формування комунікативної культури. Йдеться про засвоєння знань і отримання компетенцій вже в дорослому віці, а тому і з певними труднощами, головню у сфері спілкування.

Канал зв'язку – засоби масової інформації (газети, журнали), листування, особисті зустрічі тощо, тобто будь-які засоби отримання інформації та комунікації. Їх називають кодуванням [Волкова 2009: 4].

Декодування – переклад інформації на мову одержувача (адресата), що визначається особистим його сприйняттям, здатністю розрізняти та інтерпретувати коди, використані для передачі інформації [Волкова 2009: 4]. Цей процес, так само як і кодування, залежить від розуміння та використання правил вербальної та невербальної поведінки. Правила декодування, пов'язані з ним емоції та судження утворюють основу "фільтрів", якими користуються комуніканти для сприйняття світу і які стають складовою частиною їх психологічної конституції завдяки способу їх залучення до тієї чи іншої інформації.

Представник процесу спілкування (адресат або декодувач) – особа або група осіб, які приймають інформацію та певним чином реагують на неї, визначають результативність комунікації.

Як зазначають науковці [Спірін 2016: 13], комунікативна компетентність одночасно з'єднує й руйнує загальні традиції спілкування, створюючи під час навчання спілкуванню свого роду перехід інформації зі сфери "чуже" у сферу "своє", в результаті народжується інша особистість. Це можливо завдяки оволодінню концептами різного комунікативного світу.

Структура процесу формування комунікативної культури в значній мірі визначає її функції, серед яких головними вважають:

1) інформаційну (Ф. Бацевич [Бацевич 2011:1], Н. Волкова [Волкова 2009: 4] або функцію забезпечення комунікативного обміну (В. Манакін [Манакін 2018: 8]). Йдеться про обмін інформацією, описами, запитаннями та відповідями;

2) інтерпретативну (Н. Волкова [Волкова 2009:4], або пізнавальну (Ф. Бацевич [Бацевич 2011: 1]). У її колі – адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, взаємне розуміння комунікантами намірів, установок, переживань, станів один одного;

3) прагматичну або координаційну (Ф. Бацевич [Бацевич 2011: 1], Н. Волкова [Волкова 2009: 4]). Ця функція реалізується через взаємне орієнтування та узгодження дій учасниками комунікації щодо їх спільної діяльності.

Таким чином, сучасні пошуки у колі проблеми формування цифрової компетентності демонструють цей процес як багатофункціональний, складний, що вимагає застосування відповідних форм та методів. Відповідно, формування цифрової компетентності повинно відбуватися з урахуванням мети, задуму, мотивів, характеру інформації, знакових систем, вербальних та невербальних способів передачі інформації, культурних особливостей сприйняття, шляхів подолання комунікативних бар'єрів та перешкод застосування комп'ютерних технологій тощо.

Література

Бацевич 2011: Бацевич, Ф. С.: Вступ до лінгвістичної прагматики: підручник. ВЦ «Академія». Київ 2011.

Березюк 2011: Березюк, О.С.: Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. Житомир 2011, с. 267-275.

Бібік 2012: Бібік, Н.М: Компетентність і компетенції у результатах початкової освіти. Дидактикометодичне забезпечення контролю та оцінювання навчальних досягнень молодших школярів на засадах компетентнісного підходу. Педагогічна думка, Київ 2012, с. 46-53.

Волкова 2009: Волкова, Т.В.: Концептуальні підходи до формування інформаційно-аналітичної компетентності інженерапедагога в галузі інформаційної безпеки. Ін: Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі: #2. Запоріжжя 2009, с. 72–76.

Гуревич 2005: Гуревич, Р. С.: Концептуальні засади переходу освіти до дистанційних форм навчання. Ін: Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми Випуск 8. Київ-Вінниця 2005, с. 3-8.

Дубасенюк 2010: Дубасенюк, О. А.: Професійно-педагогічні задачі: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка. Житомир 2010.

Лисенко 2005: Лисенко, Н.В.: Українська етнопедагогіка: Навчально-методичний посібник за ред. акад. В.Кононенка. Івано-Франківськ 2005.

Манакін 2012: Манакін, В. М.: Мова і міжкультурна комунікація. Київ 2012.

Овчарук 2017: Овчарук, О.: Європейська стратегія визначення рівня компетентності у галузі цифрових технологій: рамка цифрової компетентності для громадян. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://is.gd/C1Tp5l>

Пометун та ін. 2018: Пометун, О.І, Гупан, Н.М, Власов, В.С: Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ 2018.

Пометун 2005: Пометун, О.: Компетентісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. In: Рід. Шк. № 1. Київ 2005, с. 65-69.

Петухова 2008: Петухова, Л.Є.: Інформатична компетентність майбутнього фахівця як педагогічна проблема. In: Комп'ютер у школі та сім'ї: №1. 2008, с. 3-5.

Спірін 2016: Спірін, О.М.: Констатувальний етап експерименту з розвитку комп'ютерно орієнтованого навчального середовища закладу післядипломної педагогічної освіти. In: Інформаційні технології і засоби навчання №4(54). ІТЗН НАПН України. Київ 2016, с. 183-205.

Телешун 2007: Телешун, С.О.: Практичні аспекти інформаційно-аналітичної роботи. Вид-во НАДУ. Київ 2007.

Яременко та ін. 2006: Яременко, В.В., Сліпушко, О.М.: Новий тлумачний словник української мови(у трьох томах). том 1. Вид-во "АКОНІТ". Київ 2006.

Умовні скорочення:

ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2005.

ВАУС: Великий англо-український словник: 1112 слів та словосполучень / [укладач М. Зубков]. Харків: Фоліо, 2006.

ЕО: Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень. Юрінком Інтер, Київ 2021.

Summary

Active use of modern innovative technologies, informatization, and digitalization of education contribute to changes in the formation of new competencies for future professionals that meet the new societal demands. The article examines "digital competence," outlines and analyzes the concepts of "competence" and "competency," and approaches to defining digital competence in contemporary scientific literature. The study clarifies the essence of the term "digital competence", identifies its components, and outlines effective directions for its development. It also analyzes European standards for defining digital competence, focusing on the European Commission's project "Digital Competence Framework for Citizens" (DigComp) – an innovative project aimed at enhancing the level of digital competence of professionals in education, training, and professional development.

Keywords: competence, competency, digital competence, digitalization, professional development, innovative technologies.

ОСНОВИ ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В УМОВАХ СТВОРЕННЯ АКМЕСЕРЕДОВИЩА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

Березюк Олена

Житомирський державний університет імені Івана Франка
berezuk.elen@gmail.com

Березюк Юлія

Житомирський медичний інститут
uaajully@gmail.com

Однією з умов ефективності педагогічної діяльності є професіоналізм усіх учасників педагогічного процесу, а професіоналізм не зводиться лише до сукупності знань і вмінь. Він визначається ще й творчим підходом до виконання своїх функцій та завдань, рівнем розвитку особистісно-професійних якостей. Це виявляється передусім у підготовці майбутніх фахівців, у застосуванні інноваційних методик, у формуванні компетентності фахівця, у поєднанні в процесі підготовки історичного досвіду та сучасних дидактичних технологій. Саме таким напрямом є етнокультурологічний. Підґрунтям етнокультурологічної підготовки є етнодидактика – саме з джерел народної педагогічної мудрості беруть свій початок такі принципи дидактики, як природновідповідність та культуровідповідність педагогічного процесу; вплив емоцій, почуттів на якість процесу навчання (принцип емоційності); потреба в активності, самостійності в навчанні того, хто навчається; працелюбність здобувача освіти; визначальна роль рідної мови в здобутті знань, умінь, навичок; цілеспрямоване формування розумної, мислячої особистості; гуманізм навчання тощо. Реалізувати етнокультурологічну підготовку майбутнього фахівця – значить створити відповідне акмесередовище в умовах освітнього закладу.

Тому метою нашої статті є аналіз основ етнокультурологічної підготовки майбутнього фахівця в умовах створення акмесередовища освітнього закладу.

Здійснивши науковий аналіз усних і письмових джерел української етнопедагогіки, М. Стельмахович [Стельмахович 1997: 13], Б. Ступарик [Ступарик 1995: 15], Є. Сявавко [Сявавко 2002: 19], Ю. Руденко [Руденко 2007: 11], В. Сухомлинський [Сухомлинський 1997: 17] та інші стверджують: народна дидактика репрезентує цілісну освітню систему, якій притаманна своя термінологія, у якій відображено світогляд народу, його погляди на формування особистості відповідно до властивих їй внутрішніх психолого-педагогічних закономірностей розвитку. У цій системі об'єднано загальні й специфічні елементи навчально-пізнавального процесу. Саме життєдіяльність та самореалізація творчого потенціалу особистості є основою її загальнолюдських потенційних можливостей. Це лежить в основі етнокультурологічного компонента підготовки майбутнього фахівця.

А проблема досягнення індивідом вершин професійної майстерності, його вдосконалення та самовдосконалення, розвиток і саморозвиток як особистості вирішується за допомогою акмеологічного освітнього середовища. Акмеологічне

середовище – це середовище, що прагнення до успіху, до творчості, до високих результатів діяльності, до досягнень кожної особистості, коли смтає престижно якісно працювати, якісно викладати, навчатися, вести науковий пошук, дотримуватись морально-правових норм взаємодії.

Створення духовного продукту індивіда – результат реалізації змісту акмеології як науки інтегративної, складовими якої є і філософія, і культурологія, і народознавство, і психологія, і сама педагогіка та етнопедагогіка. Тому створення відповідного акмесередовища навчального закладу вимагає і етнокультурологічної підготовки кожної особистості.

Організація та проведення нашого дослідження вимагають вибору певного орієнтира, який дозволить виявити закономірні зв'язки в системі етнокультурологічної підготовки майбутнього вчителя в умовах акмесередовища навчального закладу. Таким орієнтиром буде формування етнопедагогічної компетентності майбутнього педагога.

І. Бех [Бех 2012: 3], О. Березюк [Березюк 2015: 2], О. Вознюк [Вознюк 2014: 5], В. Каплінський [Каплінський 2015: 7], Л. Лук'янова [Лук'янова 2012: 9], В. Струманський [Струманський 1996: 14] та інші підкреслюють інтегративну природу педагогічної компетентності й пояснюють це тим, що її джерелом є різні сфери культури. Причетність до різних сфер культури зумовлена соціальним характером і перспективністю діяльності педагога й передбачає його залучення до загального світу цінностей. Одним із джерел педагогічної компетентності, що забезпечує вдосконалення педагогічного професіоналізму, є етнопедагогічна культура.

Поняття «етнопедагогічна культура» Н. Лисенко визначає як «соціально-педагогічний феномен, що характеризує міру оволодіння традиційною педагогічною культурою народів, розуміння виховної сутності її цінностей, їх адекватного застосування в сучасній практиці навчання й виховання» [Лисенко 2011: 8]. Дослідниця вважає, що етнопедагогічна культура має об'єктивний та суб'єктивний аспекти. Об'єктивним аспектом є етнопедагогічна культура суспільства, суб'єктивним – етнопедагогічна культура особистості, яку характеризують етнопедагогічна свідомість, етнопедагогічне мислення, етнопедагогічна діяльність. До структури етнопедагогічної свідомості входять відповідні знання, стосунки, ставлення, мотиви. Її вершиною є етнопедагогічна самосвідомість.

О. Ткаченко [Ткаченко 2013: 20] запропонувала власне трактування етнопедагогічної культури. Вона вважає, що до її структури входять такі компоненти: когнітивний (система знань етнічного характеру, освіченість у сфері певної дисципліни), емоційно-ціннісний (морально-етична спрямованість свідомості: потреба та інтерес до етнопедагогічної діяльності, інтеріоризація етнічних цінностей, культурна ідентифікація), діяльнісний (система етнокультурних та етнопедагогічних умінь і навичок; прагнення до етнопедагогічної самоосвіти та саморозвитку; досвід етнопедагогічної діяльності), професійно-особистісний (етнічні якості, морально-психологічна вихованість, морально-вольові якості).

Г. Русин, розглядаючи етнопедогогічну культуру, вважає, що вона охоплює все різноманіття проявів дійсності та є складноієрархізованою динамічною системою. Як частина загальної культури, вона безпосередньо пов'язана з економічним, моральним, естетичним, політичним та іншими аспектами культури суспільства. Оскільки етнопедагогічна культура характеризує міру оволодіння традиційною педагогічною культурою народів, можна передбачити її тісний взаємозв'язок з різними сферами культури [Русин 2021: 12].

Етнопедагогічна компетентність, відображаючи етнопедагогічну культуру, світовий досвід виховання дітей за різними напрямками, має зв'язки насамперед з такими галузями культури, як методологічна, етична, естетична, екологічна, трудова, фізична тощо. Різні види культури є сукупністю практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства в певній галузі та характеризують особливості свідомості, поведінки й діяльності людей в конкретних сферах суспільного життя.

Етнопедагогічна компетентність базується на змісті народної педагогіки, особливо народної дидактики. Дослідники української народної педагогіки О. Вишневський [Вишневський 2006: 4], М. Стельмахович [Стельмахович 1997: 13], М. Чепіль [Чепіль 2004: 21] та ін. її складниками вважають родинознавство, батьківську педагогіку, народну педагогічну деонтологію, народне дитинознавство та інше. Подібні складники можна виокремити в системах педагогічних поглядів різних народів світу. Етнопедагогічна компетентність передбачає володіння особистістю знаннями про погляди українського та інших народів світу на дитину, родину і особливості родинного виховання дітей; на мету, завдання, принципи, правила, методи, засоби, прийоми, форми навчання і виховання підростаючих поколінь; особливості виховання патріота-лицаря та формування у дітей зорієнтованості на національне й загальнолюдське; педагогіку народного календаря та специфіку виховання засобами різних видів народного мистецтва тощо. О. Ткаченко наголошує, що етнопедагогічна компетентність – це сформована на основі етнопедагогічної культури якість фахівця, що забезпечує спроможність до розв'язання певних професійних завдань [Ткаченко 2013: 19].

Ми етнопедагогічну компетентність розглядаємо як складне інтегральне явище, як соціально-педагогічний феномен, що характеризує ступінь володіння педагогом системою етнопедагогічних знань, наявність умінь та навичок грамотно застосовувати надбання світової народної педагогіки в сучасних умовах, які дають змогу спеціалісту реалізувати гуманістичний підхід у своїй професійній діяльності та оптимально виявити власний творчий потенціал.

Основу етнокультурологічної підготовки особистості складають такі **структурні компоненти**:

1) система знань з різних галузей філософії (етика, естетика), педагогіки (загальні основи педагогіки, історія педагогіки, теорія виховання, дидактика, вікова педагогіка, родинна педагогіка, народна педагогіка), психології (загальна психологія, психологія розвитку, вікова психологія, етнопсихологія), етнографії (етнографія дитинства), що характеризується комплексністю та динамічністю;

2) усвідомлення ціннісних орієнтацій та ідеалів, соціальна зрілість, інтерес до української культури, до культури інших народів, професійне самовдосконалення, готовність до організації професійної діяльності з позицій етнопедагогічної культури;

3) інтелектуальні та практичні вміння, які дають змогу творчо застосовувати надбання світового народного педагогічного досвіду в сучасній практиці навчання та виховання дітей та молоді (аналітичні, прогностичні, проєктивні, рефлексивні, організаторські, комунікативні, прикладні);

4) високий рівень професійності психічних процесів (організація професійного мислення, уваги, уяви, пам'яті, ефективної трансформації отриманої інформації у педагогічну свідомість), професійно важливі особистісні якості (відповідальність, доброзичливість, оптимістичність, толерантність, спостережливість, емпатійність, ерудованість, індивідуальний стиль тощо);

5) адекватна професійна самооцінка, позитивна «Я-концепція», самоусвідомлення і самовизначення на засадах загальнолюдських цінностей, спроможність створити умови для самовдосконалення, самореалізації та самозбереження, визначена професійна позиція, розвиток індивідуальності в рамках певної діяльності.

На цій підставі виокремимо народознавчий, людинознавчий та особистісний напрями формування етнопедагогічної культури особистості та п'ять провідних, нерозривно пов'язаних між собою компонентів: народна фамілологія, народне дитинознавство, батьківська виховна практика, етнодидактика та народна деонтологія.

У системі етнокультурологічної підготовки особистості провідне місце належить чинникам, які визначають ставлення її до мови, культури, державності, національної самоідентифікації, до історико-культурного відродження рідної нації.

Тому в етнокультурологічну підготовку ми залучаємо знання про зміст, форми, методи етнодидактики, функціональні системи народного виховання, про народні традиції міжособистісних взаємин, етичні уявлення про ідеальну модель особистості, якій притаманні моральні чесноти (толерантність, гуманність, відповідальність, вміння швидко адаптуватись у соціумі інших етнічних груп) та інше.

Зміст етнокультурологічної підготовки включає також знання про народний досвід ведення господарства, виховання та навчання дітей і молоді в сім'ї та громаді, систему різновекторних знань про особистість та вміння використовувати їх в освітній практиці. Йдеться, зокрема, про застосування народно-педагогічних форм, методів, засобів, прийомів навчання, виховання, розвитку та формування особистості тощо.

Серед основних підходів етнокультурологічної підготовки особистості слід відзначити такі, як світоглядно-філософський, суспільно-гуманістичний, народознавчий, етногеографічно-краєзнавчий та інші.

Світоглядно філософський підхід передбачає створення умов для формування у молоді ієрархії духовних цінностей, ідеалів, переконань, необхідних, аби молоді люди відчували себе частиною цивілізованого світу й частиною українства.

Мета суспільно-гуманістичного підходу – пробудження в молоді інтересу до суспільного життя, розвиток самостійності, творчості, потреби бути активним учасником громадського життя.

Народознавчий підхід передбачає проведення організаційно-освітньої роботи серед молоді з метою пропаганди національних ідеалів, народних звичаїв, обрядів, символів, кращих зразків національної культури, забезпечення педагогічних умов для розвитку творчих здібностей особистості, її активну участь в художньо-творчій та культурно-просвітницькій діяльності.

Етногеографічно-краєзнавчий підхід посідає чільне місце в етнокультурологічній підготовці, адже саме він формує у молоді підвищений інтерес до рідного краю, традицій, обрядів, звичаїв, виховує свідомих патріотів, що шанобливо ставляться до духовних і матеріальних надбань своєї батьківщини.

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених (Л. Березівська [Березівська 2012: 1], О. Джус [Джус 2018: 6], Н. Лисенко [Лисенко 2011: 8], З. Нагачевська [Нагачевська 2007: 10], Г. Русин [Русин 2021: 12], О. Сухомлинська [Сухомлинська 2008: 16] та інші), а головне – прикладних їх аспектів свідчить, що етнокультурологічна підготовка сприяє передачі етнокультурологічного досвіду, інформації іншим поколінням; розвитку індивідуальності, що характеризується з трьох позицій. До них належать індивідуальні (природні) властивості, суб'єктивні та особистісні

характеристики (власний досвід, почуття, статус у соціумі); виховання й навчання особистості з опорою на етнокультурологічні традиції конкретного регіону; розвиток національної самосвідомості, цілісності особистості тощо.

Етнокультурологічна підготовка вимагає створення відповідного акмесередовища в певному освітньому закладі. Важливою умовою підвищення якості сучасної освіти є впровадження етнокультурологічних знань з урахуванням принципово нових поглядів на педагогічне цілепокладання, головно визначення результатів навчання не лише через їх формування, а через рівень етнокультурологічної готовності.

На важливості цього наголошували й видатні педагоги-практики. Хоча новітній термін «акмесередовище» у працях В. Сухомлинського ми не знаходимо, але сама ідея створення комплексу наукових дисциплін, об'єктом вивчення яких є людина в динаміці її саморозвитку, самовдосконалення, самовизначення в різних життєвих сферах самореалізації [Сухомлинський 1978:18], лежить в основі як теоретичного вчення, так і практичного доробку славетного українського педагога. Так, критерієм якісної освіти В. Сухомлинський вважав вміння педагога правильно організувати освітній процес, визначати мету навчання і успішно досягати поставлено мети; вміння залучати учнів до продуктивної навчальної роботи з використанням індивідуального підходу; забезпечення доступності навчання та виховання, раціональну перевірку знань та вмінь; встановлення зворотнього зв'язку в процесі набуття нових знань, розвиток і поглиблення знань у процесі вивчення нового матеріалу; засвоєння так званих «вузлів знань»; проведення широкої підготовчої роботи. Вирішальна роль тут належить не тільки педагогу, а й освітньому закладу в цілому, підручнику, методичним рекомендаціям, науково-методичному супроводу та ін. [Сухомлинський 1978: 18].

У професійній етнокультурологічній підготовці фахівців доцільно виокремити етнокультурологічні знання: загальнодидактичні та методичні. До загальнодидактичних уналежнимо знання про етнодемографічну ситуацію регіону, в якому буде працювати майбутній фахівець, знання про менталітет українського народу та національних меншин, знання про національну та народну символіку різних етнічних груп, про традиції, звичаї, обряди, символи тощо. До методичних – знання про функціональну систему етновиховання, про народну дидактику, родинну педагогіку, їх зміст, методи, засоби, форми та інше.

Критерії оцінювання етнокультурологічної підготовки формуємо, виходячи з розуміння етнокультурологічної компетентності як загальної здатності, що будується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню.

Уважаємо за доцільне застосовувати такі орієнтири і в етнокультурологічній підготовці, передусім знання етнопедагогічні, етновалеологічні, етноестетичні, етноекологічні, громадянські, етноекономічні тощо. Таким чином, зміст етнокультурологічної підготовки – це знання про народний досвід щодо навчання та виховання особистості, знання про рідну мову, народні звичаї, традиції та обряди, народні символи та обереги, знання роду та родоводу, відомості про народну гру та народну іграшку, про педагогіку народного календаря і т.д.

Отже, етнокультурологічна компетентність майбутнього фахівця є основою його етнокультурологічної підготовки. Це результат спонуки майбутнього фахівця до забезпечення наступності в оволодінні бажаним рівнем розвитку і саморозвитку, до культивування українознавчого спрямування в системі освіти.

Серед наук про людину саме акмеологія проєктує модель майбутньої людини і як індивіда, і як члена соціуму або етносу. Тому саме володіння етнокультурологічною

компетентністю є однією із сходинок для сходження майбутнього фахівця на вершину професійної майстерності.

Література

Березівська 2012: Березівська, Л. Д.: Шкільна реформа в Україні початку 90-х років XX століття як перехідний період до особистісно орієнтованої парадигми освіти. In: Педагогічна і психологічна науки України. Загальна педагогіка та філософія освіти. Педагогічна думка. Київ 2012, с.180 – 190.

Березюк 2015: Березюк, О.С.: Методичні засади формування етнокультурної компетентності особистості. In: Освітологічний дискурс 3. 2015, с. 13-21.

Бех 2012: Бех, І.Д.: Особистість у просторі духовного розвитку. Академвидав. Київ 2012.

Вишневський 2006: Вишневський, О.І.: Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич 2006.

Вознюк 2014: Вознюк, О.: Порівняльна дошкілька педагогіка. Житомир 2014. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <http://surl.li/vwgmud>

Джус 2015: Джус, О.: Григорій Ващенко і формування української виховної системи в діаспорі. Обрії. Івано-Франківськ 2018, с. 118–121.

Каплінський 2015: Каплінський, В.В.: Методика викладання у вищій школі. Вінниця 2015.

Лисенко 2011: Лисенко, Н.В.: Етнопедагогіка в системі педагогічних наук. Етнопедагогіка дитинства. Київ 2011, с.525-528.

Лук'янова 2012: Лук'янова, Л.Б.: Неформальна освіта дорослих як невід'ємна складова освіти впродовж життя. In: Вісник Черкаського університету. Серія: 272 Педагогічні науки. Вип. 1 (214). 2012, с. 94-97.

Нагачевська 2012: Нагачевська, З.: Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ 2007.

Руденко 2007: Руденко, Ю., Губко, О.: Українська козацька педагогіка. Київ 2007.

Русин 2021: Русин, Г. А.: Тенденції розвитку української етнопедагогіки на західноукраїнських землях (1772-1939 рр.). Житомир 2021. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <http://eprints.zu.edu.ua/33455/1/avt-Rusyn.pdf>

Стельмахович 1997: Стельмахович, М. Г.: Українська народна педагогіка. ІЗМН. Київ 1997.

Струманський 1996: Струманський, В.П.: Емпірична практика фізичного виховання через українські народні ігри та забави. In: Початкова школа. 10. 1996, с. 51- 53.

Ступарик та ін. 1995: Ступарик, Б.М., Моцюк, В.Д.: Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939 рр.). Коломия 1995.

Сухомлинська 2008: Сухомлинська, О.: Історія педагогіки як наука. Енциклопедія освіти. Київ 2008, с. 367–370.

Сухомлинський 1977: Сухомлинський, В.: Серце віддаю дітям. Київ 1977.

Сухомлинський 1978: Сухомлинський, В.: Батьківська педагогіка. Київ 1978.

Сявавко 2002: Сявавко, Є.І: Українська етнопедагогіка. Львів 2002.

Ткаченко 2013: Ткаченко, О. М.: Теоретико-методичні засади формування етнопедагогічної компетентності майбутніх вчителів гуманітарного профілю: автореф. дис. ... д-а пед. наук: 13.00.04. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Кіровоград 2013

Чепіль 2004: Чепіль, О.: Українознавчі курси. In: Освітнє слово. 14–15. 2004, с. 5

Summary

In the article, the concept of ethnopedagogical competence is explored as the foundation for the ethnocultural training of future specialists in the context of creating an acme-environment in educational institutions. The concepts of "ethnopedagogy" and "ethnodidactics" are outlined and analyzed, and the principles of natural conformity and cultural conformity in the pedagogical process are elucidated in contemporary scientific literature. The study defines the essence of the concept of "ethnopedagogical culture," identifies its components, and describes effective directions for its implementation in the educational process.

Key words: ethnopedagogy, ethnodidactics, cultural conformity, ethnocultural training of future specialists, acme-environment, ethnopedagogical culture.

ПОСТАТЬ НА ТЛІ ДОБИ: ПЕРСОНАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1930-Х РОКІВ

Біловус Галина

Львівський національний університет імені Івана Франка

halyna.bilovus@lnu.edu.ua

У сучасній науковій та бібліографічній практиці особлива увага відводиться осмисленню і дослідженню творчого спадку найвидатніших представників українства. Серед значної кількості довідково-бібліографічних видань в українській літературній та історичній бібліографії поважне місце займають біобібліографічні та персональні покажчики, що є синтезом думок відомих учених, практиків, громадських діячів, а також сприяють розкриттю документних масивів. Не випадково ще в праці *Огляд української історіографії* Д. Дорошенка [Дорошенко 1923], опублікованій в Празі 1923 р., персональна бібліографія істориків посіла визначне місце в структурі дослідження автора. На сьогодні питання вивчення персонального наукового доробку діячів містить цілий комплекс науково-дослідницьких проблем, що потребують докладного розгляду і вирішення.

Серед персональних бібліографічних посібників, присвячених визначним особистостям, вагоме місце займають бібліографічні покажчики, опубліковані на сторінках галицьких часописів 1930-х років. Пропоноване дослідження передбачає огляд персональних бібліографічних покажчиків відомих громадських діячів, істориків, українських прозаїків і поетів, літературна творчість й діяльність яких припала на першу половину ХХ ст. Як підкреслює О.В. Ясь, «хронологічно персональні бібліографії вчених охоплюють не тільки означений період, а й творчий доробок попередніх років, оскільки спадщина дослідників протягом різних етапів діяльності та життя являє нерозривну єдність» [Ясь 1996 : 12]. Тому розглянемо найвагоміші персональні бібліографії, опубліковані в українських часописах *Дзвони* (1931–1939), *Дажбог* (1932–1936), *Українська книга* (1937–1939).

Вдалою спробою створення персональної бібліографії слід вважати укладений Антоніною Струтинською бібліографічний покажчик праць українського історика, філософа, громадського діяча, репрезентанта державницької школи в українській історіографії В'ячеслава Липинського [Струтинська 1932 : 490–499], опублікований у 1932 р. на сторінках часопису *Дзвони*. У покажчику подано окремі бібліографічні описи видань творів і публікацій В. Липинського українською та іноземними мовами за 1908–1932 рр. в хронологічній послідовності. Це, зокрема, публікації на сторінках українських, австрійських, польських, чеських періодичних видань: *Дзвони* (Львів), *Діло* (Львів), *Записки НТШ* (Львів), *Стара Україна* (Львів), *Студентський Вісник* (Прага), *Український Голос* (Перемишль), *Хліборобська Україна* (Відень), *Час* (Краків) та ін. Усього включено 126 бібліографічних записів, з яких 106 – публікації В. Липинського і 20 – література про нього. У бібліографічному масиві документів 17 позицій підписані псевдонімом В. Правобережець і 5 – без підпису (б. п.).

Однак укладач висловлює застереження щодо повноти усіх публікацій, що вийшли з-під пера В. Липинського, наголошує на необхідності уточнення авторства

низки публікацій, які за змістом подачі матеріалу, стилем їх викладу, ймовірно, належать В. Липинському, який працював тоді редактором часопису *Дзвони*. А. Струтинська наголошує на тому, що це не є повний список творів, акцентує на необхідності його поповнення, особливо у зв'язку з оприлюдненням листування В. Липинського (через 10 років після смерті діяча згідно з його заповітом), а також розкриття псевдонімів, анонімів, криптонімів і т. ін., що значно полегшило б роботу укладача.

Слід наголосити, що започаткований у тогочасній галицькій періодиці персональний бібліографічний показник, що висвітлював доробок видатного українського історика, філософа, публіциста, політичного діяча і дипломата В'ячеслава Липинського (1882–1931), став основою для подальших бібліографічних досліджень, свідченням чого є низка укладених бібліографічних показників: *В'ячеслав Липинський – історик, державник, патріот (до 140-річчя від дня народження)* [Мусіна, Русанівський 2022], *В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби* [Яременко 2007], *“Добрый дипломат, справжній державний муж, великий український патріот”: до 130-річчя від дня народження В'ячеслава Казимировича Липинського* [Черкасова, Левчук 2012] та ін.

Серед публікацій галицької періодики 1930-х років особливої уваги заслуговують *Матеріали до бібліографії Б. Лепкого: (Спис писань Б. Лепкого, що вийшли особними книжками)*, підготовлені Євгеном-Юлієм Пеленським. Згаданий бібліографічний реєстр праць Б. Лепкого опубліковано в часописі *Дзвони* за 1933 р. [Пеленський 1933 : 90-95]. У передмові укладача зазначено, що на запрошення редакції *Дзвонів* Є.-Ю. Пеленський погодився укласти бібліографічний показник видань поета, однак лише за умови, що бібліографічні матеріали міститимуть тільки окремі (книжкові) видання. Це видається цілком зрозумілим, оскільки впродовж 35 років своєї літературної діяльності Б. Лепкий публікував свої твори чи не в усіх українських часописах (починаючи з *Діла* (1895 р.), *Зорі*, далі *Літературно-наукового вістника*, закінчуючи такими, як *Літопис Червоної Калини*, *Дзвони*, *Дажбог* та чимало інших), а також закордонних. Тому укласти повну бібліографію його творів і публікацій про нього за досить короткий час було б неможливим.

З цієї ж причини укладач не вводить у персональний бібліографічний показник значну кількість (близько сотні) рецензій про поета; не подає точної бібліографії творів Б. Лепкого, перекладених іноземними мовами – німецькою, польською, чеською, словацькою, англійською та ін. У передмові до показника Є.-Ю. Пеленський зазначає, що поза увагою залишились малюнки Б. Лепкого, чимало з яких було репродуковано, особливо різноманітні проекти віньєток, заставок, ініціалів та інших графічних прикрас; музичні композиції на слова Б. Лепкого, як, наприклад, Василя Барвінського, Михайла Гайворонського, Філарета Колесси, Бориса Кудрика, Станіслава Людкевича, Дениса Січинського та ін.

Матеріали до бібліографії (всього – 86 бібліографічних записів) структуровано за такими розділами:

I. Поезія і белетристика (51 бібліографічний запис).

II. Книжки діточі і для молоді (6 бібліографічних записів).

III. Наукові книжки (подано список наукових і науково-популярних праць – 14 бібліографічних записів. Значно розширили б цей розділ бібліографічні відомості про видання, які редагував Б. Лепкий, це, зокрема, трьох- і п'яти томне видання творів Т. Шевченка зі вступом і коментарем до них, окремі видання творів Т. Шевченка, як *Кобзар*, *Повісті*, *Гайдамаки* тощо, далі – повні видання чи збірки творів І. Котляревського, П. Куліша, Марка Вовчка, окремі твори Є. Гребінки, С. Руданського; відтак – збірники творів *Струни* (*Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів*) та ін.

IV. Переклади (15 бібліографічних записів). Слід зазначити, що укладач і тут обмежився, подаючи лише бібліографію літературних перекладів.

Всередині розділів матеріал систематизовано за хронологією (1898–1933 рр.), а в межах року – за алфавітом. Через нестачу місця в часописі *Дзвони* у бібліографічних записах не подаються відомості про друкарні, використовуються скорочення, наприклад Львів – Л. тощо.

Є.-Ю. Пеленський зазначає, що використав *Бібліографію писань Богдана Лепкого* (по 1923 р.), яку у свій час уклав Зенон Кузеля (*Золота Луна*, Берлін, 1924), доповнивши її новими матеріалами і виправивши неточності в окремих описах у попередньому виданні, оскільки бібліографію Б. Лепкого З. Кузеля укладав, перебуваючи в еміграції.

Ці ж причини (проживання і творча діяльність в еміграції, де виходила велика кількість різних часописів і в різних місцевостях; європейське значення поетичної творчості митця, що сприяло публікаціям статей про автора та перекладам його віршів іншими мовами) позначилися і на спробах укладання Є.-Ю. Пеленським персонального бібліографічного покажчика” Є. Маланюка [Пеленський 1933 : 75-77], який був опублікований у часописі *Дажбог* 1933 р. як бібліографічний додаток до літературно-критичної статті *Евген Маланюк*. Зазначені бібліографічні матеріали містять збірки поезій Є. Маланюка, рецензії на них, їх переклади іншими європейськими мовами (німецькою, французькою, чеською, польською), передмови до перекладів, статті на літературні теми, інформативні замітки як у вітчизняних, так і закордонних виданнях.

На жаль, репрезентовані у бібліографічних матеріалах позиції не пронумеровані, не дотримано також загальноприйнятого хронологічного чи абеткового розміщення документів в межах підрозділів, що, очевидно, пояснюється прикладним характером бібліографічного додатку і обмеженням місця у часописі.

Слід зазначити, що такі бібліографічні доповнення до ґрунтовних персональних бібліографій І. Котляревського й Лесі Українки зустрічаємо й на сторінках *Української книги*. Зокрема, Теокист Пачовський уклав *Бібліографічний показник віршів про І. Котляревського* [Пачовський 1939 : 15-16] (всього 20 позицій), доповнивши бібліографічний показник О. М. Горещького *Бібліографія творів І. Котляревського та писань про його життя й літературну діяльність* (Одеса, 1929) віршами, написаними на честь поета з 1838 по 1906 рр. і опублікованими як в окремих книжкових виданнях творів українських поетів, так і в часописах. Бібліографічні записи укладач подав у хронологічній послідовності. Сюди ж автор додав і публікацію Марії Фуртак-Деркач *Друковані твори Лесі Українки, що не ввійшли до збірних видань “Книгоспілки”* [Фуртак-Деркач 1937 : 23-25], представлену у двох підрозділах *Вірші* (9 позицій) і *Оповідання* (4 позиції).

Вагомим внеском в українську бібліографію є персональний покажчик, присвячений творчості діячів *Руської Трійці* [Пеленський 1937], який уклав Євген-Юлій Пеленський. Автор дослідження наголошує на тому, що «скласти бібліографічний покажчик праць про “Русалку Дністрову”, чи загалом про т. зв. “галицьке відродження” – і легко, і важко. Легко, бо майже всі ті праці друкувалися у Львові, легко доступні. Але й важко, бо тих праць – дуже багато» [Пеленський 1937 : 290].

Покажчик (всього 196 бібліографічних записів) подає найважливіші видання поетичних творів М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького та їх однодумця М. Устиновича. Їхні прозові твори та публікації про них, в кінці – список бібліографічних покажчиків. Однак до розділу 1 *Важніші поетичні писання творців “Русалки”* не включено численні передруки поетичних творів у часописах, антологіях, шкільних читанках і т. д., адже це непомірно збільшило б покажчик. Розділ 2 *Прозові писання творців “Русалки” і важніші писання про них в 1900 р. включно* може видатися дещо незвичайним, не зовсім традиційним, оскільки безпосередньо поруч з публікаціями

прозових творів самих авторів подано і праці про них. До розділу 3 *Бібліографічні списки* не ввійшли всі ті бібліографії, що хоч і подають матеріал про “Русалку Дністрову”, але не є спеціально їй присвячені, як, наприклад, загальна бібліографія І. О. Левицького, покажчики О. Огоновського, що скрізь згадуються у вступних розділах про окремих письменників у його історії літератури тощо. Принцип розміщення матеріалу – хронологічний, охоплює публікації, що презентують галицьку літературу за період від 1836 до 1848 рр., а подальші роки, лише ту, яка пов’язана з Я. Головацьким, І. Вагилевичем чи М. Устияновичем.

Загалом, наведені в галицьких часописах 30-х років ХХ ст. персональні бібліографії визначних постатей, в основному, були приурочені до ювілейних річниць літературної, громадської діяльності, дат життєвого шляху і висвітлюють їх внесок в національно-культурне і суспільне життя українського народу.

Таким чином, практика укладання персональних покажчиків окресленого періоду мала важливе значення для подальшого розвитку методики створення бібліографічних посібників такого типу та не втрачає своєї актуальності і на сучасному етапі.

Література

- Дорошенко 1923 : Дорошенко, Д.: Огляд української історіографії. Прага 1923.
- Мусіна, Русанівський 2022 : В’ячеслав Липинський – історик, державник, патріот (до 140-річчя від дня народження): бібліографічний список. Національна історична бібліотека України; упоряд.: Зейтуна Мусіна, Кирило Русанівський. Київ 2022.
- Пачовський 1939 : Пачовський, Т. Бібліографічний показник віршів про І. Котляревського. Іп: Українська книга. Чис. І. 1939, с. 15-16.
- Пеленський 1932 : Пеленський, Є.-Ю.: Бібліографічні замітки (Евген Маланюк). Іп: Дажбог. Чис. 4. 1933, с. 75-77.
- Пеленський 1933 : Пеленський, Є.-Ю.: Матеріали до бібліографії Б. Лепкого: (Спис писань Б. Лепкого, що вийшли особними книжками). Іп: Дзвони. Чис. 2. 1933, с. 90-95.
- Пеленський 1937 : Пеленський, Є.-Ю.: Матеріали до бібліографії “Русалки Дністрової”. Іп: Дзвони. Чис. 6-7. 1937, с. 290-295; Чис. 8-9. 1937, с. 368-370.
- Струтинська 1932 : Струтинська, А.: Бібліографічний показник до писань Вячеслава Липинського. Іп: Дзвони. Чис. 6. 1932, с. 490-499.
- Фуртак-Деркач 1937 : Фуртак-Деркач, М. Друковані твори Лесі Українки, що не ввійшли до збірних видань “Книгоспілки”. Іп: Українська книга. Чис. І. 1937, с. 23-25.
- Черкасова, Левчук 2012 : «Добрий дипломат, справжній державний муж, великий український патріот»: до 130-річчя від дня народження В’ячеслава Казимировича Липинського: бібліографічний покажчик. ДВНЗ «Запорізький національний університет»; уклад.: Е.А. Черкасова, О.В. Левчук. Запоріжжя 2012.
- Яременко 2007 : В’ячеслав Липинський: постать на тлі доби: бібліографічний покажчик літератури. Публічна бібліотека ім. Лесі Українки; уклад. Л.П. Яременко. Київ 2007.
- Ясь 1996 : Ясь, О.В.: Персональна бібліографія істориків діаспори (1945–1991 рр.). Іп: Бібліотечний вісник. № 2. 1996, с. 10-16.

Summary

Personal bibliographic indexes published on the pages of Ukrainian periodicals: *Dzvony* (1931–1939), *Dazhbog* (1932–1936), *Ukrainian book* (1937–1939) were analyzed. The peculiarities of the process of preparation of these indexes, the principles of placing the material, the method of bibliographic description of documents are considered. Emphasis is placed on the importance of personal bibliographic manuals for preserving information about the achievements of outstanding scientists, writers, and public figures, the importance of their contribution to the intellectual and spiritual development of Ukrainian society.

Keywords: personal bibliography, biobibliography, bibliographic indexes, bibliography, bibliographical description, history of Ukrainian bibliography, periodicals.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ В ПОЛЬЩІ: КУЛЬТУРНІ МІФИ Й СТЕРЕОТИПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Гетка Йоанна

Варшавський університет

Насенко Галина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Міграційні рухи в сучасному світі спонукають до активізації порівняльних досліджень у культурології. Науковці цікавляться сприйняттям представниками різних національних культур одне одного, загальними позитивними/негативними враженнями, від яких залежить психоемоційний стан суспільства. У європейській культурології порівняння етнічних/культурних/соціальних цінностей розвиваються зокрема із акцентом на «вимірювання». У зв'язку з цим варто згадати праці Геерта Хофстеде, який у 80-х роках ХХ століття започаткував порівняльні міжкультурні дослідження, а також його вимірювання «національної культури». Його справедливо вважають засновником парадигми, що враховує культурні елементи в міжнародній економіці, комунікації й організації виробництва. Пізніше він розробив також модель організаційних культур, го висновки є базою для новітніх розробок у менеджменті, психології тощо

Взаємодію української й німецької культур, що активно відбувається на півдні України ще з часів ХVІІІ ст., досліджує Н.В. Кондратенко (дет: <https://cutt.ly/rel28tBU>). З-поміж останніх назовемо публікацію Центру Мірошевського, що оприлюднив результати зміни позитивних вражень українців про поляків у 2023 році порівняно з 2022

Міжнародний проєкт „«Welcome to Polska!» Analysis of the integration of young Poles and Ukrainians after 24/02/2022 for encouraging the adaptation of Ukrainian students in Poland”, здійснюваний за підтримки Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, спрямований на аналіз культурної взаємодії між молодими українцями та їхніми польськими ровесниками як підсумок року, що минув після інтенсифікації контактів, спричиненої вимушеною еміграцією з України. Він зосереджений на оцінці знань один про одного у порівнянні з досвідом 2022 – 2023 років, оцінках культурних відмінностей, визначенні найбільших викликів і потреб, пов'язаних із культурним шоком, пережитим молоддю (<https://cutt.ly/3el24YFe>).

За офіційними даними, з початку повномасштабного російського вторгнення 24.02.2022 з України втекли понад 8 млн осіб, з них близько 1,5 млн отримали тимчасовий притулок у Польщі. Нині називають цифру 900 тисяч. Серед цих людей є велика група молоді, що обрала навчання в польських університетах – 50 000. Окрім завдань вивчення та опанування польської мови, вони зіткнулися з інтеграційними проблемами, пов'язаними з культурними відмінностями між поляками та українцями. Польські студенти також опинилися в стані збентеження. Формальна участь українських студентів у заняттях як студентів, а не просто вільних слухачів відбулася з жовтня 2022 року.

Відсутність достовірних знань є сприятливим середовищем для міфів про ідентичність і культуру. На цих міфах базується сучасна пропаганда, яка використовує, з одного боку, проросійські настрої (як у Польщі, так і в Україні), а з іншого — антиукраїнські погляди в Польщі та антипольські в Україні, що найчастіше походять із радянського періоду. Розпалювання конфліктів, нагадування про історичні суперечки, провокування проблем у двосторонніх відносинах є постійними елементами стратегії та дискурсу росії, яка прагне дестабілізувати Європу, особливо Центральну та Східну, як сферу свого впливу та як буферну зону.

У цій статті ми зосередимося на результатах анкетування, що відбувалося в листопаді-грудні 2023 року в трьох університетах України й Польщі: Київському національному імені Тараса Шевченка, Варшавському й Лодзькому. В опитуванні брали участь три фокус-групи респондентів: українці в Україні, українські студенти, які переїхали до Польщі після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року і вступили до польських університетів, та польські студенти. Тут і далі відповідно позначатимемо першу групу опитуваних: студенти КНУ імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут філології, спеціальності: «Українська мова і література, західноєвропейська мова»; «Українська й англійська мови: переклад і редагування»; «Польська мова і література, англійська та литовська мови»; «Слов'янські мови й літератури, перша – польська». Друга група: українці, що навчаються в Лодзькому університеті на спеціальності «Студії польські з англійською мовою» та у Варшавському університеті на спеціальності «Культурознавство Центральної та Східної Європи», третя група: поляки, які студіюють на кафедрі Культурознавства Центральної та Східної Європи Варшавського університету.

Цей розділ дослідження зосереджено на уявленнях молоді про українське й польське суспільства, стереотипи щодо культурних і мовних особливостей. До участі було залучено понад 100 респондентів. Їм було запропоновані твердження про українське й польське суспільства, з якими слід було погодитися на шкалі від 1 до 6, де 1 означає незгоду чи відсутність знань, а 6 – повну згоду або найвищу оцінку знань. Оцінки від 1 до 3 будемо вважати негативними, від 4 до 6 – позитивними.

Уявлення про толерантність і відкритість поляків українці оцінюють приблизно однаково – більшість відповідей позначено цифрою 3. Натомість поляки мають більш критичний погляд на співвітчизників, подаючи більше відповідей 1 і 2.

Питання про повсякденне життя, оцінку сфери послуг у Польщі мають приблизно однакові результати – низько оцінюють сферу послуг українці: на 1 і 3, парадоксально, але поляки теж, у їхніх відповідях превалюють оцінки 3 і 4.

Уявлення про релігійність поляків в українців трохи перебільшені, бо вони оцінюють її на 5 і 6, натомість у поляків є більше негативних відповідей – з оцінкою на 3 і 4.

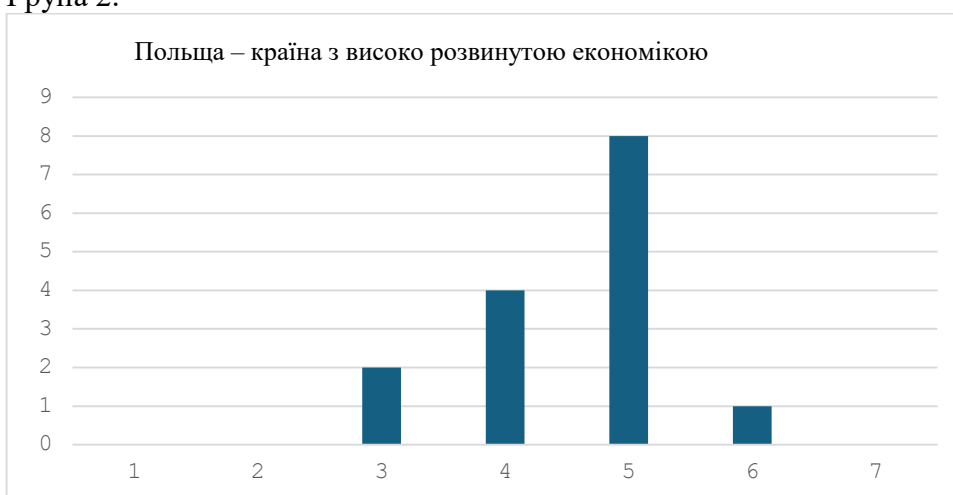
Привабливість Польщі як туристичного краю українці оцінюють залежно від досвіду – перша група набагато нижче, ніж українці в Польщі, які, можливо, вже звернули увагу на цю галузь економіки. Поляки оцінюють привабливість своєї країни посередньо – на 4 і 5.

Рівень розвитку польської економіки студенти оцінюють полярно – українці в Україні на 3 і 5, українці в Польщі – на 5, але поляки більш критично – більшість відповідей на 3 і 4. Для прикладу наведемо розподіл відповідей на це питання за графіком:

Група 1.

Група 2.

Група 3.

Політичну сполученість польського суспільства українці бачать приблизно однаково – на 3, натомість поляки оцінюють її на 5 і 6.

Процес пошуку роботи у Польщі першій групі видається більш легким, вони оцінюють цю можливість на 4 і 5, українці в Польщі більш скептичні – на 2 і 3, поляки ж переважно дають посередню оцінку – 3.

Українці в Україні вбачають подібність польської й української культур переважно на 3, 5 і 6, натомість українці в Польщі бачать більше відмінностей, погоджуючись лише на 2 і 3. Практично не погоджуються з цим твердженням поляки.

Погоджуються з твердженням, що українцям легко вивчити польську мову, переважно українці в Україні, натомість українці в Польщі, зіткнувшись з труднощами, відповідають з обранням позицій 3 і 4. Поляки ж, відповідаючи на дзеркальне питання про легкість вивчення української мови, дають більш реалістичні оцінки: на 4.

Тотожність сімейних і етичних цінностей українці в Україні оцінюють на 4 і 5, натомість українці в Польщі й поляки тут солідарні, даючи відповіді на 3 і 4.

Традиціоналізм польського суспільства впадає у вічі більше українцям в Україні, які оцінюють його на 4, 5 і 6. Натомість українці в Польщі – на 3 і 5, поляки ж на 4 і 5, але й дають негативні відповіді – тобто на 1, 2, 3.

Питання про пошанування родинних зв'язків викликає розгублення в українців в Україні, бо вони оцінюють його стан на 3, 4 і 5, українці в Польщі, мабуть, не знають відповіді, бо переважає оцінка 3, а поляки погоджуються з таким визначенням, пропонуючи оцінки 4, 5, 6.

Поляки не обговорюють накази керівництва – це твердження має позитивні відповіді в першій групі, українці в Польщі ставлять йому оцінку 5 і 6, натомість поляки не погоджуються з цим твердженням, бо в їхніх відповідях переважає оцінка 2.

Українські студенти погоджуються на 6 із твердженням про те, що польське суспільство розкріпачене / вільне, натомість поляки з цим не погоджуються, пропонуючи переважно оцінку 3.

Чи довіряють поляки своїй владі? Позитивні відповіді дають на це питання українці – на 5 і 6 відповідає перша група, більше на 4 – друга, а поляки ж не погоджуються, відповідаючи на 1 і 2. Українцям, отже, бракує знань про це.

Такий самий відгук викликає твердження про превалювання конкуренції й досягнення особистих поміж поляків – посередньо погоджуються з цим твердженням українці обох груп, даючи оцінку 3, 3 і 5, поляки ж погоджуються ще більше, пропонуючи відповіді на 4, 5 і 6.

У другій частині проаналізуємо відповіді на питання про українське суспільство, що сформульовані дзеркально.

Українці – відкритий народ. З цим твердженням погоджуються респонденти усіх груп, переважно оцінюючи його на 4.

Послуги в Україні якісні й дешеві – перша група оцінює це на 4, 5 і 6, друга – на 5, поляки ж зовсім не погоджуються, виставляючи оцінку 2 і 3.

Релігійність українців перша група оцінює на 3, друга – на 5 (але й на 3 і 4), поляки ж виставляють різні оцінки – 3, 4, 5 і 6, що вказує на розгублення й загалом погане розуміння проблеми.

Туристичну привабливість України перша група оцінює дуже високо – на 5 і 6, друга – приблизно так само, поляки ж виставляють стриманіші оцінки на 4 і 5.

Розвиток економіки в Україні всі три групи оцінюють переважно однаково – на 2 і 3. Оскільки всі студенти навчаються на гуманітарних напрямках і не володіють професійно інформацією про це, можна зробити висновок про переважно негативний образ нашої країни, сформований у повсякденній свідомості.

Політична споларизованість українського суспільства отримує переважно оцінку 3 в усіх фокус-групах, що можна прокоментувати як незнання або байдужість молоді до питань політики.

Одностайно негативно відповідають всі студенти на питання про те, чи легко в Україні знайти роботу – переважають відповіді на 2 і 3.

Подібність української культури до польської віднаходить такі відповіді: в першій групі – більше погоджуються, відповідаючи на 3, 4, 5 і 6, у другій і третій – більше не погоджуються: переважають оцінки на 2 і 3.

Полякам легко вивчити українську мову, – на це питання позитивно відповідають самі поляки – на 4 і 5, українці ж в обох групах не такі оптимістичні, надаючи перевагу цифрам 2 і 3.

Тотожність сімейних цінностей українців і поляків перша й друга група оцінюють на 3 і 4, проте є й відповіді на 5 і 6, натомість поляки демонструють радше розгубленість, оцінюючи відповіді на ці питання на 1, 3, 4 і 5.

Традиціоналістичність українського суспільства оцінено однаково – перша й друга групи на 4, проте є й відповіді 6, поляки дають оцінки 4 і 5.

Пошанівок родинних зв'язків в українському суспільстві всі групи оцінюють приблизно однаково – 4, 5, інколи на 6, тобто більшість відповідей позитивні.

Майже однаково негативно всі три групи опитаних відповідають на питання про те, чи обговорюють українці накази керівництва. Тут превалюють оцінки 1 – 3 і 4 в українських групах, і 2 і 3 – в третій, що вказує більше на розгубленість і незнання.

Відрізняються реакції на твердження про те, що українське суспільство вільне: в українських групах переважають відповіді 4, 5 і 6, натомість поляки ставлять переважно низькі оцінки: 2, 3 і 4.

Однаково негативно відповідають усі групи на питання про довіру українців до влади: з цим твердженням студенти не погоджуються, даючи відповіді 1, 2 і 3.

Досягнення особистих цілей вбачають пріоритетом українців усі опитані групи, погоджуючися із цим твердженням на 2, 3 і 4.

Українці швидше конкурують, аніж співпрацюють: тут учасники усіх груп дають приблизно однакові відповіді (посередня оцінка), що свідчить радше про незнання цих аспектів комунікації, аніж про впевненість.

Тож за результатами анкетування можна окреслити найбільш вразливі місця світогляду молоді. Українці бачать більше позитивного й подібного поміж українським і польським суспільствами, хоча їм виразно бракує знань про культуру корпоративного спілкування, особливості релігійного й політичного життя Польщі (чим далі від об'єкта, тим кращі уявлення про нього). Натомість слід відзначити загалом скептичну позицію поляків в оцінці різних аспектів культурного й суспільного життя Польщі. Позитивні уявлення про українське суспільство стосуються його визначення як не поляризованого й такого, де шанують сімейні цінності. Вражає перевага негативних (нижчих за 3) оцінок українського суспільства у площині повсякденного життя (сфери послуг), свобод, розвитку економіки, пошуку місця роботи, довіри до влади тощо. У багатьох випадках слід констатувати байдужість до проблеми або незнання. Це гостро ставить питання потреби поширення й популяризації знань про українську культуру, історію, суспільні надбання тощо, оновлення та об'єктивізацію уявлень, пов'язаних із формуванням польсько-українських культурних контактів, що, з огляду на сучасні події, важко переоцінити для безпеки обох країн. Критично потрібна популяризація польської культури серед українців та української культури серед поляків як джерела натхнення для культурного діалогу, заснованого на знаннях, і гарантії побудови добросусідських відносин у майбутньому.

Література

Hofstede G. and others 2010: Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M.: Cultures and Organizations: Software of the Mind. 3rd Edition, McGraw-Hill USA, 2010.

Hofstede 2001: Hofstede, G.: Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd Edition, Thousand Oaks CA: Sage Publications, 2001.

Summary

The article analyzes the results of a survey of Ukrainian and Polish students conducted as part of an international research project. The authors note the prevalence of positive perceptions of Ukrainian youth about Polish society and, conversely, the prevalence of negative assessments of Ukrainian culture and society by Poles. This stimulates the need to update and objectify knowledge and concepts about Polish-Ukrainian cultural contacts, which, given current events, is difficult to overestimate for the security of both countries and is a key to building good neighborly relations in the future.

Keywords: cultural stereotype, intercultural dialogue, perceptions, Ukraine, Poland, youth migration.

НАВЧАННЯ ІНОЗЕМЦІВ ВІДМІНКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОСЛІДОВНІСТЬ ВВЕДЕННЯ ВІДМІНКІВ

Швець Ганна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
h.shvets@knu.ua

Іноземці, що вивчають українську, серед основних викликів називають передусім відмінкову систему, опанування якої є особливо складним для носіїв аналітичних мов. Очевидно, що ефективна організація ознайомлення студентів з цією граматичною категорією, однією з визначальних для української мови, такою, що «тісно пов'язана з морфологічною, формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною та комунікативною структурами мови» [Вихованець, Городенська 2004: 54], є важливим лінгводидактичним завданням для фахівців з навчання української мови як іноземної (далі – УМІ) – це й обумовлює актуальність обраної проблеми.

Аналіз публікацій із теми свідчить про інтерес науковців до лінгводидактичної типології форм словозміни іменників за відмінками і числами [Мацюк 2016], системи роботи з певними відмінками (родовий – [Драпак 2014; Лялька 2009], давальний – [Муляр 2022, Новіцька 2019], знахідний [Джура 2007б], кличний – [Юзвяк 2019]), узагальнення й систематизації граматичного матеріалу про відмінки [Швець 2009], запобігання інтерференції у вживанні відмінкових форм [Кравчук 2007]. Очевидно, що проблема навчання іноземців відмінкової системи української мови є широкою і потребує висвітлення в різних аспектах: методично обґрунтована послідовність і обсяг введення відмінків, стратегія презентації та опрацювання цієї теми, система вправ, спрямованих на її опанування, контрастивні лінгвістичні дослідження, що можуть стати підґрунтям подання інформації про відмінки української мови в національно орієнтованих підручниках тощо. У пропонованій публікації зосередимося на першому з наведених питань. Мету статті – лінгводидактичне осмислення відмінкової послідовності – плануємо реалізувати через розв'язання таких завдань: проаналізувати погляди науковців на проблему та простежити різні варіанти черговості, у якій навчальні видання ознайомлюють іноземців із відмінками української мови; виявити фактори, що визначають порядок і обсяг введення відмінків; презентувати приклади лексикалізованого подання відмінкового граматичного матеріалу. Окреслені завдання зумовлюють звернення до методів аналізу, зіставлення, експертної оцінки навчально-методичних матеріалів, методичного проєктування.

Розмаїття навчальних видань з УМІ (за нашими підрахунками у 2021 р. їх було понад 500 [Швець 2021: 494-540]) демонструє і різні погляди їхніх авторів на послідовність уведення відмінків української мови. Лінгводидакти загалом одностайні щодо необхідності особливої, методично вмотивованої послідовності, однак вона, як показав аналіз наукових праць та навчальних видань, не є сталою, узгодженою (варіації

спостерігаємо навіть у працях того самого автора [Берега 2018, 2019; Джура 2007а, 2007б]). Наведемо і проаналізуємо нижче деякі її різновиди:

1. Н., Кл., Зн., М., Ор., Р., Д. [Мазурик 2017];
2. Н., Кл., Зн., Р., М., Ор., Д. [Сокіл 2010];
3. Н., Кл., Зн., Р., М., Д., Ор. [Макарова та ін. 1993];
4. Н., Кл., М., Зн., Р., Ор., Д. [Шевченко 2017; Бурак 2022];
5. Н., М., Зн., Ор., Р., Кл., Д. [Сварич 2019];
6. Н., (Кл.), М., Зн., Р., Д., Ор., (Кл.) [Джура 2007а; Мосьпан 2018];
7. Н., Зн., Кл., Ор., Р., М., Д. [Вовк та ін. 2007];
8. Н., Кл., Р., Зн., Ор., Д., М. [Джура 2007 б];
9. Н., Зн., Кл., М., О., Д., Р. [Лялька 2009];
10. Н., М., Д., Р., Зн., Ор., Кл. [Єщенко 2023: 180-181];
11. Н., М., Зн., Д., Р., Ор., Кл. [Ніколаєва та ін. 2020].

Обґрунтовуючи доцільну послідовність, науковці передусім апелюють до принципу частотності («комунікативної вартісності» [Берега 2019: 52], «частоти вживання відмінкових форм у мовленні» [Зевако 2016: 44], «частотності та регулярності, комунікативної потреби застосовувати ці форми в мовленні» [Муляр 2022: 102]). Нам не вдалося знайти інформації про дослідження, де було б статистично доведено, власне, більшу чи меншу частотність різних відмінків української мови – очевидно, такі міркування ґрунтуються на аналізі комунікативних ситуацій і характерних для них конструкцій на початковому етапі навчання. Тобто йдеться не про абсолютну частотність, уживаність, регулярність певної відмінкової форми в українській мові, а про відносну частоту використання, обмежену темами й лексикою, що становлять зміст навчання на початковому етапі опанування УМІ, власне, на певних відрізках цього етапу.

За такого підходу логіка розгортання розмовних тем у навчанні початківців зумовлює необхідність презентації відповідної відмінкової форми – ця система є усталеною для навчання слов'янських мов як іноземних. Так, польські глотедакти пропонують вводити відмінки польської мови під час вивчення її як нерідної відповідно до послідовності тем: знахідний – закупи, замовлення, розповідь про родину; орудний – розповідь про себе та свої зацікавлення і т. д. [Gębka-Wolak та ін. 2021: 95].

Зрозуміло, що ознайомлення з відмінками української мови розпочинається завжди з називного (у темі «Хто це? Що це?»), однак іноді автори книги не називають його в перших уроках, а дають цей термін пізніше, коли показують утворення наступних відмінкових форм, як, наприклад, у підручнику Д. Мазурик «Крок за кроком» [Мазурик 2017]. Далі в темі «Знайомство» подають кличний відмінок, потім (після нарощення лексичного запасу й ознайомлення з системою дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі, узгодження прикметників з іменниками) у темах «Де ти живеш?», «Коли ви народилися?» – місцевий, «Кого і що ти любиш?», «Поговоримо про життя» – знахідний, «Що в тебе є, а чого немає?», «Скільки в тебе друзів? Звідки вони?» – родовий, «Ким і з ким ти працюєш?» – орудний, «Що тобі подарувати?» – давальний. Такі теми представлено в підручнику М. Шевченко «Будьмо разом» [Шевченко 2017] – пропонується послідовність введення відмінків здається логічною й методично виправданою, так само як і інші варіанти, презентовані в навчальних виданнях, де актуальні для початкового етапу теми розташовано трохи інакше й, відповідно, черговість відмінків змінено. Отож переконуємося, що критерій частотності обмежений не лише лексичним запасом та арсеналом комунікативних ситуацій на початковому етапі

навчання УМІ (об'єктивний фактор), а й послідовністю розмовних тем, визначеною автором певного підручника (суб'єктивний фактор).

Попри різне розташування лексичних і граматичних тем у навчальних виданнях з УМІ для рівнів А1-А2, бачимо, що в багатьох із них першими серед непрямих відмінків запропоновано кличний, місцевий і знахідний, а останніми – орудний і давальний (можлива інша черговість: знахідний після місцевого, давальний після орудного).

Щодо кличного відмінка, то існує думка, що його можна вводити або другим після називного, або останнім [Джура 2007б: 198], однак автори підручників обирають переважно перший варіант (як доводять наші спостереження та аналіз І. Юзвяк [Юзвяк 2019: 199-200]), оскільки елементарні етикетні формули й початкові комунікативні ситуації («Як справи?», «Знайомство») потребують використання звертання. Інформацію про цей відмінок дають обмежено (лише щодо істот, без зауваг про чергування тощо), спрощуючи її для сприйняття початківцями. У цьому вбачаємо дію фактора доступності, з урахуванням якого вибудовують як стратегію ознайомлення з кожним відмінком (функціональні значення дають поступово, відповідно до комунікативних тем, спочатку презентують систему закінчень іменників в однині, потім прикметників, займенників та порядкових числівників в однині, пізніше – іменників та інших частин мови в множині), так і послідовність введення відмінків.

Власне, ознайомлення з місцевим і знахідним відмінками на початку навчання УМІ також умотивовано частково принципом доступності. Маємо на увазі, що місцевий відмінок є порівняно легким для засвоєння, оскільки більшість іменників жіночого, чоловічого та середнього роду має однакове закінчення *-і* (крім того, його опанування можливе вже на «додієслівному» етапі: *Де мама? – У кімнаті; Ти де? – В університеті*), а в знахідному відмінку закінчення іменників-назв неістот чоловічого та середнього роду збігається з називним. Уміння відмінювати іменники й прикметники саме в знахідному та місцевому відмінках (інші окремі форми лише вживати) зафіксоване як необхідне для рівня А1 в «Стандартизованих вимогах до рівнів володіння українською мовою як іноземною» – знання всіх відмінків передбачено пізніше, на рівні А2 [Мазурик та ін. 2020].

Доступність визначається не лише порівняно легкою системою закінчень певного відмінка, а й кількістю його значень: є думка, що спочатку для вивчення варто пропонувати моносемантичні називний, кличний, місцевий – потім усі інші полісемантичні [Джура 2007б: 197-198]). У будь-якому разі цей принцип діє частково, лише в комбінації з принципом частотності, – саме тому, вважаємо, родовий відмінок, система закінчень якого є практично найскладнішою, в більшості проаналізованих праць запропоновано вивчати не в кінці, а в середині процесу ознайомлення з відмінковою системою. Це дає змогу раніше ввести в мовлення іноземців потрібні для елементарного спілкування конструкції на означення відсутності, кількості, руху з / до якогось об'єкта, якісної характеристики, що потребують Р.в. (*немає часу, багато питань, іти з магазину, їхати до України, адреса брата, бібліотека університету, кава без цукру*).

Часто лінгводидакти пропонують вивчення родового відмінка після знахідного (а місцевий або до цієї пари, або після неї), пояснюючи це збігом закінчень іменників чоловічого роду, що називають істот (*Бачу батька; Немає батька*) [Берега 2018: 195], та можливістю протиставлення відмінків (*Я читала статтю; Я не читала статті*) [Джура, 2007б: 198]. Можемо припустити, що розташування в кількох навчальних виданнях давального відмінка після місцевого [Вовк та ін. 2007; Єщенко 2023; Макарова та ін. 1993] також викликане подібністю закінчень (іменників жіночого роду: *У нашій*

школі цікаво; *Нашій школі 50 років*). Отож логіка презентації відмінків може бути визначена і фактором формальної чи змістової подібності – однаковими закінченнями чи порівнюваними значеннями, як-от: *писати твір – не писати твору* (З. – Р.); *іти в університет – іти з університету – бути в університеті* (З. – Р. – М.).

Серед наведених вище послідовностей навчання відмінків маємо дві, де ознайомлення з орудним запропоновано раніше, ніж зазвичай (на четвертій позиції). Одна з них у посібнику, призначеному для студентів-економів і побудованому переважно на спеціальних текстах [Вовк та ін. 2007], що і вмотивовує раннє введення орудного відмінка: для наукового стилю важливі конструкції *що є чим, володіти чим, бути ким, задовольнятися чим, породжений чим* – навчальний текст «Потреби і споживачі блага» змодельовано з їх багаторазовим використанням. Друге видання адресоване іноземним студентам підготовчого факультету [Сварич 2019] – необхідність швидше надати слухачам мовні засоби для розмови про майбутню професію та читання елементарних текстів за спеціальністю, яке на пропедевтичному етапі розпочинається на другому місяці навчання, визначає потребу у вивченні орудного відмінка і конструкцій *хочу бути ким, що є чим*. Ці приклади свідчать про ще один вагомий чинник для визначення методично доцільної послідовності введення відмінків – урахування специфіки адресата, зокрема спеціальності студентів й активності певних граматичних форм у наукових текстах, на матеріалі яких організоване вивчення української мови.

Розгляньмо тепер найбільш нетипові послідовності (з наведених вище). У посібнику «Вивчаймо українську мову», наприклад, ознайомлення з місцевим відмінком, одним із найпростіших, запропоновано в останню чергу, а з родовим, найскладнішим, – одразу після називного й кличного [Джура 2007а]. З чим це може бути пов'язане? Аналіз структури й мовленнєвого матеріалу посібника дозволяє зробити висновок, що логіка представлення відмінків у ньому продиктована особливістю жанру книги: видання є фактично збіркою діалогів на побутові теми (з перекладом англійською), що супроводжуються українсько-англійським словником, лексико-країнознавчим коментарем до певних слів та фраз, поясненням граматичних форм, використаних у тексті діалогів, і невеликою добіркою вправ у кожній темі для закріплення граматичних знань. Так, після називного та кличного відмінків, проілюстрованих конструкціями діалогів «Знайомство», «Телефонна розмова», «Ранок», запропоновано матеріал про родовий відмінок, оскільки в наступному діалозі «Кав'ярня» є зразки його вживання: *ходімо до кав'ярні, сідаймо біля вікна, я не хочу соку, додати цукру*. Далі діалог «Запрошення до театру» і конструкції *рада тебе чути, п'ю каву, мушу писати статтю, що робиш у суботу, я вільна в неділю, люблю цю драму, купувати квиток на виставу* вмотивовують необхідність вивчення знахідного відмінка.

Фрази з лексемами в орудному відмінку презентовано в наступному діалозі «Новина!» (*іду в театр з Остапом, пропоную піти до крамниці одягу зі мною*), тож прокоментовано утворення й уживання цієї форми. Нарешті, у діалогах «Ранковий туалет», «Після роботи у перукарні» з'являються конструкції на позначення місця (*у лазничці, на полиці, у перукарні*) – і тому ознайомлення з відмінковою системою української мови закінчується саме місцевим відмінком. Отже, жанр навчального видання може бути одним із факторів, що визначає черговість презентації відмінків, – так, зрозуміло, що в граматичному довіднику логічно очікувати класичної послідовності (від називного до кличного) [Данилюк та ін. 2022]. До речі, саме в такому порядку можливе і ознайомлення з відмінковою системою української мови студентів-славистів

чи носіїв однієї з мов, відмінкова система якої подібна до української (польської, наприклад).

Іншу, не зовсім типову, послідовність вивчення відмінків обґрунтовано в розвідці О. Лялька, яка, «керуючись логіко-семантичним підходом та комунікативною спрямованістю» [Лялька 2009: 192], пропонує розпочати з ядра відмінкової парадигми – називного та знахідного, що позначають відповідно суб'єкт та об'єкт, на який спрямована дія, наприклад, *Самір пише вправу*. Далі, на думку дослідниці, логічним є уведення кличного відмінка, щоб запитати співрозмовника про те, що він робить, місцевого – де він це робить, орудного – чим або як він це робить, давального – щоб дізнатися про адресата дії, і, нарешті, родового, щоб заперечити дію, яку виконує агент (*Я не пишу вправи*) або висловити належність (*вправа Саміра*) [Лялька 2009: 192].

Така логіка видається цілком можливою, однак аргументи на її користь (на кшталт того, що кличний і місцевий не варто вводити раніше, бо «студент ще не може звернутися до свого співрозмовника» і «насамперед треба визначити об'єкт, на який спрямовано дію, а не місце, де вона відбувається» [Лялька 2009: 192]), є непереконливими: цілком можна звертатися до інших, вітаючись, прощаючись, запитуючи, як справи, і не цікавлячись, що саме робить зараз співрозмовник; так само місце дії може становити інтерес для мовця тоді, коли про об'єкт дії в принципі не йдеться, а необхідно дізнатися, хто де живе, перебуває, вчиться, що де розташоване. Це зайвий раз доводить, що одним із визначальних факторів, що формують послідовність вивчення відмінків в іншомовній аудиторії, є суб'єктивна логіка викладача, автора підручника, відповідно до якої розгортаються комунікативні ситуації з уживанням відповідних відмінкових форм.

Апеляція до ядра відмінкової парадигми, як ми бачили у щойно проаналізованій системі, є абсолютно логічною: лінгводидакти шукають обґрунтування методично доцільного порядку опанування відмінків у теоретичній граматиці української мови, авторитетні дослідники якої, І. Вихованець та К. Городенська, виокремлюють центральну, напівцентральну, напівпериферійну та периферійну зони. До центральної (ядра) належать називний та знахідний відмінки, оскільки «їхня суб'єктна та об'єктна субстанціальні позиції є найважливішими позиціями семантико-синтаксичної структури речення» і створюють найтиповішу «формально-синтаксичну структуру простого речення» [Вихованець та ін. 2004: 57-58]. Напівцентральність родового науковці висновують з того, що він ґрунтується на називному та знахідному, наближаючись до вираження суб'єкта і називаючи об'єкт: *Зіграй мені осінній плач калини – Калина плаче; Тоня діловито наливає з бідона води – Тоня діловито наливає з бідона воду* [Вихованець та ін. 2004: 58].

Напівпериферійність давального відмінка визначається його первинною функцією адресата дії і відповідно «позицією придієслівного другорядного члена речення, поєданого з опорним дієсловом напівслабким підрядним зв'язком» [Вихованець та ін. 2004: 58]. До периферійних мовознавці зараховують орудний, місцевий і кличний відмінки, «які у своїх первинних функціях не структурують найважливіші семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції простого речення» [Вихованець та ін. 2004: 58]. Проведений вище аналіз різних послідовностей вивчення відмінків свідчить лише про часткову кореляцію між концепціями лінгводидактів і теоретиків мови: власне, вона (кореляція) виявляється в першочерговому ознайомленні інокомунікантів з називним і знахідним відмінками – центральними відповідно до положень теоретичної граматики.

Якщо черговість вивчення відмінків української мови, як ми бачили, визначають з урахуванням багатьох факторів із орієнтацією передусім на потреби мовленнєвої практики на початковому етапі, то обсяг інформації про відмінки, вочевидь, зумовлений рівнем володіння мовою та тривалістю навчального курсу. Маємо на увазі, по-перше, що багатоманіття функціональних значень українських відмінків необхідно розкривати поступово, спочатку презентуючи основні, а на наступних рівнях додаючи менш уживані (цей аспект може бути темою окремого дослідження). По-друге, у випадку короткотривалого вивчення УМІ цілком можливе ознайомлення лише з окремими відмінками (передусім найлегшими знахідним (і найважливішим) та місцевим) та / або засвоєння граматичної інформації переважно лексикалізовано. Так, досвід викладання української мови іноземним студентам КНУ імені Тараса Шевченка (які здобувають економічну освіту англійською) в межах двадцяти аудиторних годин переконав нас, що за такої тривалості курсу не варто і навіть методично неправильно намагатися навчати відмінкової системи.

За десять практичних занять маємо можливість ознайомити слухачів зі звуковою системою мови, алфавітом, елементарними етикетними конструкціями (для вираження привітання, прощання, вибачення, прохання, подяки, згоди, заперечення, заборони, схвалення, уподобання), формувати навички студентів у діалогічному мовленні на матеріалі типових ситуацій побутового спілкування (знайомство, у місті, у кафе, хобі), однак такої кількості годин, зрозуміло, замало для опанування відмінкової системи. Тому деякий відмінковий матеріал уводимо лексикалізовано: 1) форми знахідного відмінка займенників (не називаючи цього терміна) вивчаємо в конструкціях *Як Вас / тебе / її / його звати?; Мене звати...; Я знаю його / її / тебе; Я розумію Вас / тебе; У мене є; У Вас / тебе є...? (тут необхідно звернути увагу на зміну наголосу – Менé звати ..., У мéне є ...);* 2) форми давального відмінка займенників – у структурах *Скільки Вам / тобі років? Мені ... років; Мені / тобі / нам / вам / йому / їй треба іти; Тобі / Вам подобається? Мені / нам не подобається; Дайте мені, будь ласка; Вам допомогти?;* 3) для рецептивного засвоєння пропонуємо окремі конструкції з іменниками у формі інших відмінків (*Одну каву, будь ласка; Можна ручку? Яку книгу? Каву з молоком і без цукру; Я живу в Києві і навчаюся в університеті*).

Отже, у результаті аналізу послідовностей вивчення відмінків, запропонованих у різних підручниках УМІ та обґрунтованих лінгводидактами, ми дійшли висновку, що не можна говорити про методично правильну чи неправильну систему, а лише про методично логічну / нелогічну, вмотивовану / невмотивовану відповідно до потреб конкретного контингенту інокомунікантів та збалансованого врахування різних факторів. Серед виявлених нами чинників такі: 1) частота використання певних відмінкових форм у комунікативних ситуаціях на початковому етапі вивчення УМІ; 2) доступність, що визначається легкістю / складністю системи закінчень певного відмінка та кількістю його функціональних значень; 3) необхідність першочергового ознайомлення іноземців з відмінками, що створюють найтиповішу структуру простого речення (суб'єкт – предикат – об'єкт); 4) формальна та / або змістова подібність відмінків (однакові закінчення, спільні функціональні значення); 5) потреба у використанні певних відмінкових форм у наукових текстах за майбутньою спеціальністю іноземних студентів; 6) рідна мова інокомунікантів; 7) жанр навчального видання. Організатор навчального процесу (автор посібника, викладач) ранжує названі чинники відповідно до специфіки конкретної учнівської аудиторії – так формує

оптимальну логіку розгортання розмовних тем, через які і відбувається вивчення відмінків у певній черговості.

Тривалість мовного курсу – ще один вагомий чинник, що визначає обсяг відмінкової інформації, з якою ознайомлюють студентів. Під час короткотривалого навчання варто обмежитися презентацією кількох найважливіших та найлегших відмінків (називний, знахідний, місцевий) або й відмовитися від вивчення цієї категорії взагалі – натомість давати граматичну інформацію лексикалізовано.

Порушена проблема потребує подальших досліджень у різних її аспектах, зокрема таких, як стратегія розгортання відмінкових значень кожного відмінка під час вивчення УМІ, ефективна система вправ, спрямованих на опанування цієї граматичної теми.

Література

Б е р е з а 2018: Береза, Л. О.: Навчання прийменниково-відмінкової системи української мови в іншомовній аудиторії. In: Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: Педагогічні науки. Вип. 1. Глухів 2018, с. 193-198.

Б е р е з а 2019: Береза, Л. О.: Навчання української граматики: робота над прикметниками з іншомовною аудиторією. In: Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: Педагогічні науки. Вип. 1. Глухів 2019, с. 50-56.

Б у р а к 2022: Бурак М.: Яблуко: підручник з української мови як іноземної (базовий рівень). Львів 2022

В и х о в а н е ц ь т а і н. 2004: Вихованець, І., Городенська К.: Теоретична морфологія української мови. Київ 2004

В о в к т а і н. 2007: Вовк, П. С., Радченко, В. В., Крик, Т. М.: Українська мова. На матеріалі економічних текстів: навч. посіб. для інозем. студ. вищих навч. закл. Вища школа. Київ 2007.

Д а н и л ю к 2022: Данилюк, Н., Масицька, Т., О'Браєн, Д., Рогач, О.: Основні риси граматики української мови: навч. посіб. для студ.-іноземців. Луцьк 2022.

Д ж у р а 2007а: Джура, М.: Вивчаймо українську мову! Let's learn Ukrainian. ЛА «Піраміда». Львів 2007.

Д ж у р а 2007б: Джура, М.: Порівняльно-зіставний аналіз у вивченні категорії відмінка. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 2. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2007, с. 195-200.

Д р а п а к 2014: Драпак, О.: Родовий відмінок як компонент відмінкової системи української мови пострадянського періоду і як об'єкт вивчення іноземців. In: Мова і культура (Науковий журнал). Вип.17. Т. V (173). Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2014, с. 93-131.

Є щ е н к о 2023: Єщенко Н.: Методика навчання лексики та граматики української мови в іншомовній аудиторії: навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/1wJkl4kV>

З е в а к о 2016: Зевако, В. І.: Елементи функціонального принципу вивчення місцевого відмінка студентами-іноземцями медичного університету. In: Концепція навчання комунікативній іноземній мові. НФаУ, Харків 2016, с. 43-45.

К р а в ч у к 2007: Кравчук, А.: Керування в українському синтаксисі: проблеми викладання полякам, що вивчають українську мову як іноземну. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 2. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2007, с. 167-170.

Л я л ь к а 2009: Лялька, О.: Труднощі вивчення відмінкових форм у системі функціональної граматики української мови. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 4. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2009, с. 191-198.

М а з у р и к 2017: Мазурик, Д. Українська мова для іноземців. Крок за кроком. Харків 2017.

М а з у р и к т а і н. 2020: Мазурик, Д., Антонів, О., Синчак, О., Бойко Г. Стандартизовані вимоги: рівні володіння українською мовою як іноземною А1-С2. Зразки сертифікаційних завдань: посібник. Київ 2020.

Макарова та ін. 1993: Макарова, Г, Паламар, Л., Присяжнюк, Н.: Розмовляйте з нами українською мовою. В трьох частинах. Частина II. Вступний граматичний курс. Київ 1993.

Мацюк 2016: Мацюк, З.: Типологія форм словозміни іменників у курсі української мови як іноземної. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 12. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2016, с. 144-151.

Мосьпан 2018: Методичні вказівки для іноземних студентів із вивчення відмінкової системи української мови. Частина 1 / Укл. О. П. Мосьпан. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/GewjKt5t>

Муляр 2022: Муляр, І.: Засвоєння студентами-іноземцями семантики та формальної репрезентації давального відмінка іменників. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 16. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2022, с. 101-108.

Ніколаєва та ін. 2020: Ніколаєва, Н., Любчевська-Сокур, В., Невоїт, В., Овдіюк, В., Ситник, О., Черепаха, Л.: Практична граматка української мови для іноземців. Київ 2020.

Новіцька 2019: Новіцька, О.: Комплекс вправ для вивчення давального відмінка на практичних заняттях з української мови як іноземної. In: Медична освіта. № 3. ТНМУ, Тернопіль 2019, с. 79-84.

Сварич 2019: Сварич, Н.: Українська мова для іноземних студентів (елементарний рівень): навч. посіб. Київ 2019.

Сокіл 2010: Сокіл, Б.: Українська мова за три тижні: навч. посіб. Тернопіль 2010.

Швець 2009: Швець, Г. Д.: Вивчення системи відмінювання в українській мові зі студентами-іноземцями. In: Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Київ 2009, с. 195-203.

Швець 2021: Швець, Г. Д.: Теоретико-методичні засади навчання української мови іноземних студентів гуманітарних спеціальностей: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/pbKX7To>

Шевченко 2017: Шевченко, М. Будьмо разом (A1): Українська мова для іноземців: навч. посіб. Київ 2017.

Юзвяк 2019: Юзвяк, І.: Особливості викладання кличного відмінка на заняттях з української мови як іноземної. In: Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип. 14. ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2019, с. 197-205.

Gębka-Wolak та ін. 2021: Gębka-Wolak, M., Walkiewicz, A.: Polszczyzna jako fleksyjny język docelowy. In: Dytaktyka języka polskiego jako nierodzimego. Konteksty – dylematy – trendy. Kraków 2021, с. 89-111.

Summary

The article is devoted to the topical issue of linguodidactics – the methodologically appropriate sequence of introducing cases in teaching Ukrainian as a foreign language. On the basis of the analysis of textbooks and scientific sources, ten variants of case sequence are distinguished. The objective and subjective factors that determine the order and scope of the introduction of cases are identified and analyzed. In particular, the relative frequency of case forms in communicative situations at the initial stage of learning, accessibility, formal or semantic similarity of cases, etc. Examples of lexicalised presentation of case grammatical material are presented. The methods of analysis, comparison, expert evaluation of teaching and learning materials and methodological design are applied.

Key words: linguodidactics, Ukrainian as a foreign language, case system of the Ukrainian language, functional meanings of cases, sequence of learning cases, lexicalised grammar.

ЗМІНА ПАРАДИГМИ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНОЗНАВЧИХ ОСЕРЕДКАХ ПОЛЬСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ, НА ПРИКЛАДІ ВАРШАВСЬКОЇ УКРАЇНІСТИКИ

Якубовська-Кравчик Катажина

Варшавський університет, Інститут україністики
k.jakubowska@uw.edu.pl

Замбжицька Марта

Варшавський університет, Інститут україністики
m.e.zambrzycka@uw.edu.pl

Сьогодні вища освіта переживає кризу. Центри соціальних досліджень б'ють на сполох, дедалі менше людей вірять, що вища освіта має реальне значення у професійній діяльності та гарантує фінансовий успіх. Крім того, респонденти зазначають, що вона не гарантує також успіху в особистому житті. Здається, що сьогодні важливішим за диплом вважають досвід.

Отож проведення двох додаткових років в університеті багатьом молодим людям здається, з погляду їх майбутніх успіхів, марно витраченим часом. Тому нас не повинні дивувати результати дослідження Головного статистичного управління Польщі, які свідчать: кількість випускників, котрі закінчують магістратуру, з року в рік зменшується. У 2020/2021 навчальному році 37,7% студентів завершили другий, магістерський ступінь освіти. На рік раніше 38,6%, а в 2018 році – 40,1% (<https://serwisy.gazetaprawna.pl>).

Молоді люди, які користуються послугами професійного консультування та різноманітними порадами, дізнаються, що ключову роль відіграє практичний досвід. Вони мають долучатися до різних видів роботи, проходити стажування і вже з перших років навчання формувати своє професійне резюме. Серед важливих аспектів є також участь у волонтерських проєктах та залучення до студентських організацій, оскільки це може вплинути на рішення майбутнього роботодавця щодо пропозиції роботи (<https://porady.pracuj.pl>). Набуті знання та навички повинні мати передусім прикладний характер, а професійний досвід кандидата має сприяти збільшенню капіталу компанії або установи.

У особливо складному становищі в цій ситуації опинилися гуманітарні науки. Як зазначають Маріон Краузе та Неллі Ріттер, це пов'язано не лише з тим, що «у постійно поновлюваних і нині посилених дискусіях про „кризу гуманітарних наук“, що виявляється, зокрема, у зменшенні кількості студентів, як аргумент часто наводиться не лише низька орієнтація на практичне застосування, але й змінена культура читання [...]». З появою цифрових медіа змінилася не лише доступність інформації, але й техніки читання, що, у свою чергу, впливає на засвоєння інформації (див. [Philipp 2019; Schweighauser et al. 2014]). Університетські освітні програми зіштовхуються з цими змінами у поведінці та компетенціях читачів, протиставляючись їм, зокрема, шляхом обговорення різних підходів до дидактики читання [Blum 2017]. Читання певних типів текстів, насамперед наукових, а також відповідні техніки читання <...>, які мають сприяти повному розумінню тексту та можливості його трансформації в інші письмові

продукти, такі, як конспекти (див. [Vrabl 2022]), зазвичай знаходяться в центрі уваги» [Krause, Ritter 2023:12].

З огляду на такі соціальні тенденції, необхідно замислитися над змінами, які постають перед університетами, і над тим, яку роль у цьому контексті можуть відіграти гуманітарні напрямки навчання, особливо такі нішеві, як українознавство. Хоча після повномасштабного вторгнення Росії в Україну здавалося, що розуміння того, наскільки важливим є масштабний розвиток питань українознавства, зросло, проте реальність показує: ці процеси вкрай повільні й відбуваються досить спорадично. Українознавство і надалі залишається в тісному сусідстві з русистиками в одних і тих же наукових підрозділах, що часто не сприяє його розвитку.

З огляду на такі суспільні тенденції, слід поставити питання про виклики, що постають перед університетами, і про роль, яку в цьому контексті можуть відігравати гуманітарні науки, зокрема такі вузькоспеціалізовані дисципліни, як україністика. Незважаючи на те, що після повномасштабного вторгнення Росії в Україну здавалося, що світова інтелектуальна спільнота усвідомила важливість широкого обговорення українознавства, реальність свідчить про те, що ці процеси розвиваються вкрай повільно й здебільшого фрагментарно. Зміна парадигми українознавчих студій ускладнюється необхідністю переосмислення домінувальної у західному (європейському та північноамериканському) академічному середовищі «тенденції до сприйняття України крізь російську призму» [Dudko 2023: 131]. Визнання перспективи, відмінної від імперської, вимагає перегляду знань, які впродовж багатьох десятиліть формували студії з Центрально-Східної Європи. Це необхідно, адже, як зазначає Оксана Дудко, «деколонізація славістичних та європейських студій означає переосмислення способів створення знань поза імперським центром» [Dudko 2023: 133].

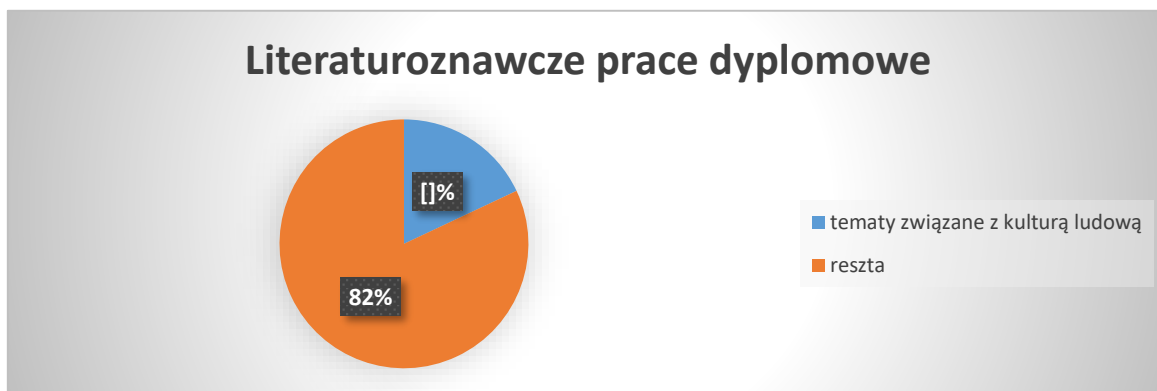
Традиційно україністика (якщо вона взагалі існує як окрема дисциплінарна одиниця) перебуває у тісному сусідстві з русистикою або включена до ширшого поля «східноєвропейських студій». Значно краща ситуація спостерігається в Польщі, де імперіальні механізми створення знань через географічну близькість і спільний досвід є очевиднішими. Однак і тут значна частина україністичних студій все ще інституційно пов'язана з русистикою. І, незважаючи на зусилля дослідників, які працюють у цих галузях, ситуація змінюється мало. Наприклад, Відділ україністики в Інституті славістики у Вроцлаві, Відділ україністики в Інституті східнослов'янських студій у Познані, Відділ україністики в Інституті східнослов'янської філології Ягеллонського університету. Дещо інша ситуація спостерігається з Інститутом україністики на факультеті прикладної лінгвістики Варшавського університету.

Це надзвичайно важливо, оскільки структуровані знання про українську літературу і культуру можна отримати майже виключно на програмах україністики. Інші спеціальності, що містять теми, пов'язані з Україною, зазвичай роблять це вибірково. Дещо краща ситуація з вивченням української мови, адже викладання її здійснюють різні мовні школи, мовні центри та інші установи. Проте курси, які вони пропонують, зазвичай не охоплюють найвищих рівнів володіння мовою. Наприклад, у Варшавському університеті викладання української мови поза основною навчальною програмою здійснює Школа Східних Мов на Факультеті Орієнталістики. Школа пропонує курси з багатьох мов, зокрема й української, на рівнях A2, B1, B2 та B2+. Проте на практиці курси на рівні B2+ проводяться у дуже малих групах або взагалі не стартують через недостатню кількість зацікавлених, адже більшість охочих записується на нижчі рівні. Курси на рівні C1 не проводяться вже декілька років через відсутність попиту серед слухачів; також групи на рівні B2+ формуються не кожного семестру. Після 2022 року інтерес до української мови суттєво зріс, проте він здебільшого стосується саме нижчих рівнів (передусім A2).

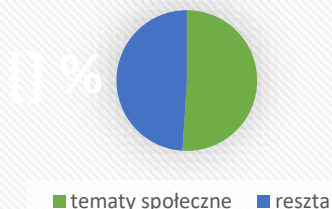
Дослідження, проведене у 2021 році серед студентів кафедри україністики Варшавського університету щодо доцільності програми вивчення україністики у поєднанні з англійською мовою, свідчить, що всі респонденти очікують, що в процесі навчання вони здобудуть підготовку до інтерпретації сучасних подій в Україні і що питання літератури входитимуть до їхніх студій. На запитання про літературну тематику респонденти відповіли, що найважливішими для них є теми, що стосуються культурно-суспільного контексту та сучасної літератури (загалом 96,5%). Дивно, однак, що лише для 3,4% опитаних важливим виявилось розуміння історико-літературного контексту, проте ніхто не вказав на важливість теоретико-літературного.

Такі преференції студентів підтверджується аналізом тем бакалаврських та магістерських робіт. Аналіз дипломних робіт (магістерських і бакалаврських) за останні десять років підтверджує результати опитування щодо значно більшого інтересу студентів до сучасної літератури. Серед вибраних тем переважають (51%) ті, що стосуються проблеми пам'яті та ідентичності (наприклад, *Реактуалізація травматичної колективної пам'яті через тіло в українській літературі на основі вибраних творів, Українська духовність і пошуки власної ідентичності після розпаду СРСР на прикладі літератури Любка Дереша, Ідентичність української діаспори в Канаді (на вибраних літературних прикладах)* та література, пов'язана з найновішими суспільно-політичними подіями (зокрема: *Драма На початку і наприкінці часів Павла Ар'є як суспільне явище, Майдан у поезії та репортажі (вибрані приклади), Зображення війни на Донбасі у творах Володимира Рафєєнка, Місце України в Європі та побудова громадянського суспільства в сучасних українських есе та ін.*).

Зацікавлення викликає також література, присвячена проблемам фемінізму, феміністичності/маскулінізму та сім'ї. Тут маємо дипломні роботи на теми: *Феміністичний дискурс в сучасній українській літературі на обраних прикладах, Образи чоловіків у прозі Юрія Андруховича (на вибраних прикладах), Сімейні відносини в українській літературі (на прикладі вибраних творів), Сім'я колись і сьогодні (на прикладі твору Івана Нечуя-Левицького „Кайдашева сім'я” і серіалу „Спіймати Кайдаша”)* та ін. Іншою помітною тематичною групою є дипломні роботи, присвячені зв'язкам літератури з народною культурою. Серед – дослідження на такі теми, як: *Образ Гуцульщини в текстах культури (на вибраних прикладах), Вишиванка в українській культурі, літературі та повсякденному житті. Традиція і сучасність, Пісня як літературний жанр. Сучасні інтерпретації фольклорних мотивів на прикладі пісень "Шум" гурту GO-A, "1944" Джамали та "Wild Dances" Руслани, Слов'янська демонологія у творчості Валерія Шевчука, Взаємозв'язок людини і природи в українській народній поезії, Українські родинно-побутові звичаї в інтерпретації письменників, Гуцульські звичаї та традиції в літературному і кінодискурсі, Астральні образи в українських народних піснях і поезії.*

Literaturoznawcze prace dyplomowe

У викладанні української літератури, на нашу думку, варто орієнтуватися на теми, напрями та жанри, які зазвичай не обговорюються в зарубіжній україністиці або обговорюються недостатньо. Однією з таких тем, дуже важливою з політичних і соціальних причин, є історична література. Її розвиток, пов'язаний із розпадом СРСР, можна спостерігати на всьому просторі колишнього СРСР як один із важливих інструментів конструювання нового визначення ідентичності незалежних націй. Рефлексія над історією пов'язана з процесом відновлення тих фрагментів власної історії, які були викривлені або замовчувані в часи тоталітаризму.

Ще однією важливою темою є література non-fiction (особистий документ та література факту). Жанри такої літератури стають особливо привабливими у періоди політичних і соціальних потрясінь, і так само, як історична література, вони набули актуальності після розпаду СРСР, особливо у зв'язку із суспільно-політичними зрушеннями доби незалежності. Особливе значення в цьому контексті мають свідчення учасників та очевидців українських революцій (Помаранчевої революції та Революції Гідності), а також осіб, що безпосередньо зіткнулися з трагедією війни на сході України. Досвід нинішньої війни спершу знайшов відображення саме в жанрах non-fiction у вигляді щоденників, спогадів, записок та реакцій свідків.

Ще одна тема, яка мало обговорюється в українських наукових колах, але останніми роками дедалі частіше заявляє про себе – це популярна література. З-поміж Найважливіших досліджень з цього питання – *Культура масова і популярна: теорії та практики* Олега Яроша і Тараса Лютого (2007), *Кітч і література. Травестії* Тамари Гундорової (2008) *Масова література в Україні* Софії Філоненко (2011) чи *Семіосфера української масової літератури: Текст. Читач. Епоха* Олени Романенко (2014). Зараз в Україні дедалі більше авторів пишуть жанрову прозу, а їхня творчість характеризується великою різноманітністю. Особливо швидко та багатожанрово розвивається жанр детектива, у якому можемо вирізнити ретро та історичні детективи Андрія Кокотюхи, детективи-трилери, до яких можна зарахувати частину творчості Василя Шкляра (*Ключ* 1999, *Самотній вовк* 2001), медичні трилери (*Танці з кістками* Андрія Сем'янківського 2022), трилер нуар (творчість Іларіона Павлюка, включно з останнім романом *Я бачу, вас цікавить п'ятьма* 2020). Важливим напрямом україномовної популярної прози є історичний роман, який порушує важливі проблеми пам'яті та ідентичності. Такі твори пише один із найпопулярніших авторів сучасної України, Володимир Лис, а також згаданий вище Василь Шкляр. Важливими є також написані жінками романи, які тематично виходять за рамки так званої «жіночої прози». Тут можна навести приклад Світлани Талан та її серії романів про війну на Донбасі (*Оголений нерв* 2017, *Повернутися дощем* 2016, *Ракурс* 2017, *Матусин оберіг* 2018, *Де живе свобода* 2020).

Важливою є також творчість Галини Вдовиченко, зокрема роман *Маріупольський процес* 2015 року.

Розвивається також феміністична проза, яка, на відміну від жанрової літератури, є одним із найобговорюваніших інтелектуальних явищ. Ця тема вже знайшла своє постійне місце як в українському, так і в польському українознавстві. Фемінізм в українській літературі аналізували, зокрема, українські дослідниці: Соломія Павличко, Ніла Зборовська, Віра Агєєва, Тамара Гундорова, Оксана Забужко. Серед польських українознавиць, які займаються питанням фемінізму, варто назвати Пауліну Олеховську, Аніелу Радецьку та інших. Ці дослідниці зосередилися здебільшого на творах Оксани Забужко, Ірен Роздобудько, Євгенії Кононенко, а також Софії Андрухович, Наталії Сняданко та Ірени Карпи. Хоча тема не є новою, питання ситуації жінок постійно перебуває у сфері зацікавлень студентів (переважна більшість яких – жінки).

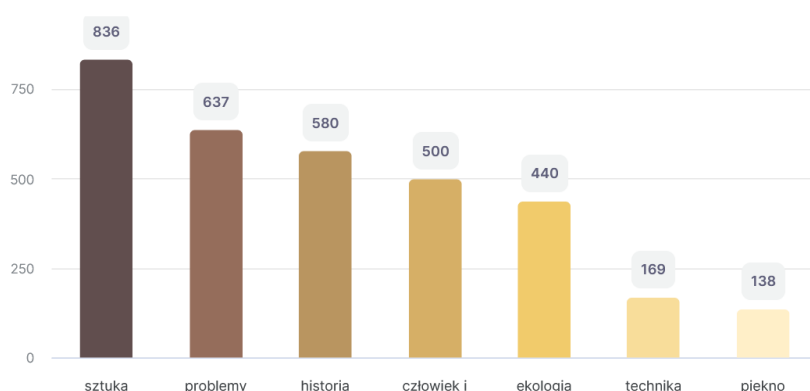
Навчальні програми з літературознавства повинні включати також тему постапокаліптичної літератури, яка – хоча й нішова – базується на універсальному почутті страху перед наслідками людської діяльності. Такий страх ніколи не покидав людство, але зараз, в умовах пандемії, війни та економічної кризи, він видається особливо актуальним. В українському контексті постапокаліптична проза зазвичай набуває «постчорнобильського» навантаження, яке, своєю чергою, відсилає до фундаментальних незалежницьких процесів в Україні [Zabuzko 2017:54]. Постапокаліптична течія займає небагато місця на карті української літератури, але в ній є автори зі сформованою літературною позицією, що користуються підвищеною популярністю серед читачів. Романи, які варто порекомендувати студентам-українознавцям, це, наприклад: *Очамиря (Повість безврем'яних літ)* 2003 року чи *Хвороба лібенкрафта* 2010 Олександра Ірванця, трилогія Юрія Щербака: *Час смертохристів: Міражі 2077 року* (2011), *Час Великої Гри. Фантоми 2079 року* (2012) *Час тирана. Прозріння 2084 року* (2014), чи творчість молодого автора Маркіяна Камиша (*Київ-86* 2016). Звичайно, в програмах має залишитися місце і для драматургії та поезії, які останніми роками дуже динамічно розвиваються. Програма з літературознавства, запропонована Інститутом україністики Варшавського університету, передбачає обговорення цих питань. Вони також можуть частково підніматися у рамках курсів на бакалаврських навчальних програмах, як-от: *Напрямки розвитку сучасної української літератури, Актуальні теми української літератури, Українська література XX століття, Сучасна українська література, Дискусії про ідентичність в укрлітературі XX-XXI ст.*; або ж *Вибрані питання з історії української літератури* чи *Порівняльне українсько-європейське літературознавство* в магістратурі.

Варто підкреслити, що вивчення літератури може бути пов'язане з навчанням мови. Редактори тематичного випуску журналу «Didaktik slawischer Sprachen», присвяченого ролі літератури у вивченні іноземних мов, зазначають, що „у нормативних документах з питань освітньої політики навички читання згадуються переважно в контексті компетентностей та орієнтації на дію в навчанні (пор. [Fäcke 2019]); висвітлюється питання про те, наскільки (літературні) тексти є актуальними для участі студентів у соціальному та професійному житті. Ця компетенційна орієнтація встановлює певні рамки для використання літератури в класі (іноземної) мови, оскільки результати навчання та питання оцінювання, а також перевірки ефективності навчання потребують уточнення (пор. [Pağan та інші. 2021]). Крім того, література в класі є як предметом, так і навчанням (пор. [Ahrens 2012]): Мову можна вивчати, щоб читати нею літературні тексти, які використовуються протягом усього процесу навчання. Художні тексти дають змогу учням не лише вдосконалити свої мовні навички, а й глибше зрозуміти відтінки даної мови” [Hargañner & Gernot Howanitz 2023: i].

У 2023 році ми провели опитування, яке охопило студентів I та II курсів I ступеня навчання (бакалаврат) та студентів II курсу II ступеня (магістратура). Ми попросили вказати п'ять заголовків української прози, поезії та есе, які – прочитані на заняттях чи за власною ініціативою – справили на студентів найбільше враження. Переважна більшість студентів на рівні бакалаврату вказали твори сучасної літератури (переважали імена Павла Ар'є, Марії Матіос, Юрія Андруховича), студенти вказували твори, пропоновані їм у навчальній програмі та обговорювані на курсах української літератури, під час яких ці твори ще читаються польською мовою. Усі зазначені твори – проза. Один раз студентом було названо твір із давнішої літератури (*Наталка Полтавка*). Результати опитування вказують, що до початку вивчення українознавства студенти взагалі не знали творів української літератури, а ознайомилися з ними вже в університеті. Видно також, що найбільше зацікавлює їх сучасна проза. Серед опитаних студентів магістратури ситуація була дещо іншою, хоча й там більшість названих респондентами заголовків становили тексти XX-XXI століття. Натомість значно більше місця займали твори початку XX століття (зокрема періоду Розстріляного Відродження). Респонденти частіше вказували твори, які не входили до програми навчання та не були перекладені польською мовою, що й не дивно, адже переважна більшість з них – це громадяни України, зокрема й біженці, які прибули до Польщі після 24 лютого 2022 року. Це люди, які здобули вищу освіту першого ступеня переважно в Україні. На відміну від опитуваних першого ступеня навчання, серед улюблених творів вони вказували як прозу, так і поезію.

Варто підкреслити, що навчання літератури може бути пов'язане з навчанням мови. В опитуванні, проведеному у 2020 році серед студентів україністики Варшавського університету «Навчальні посібники для вивчення української мови та культури для студентів», як найпривабливішу тему занять студенти відзначили мистецтво в широкому розумінні цього слова, до якого також належить література.

3. Postaw punkty w zależności od tego za jak ważne uważasz poniższe tematy w nauce języka ukraińskiego

Наприклад, у підручнику *Українською про культуру* Катажини Якубовської-Кравчик, Світлани Романюк і Марти Замбжицької знаходимо граматичні вправи, адаптовані до текстів з української літератури. Тут використовуються як фрагменти творів класичних авторів, як Григорій Сковорода, так і сучасних, як Марина Левицька. Посилання на українську літературу та на різноманітність її функціонування в суспільстві має на меті стимулювати уяву студентів та спонукати їх до самостійних роздумів. Отож у підручнику знайдемо завдання та запитання на зразок: *Використайте*

зразки з попередніх завдань; Чого Ви очікуєте від книжок із такими обкладинками?, Якою повинна бути обкладинка, щоб зацікавити читача? Подискутуйте. Думки запишіть. Література є також хорошою темою для написання розлогіших письмових робіт (до прикладу: Напишіть рецензію на будь-який твір чи збірку художніх творів).

Підручник, який було створено саме для набуття студентами компетентності формулювати усні та письмові висловлювання про літературу, є *Розмовляємо про літературу*. Підручник із завданнями Катажини Якубовської-Кравчик, Марти Замбжицької та Світлани Ковпик. Завдання в підручнику складено таким чином, що вони спонукають студентів писати довші висловлювання на літературні теми, пояснювати окремі терміни, висловлювати власну думку (завдання типу: *На підставі тексту та власних знань допишіть риси, які притаманні літературі non-fiction*; *Поясніть українською мовою, що таке сага*; *Напишіть есе (мінімум 250 слів) на одну з нижче поданих тем...*). Інші завдання підготовлено з метою розвивати знання про українську та польську літературну термінологію (*Випишіть із тексту лексику, пов'язану з поняттям літературного процесу*), розширити лексичний запас, пов'язаний з літературним процесом (*Продовжіть ряд близьких за значенням термінів: документалістика, нефіктивна література*; *Поєднайте назву і значення наведених термінів...*). Студентів заохочують також самостійно формулювати дефініції та пояснювати конкретні поняття (завдання типу: *Поясніть українською, що таке* (далі подається конкретний термін)). Деякі завдання укладено шляхом добору термінології до вже готових визначень чи часткових характеристик (*До якого жанру відносяться подані нижче словосполучення? Виконуючи завдання, використовуйте терміни в рамці*. Терміни звичайно наведені в рамці, а речення та еквіваленти речень, що характеризують ці терміни, – в колонках. Студенти повинні вирішити, яка характеристика стосується конкретного терміна). Інші вправи спрямовані на розвиток польської та української лексики, пов'язаної з літературознавчою термінологією та вмінням описувати жанри (*Допишіть по одному прикметнику до україномовного та подайте по 5 прикметників до польськомовного визначення термінів*). Деякі завдання спонукають студентів висловлювати власну думку у формі монологу під час занять.

Про важливість такого типу підручників і міждисциплінарних предметів свідчить той факт, що студенти-українознавці у своїх дипломних роботах, пов'язаних з літературою, часто обговорюють теми, пов'язані з лінгвістикою або перекладом, мовною еквівалентністю тощо (наприклад, *Проблематика мовної еквівалентності в українському перекладі роману Ольги Токарчук «Бігуни»*, *Семантика та структурно-граматичні особливості назв творів української літератури першої половини XIX ст.* та інші). Таких посібників у Польщі небагато, а оскільки студенти, які вивчають українську мову з нуля, зобов'язані писати дипломні роботи українською, то такі підручники дуже потрібні. З їх допомогою ми хочемо спонукати майбутніх українців досліджувати важливі питання, пов'язані з українським літературним процесом та його зв'язками з політичним і суспільним контекстом, вказувати на актуальні проблеми літератури та надавати інструменти для їх компетентного аналізу.

Література

Dudko 2023: Dudko, O.: «Przekraczając studia „europejskie” i „słowiańskie”: czy badania dotyczące Ukrainy mogą przekształcić te dziedziny?». In: Konteksty. Polska Sztuka Ludowa. 4. 2023 (343), s. 127-135.

Hargaßner, Howanitz 2023: Hargaßner, J. & Howanitz, G.: *Editorial*. In: «Didaktik slawischer Sprachen Lese- und Literaturdidaktik», 2 (2023) Insbruk 2023, s. i.

Krause, Ritter 2023: Krause, M., Ritter, N.: Lesen als Prozess: Empirische Befunde und didaktisches Potenzial. In: Didaktik slawischer Sprachen. Lese- und Literaturdidaktik. 2. 2023. Insbruk 2023.

Zabużko 2017: Zabużko, O.: *Planeta Piolun -Dowżenko-Tarkowski-von Trier albo dyskurs nowej grozy* In: *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*, ed. I. Boruszkowska, K. Glinianowicz, A. Grzemska, P. Krupa, Kraków 2017.

Електронні джерела:

<https://porady.pracuj.pl/student/czy-mgr-liczy-sie-podczas-rekrutacji-5-mitow-na-temat-studiow-i-pracy>.

<https://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/8593708,studia-magister-licencjat-statystyki.html>.

Summary

In this text, we examine emerging trends in the teaching of literary studies and Ukrainian literature at Polish universities. We provide a comparative overview of programs offered by various Ukrainian studies centers, outline observable trends in student attitudes, and conduct an in-depth analysis of the literary studies curriculum provided by the Institute of Ukrainian Studies at the University of Warsaw. Our analysis includes a review of literary studies courses available at this institute, the structure of the literature curriculum, and the instructional materials developed by the institute's faculty. Additionally, we discuss findings from surveys administered to students, highlighting key insights into their perspectives and engagement with the program.

Key words: higher education, literary studies, Ukrainian studies, textbooks

РЕЦЕНЗІЇ

«КРІЗЬ ЧАСИ. УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ТА >ЇХНЯ< НІМЕЧЧИНА» – НОВА АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ

Лазаренко Олеся

Європейський університет Віадріна у Франкфурті-на-Одері, Німеччина
lazarenko@europa-uni.de

(Рецензія на: Durch die Zeiten. Ukrainische Schriftsteller und >ihr< Deutschland. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. Dresden und München: Thelem Universitätsverlag, 2023)

Одним із перших літературних перекладів з української мови німецькою вважається збірник українських пісень і дум «Die poetische Ukraine» («Поетична Україна»), здійснений німецьким славістом Фрідріхом Боденштедтом у Штуттгарті у 1845 році [Bodenstedt 1845; Іваницька 2022: 46]. Пізніше, вже на початку ХХ ст., важливим перекладацьким нуртом у німецькомовному просторі стала діяльність українських письменників та письменниць Буковини та Галичини (що є історично зумовленим через належність цих регіонів до Австро-Угорщини), чия «міжкультурна компетентність була досить розвинутою і вони могли орієнтуватися на свої знання як вихідної, так і цільової культури, знання про очікування та ерудицію цільової літератури» [Іваницька 2022: 47]. Йдеться про такі імена вітчизняних діячів та діячок згаданого періоду, як В. Горошковський, І. Будз, О. Гузар-Павлюх, О. Кобилянська, І. Франко, К. Кракалія, О. Роздольський, І. Попович та інші, які зробили вагомий внесок у сприйняття українського художнього слова на австрійському та німецькому ґрунті – переважно на шпальтах часопису «Ruthenische Revue», переіменованого згодом на «Ukrainische Rundschau» [Матвійшин 2011: 3; Горбач 1963: 41].

Повертаючись на німецькі терени і на представлення тут антологій української літератури, необхідно згадати про те, що тут перекладали як німецькі культурні діячі-славісти, так і українські літератори, що змушені були через політичні обставини емігрувати у 20-40-х рр. ХХ ст. до Західної Європи, про що розповімо нижче. Так, зокрема, у 1942 році у Ляйпцігу вийшла збірка українських новел у перекладі Марії Мірчук «Die Scholle» («Рілля»), де були представлені твори І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, Г. Косинки, М. Хвильового [Mirtschuk 1942]. У повоєнні ж часи напрямок українсько-німецького перекладу був політично та ідеологічно розмежований через поділ Німеччини, що дозволило українській літературознавиці та перекладачці Анні-Галі Горбач пізніше зауважити: «Тоді, як у Східній Німеччині видано в першу чергу окремі твори різних письменників, збірку казок, та й по дві збірки поезій (із Шевченка та Франка) і оповідань Франка, в Західній Німеччині переважають видання, що дають ширший перегляд літературних епох чи то в ліриці, чи в прозі (на вісім позицій всього одна повість, решта ж – це **антології лірики** (погрублення наше – О.Л.) та оповідань)» [Горбач 1963: 49].

Як стверджує українська літературознавиця Олена Галета, «Жанр антології, сформований у ХІХ ст. відповідно до модерних елітаристських уявлень про літературу

як ціннісну ієрархію, протягом століття слугував засобом відбору і повторення найважливіших текстів» [Галета 2015: 432]. Цій ідеї, на нашу думку, слідували і перекладачі німецькомовних (чи іншими мовами) антологій української поезії чи прози, формуючи таким чином цілісний образ українського красномовства для читацької аудиторії в Німеччині. Це була свого роду «історія» історії розвитку української літератури, одягнута у німецькомовні шати.

Наступні антології тогочасної української поезії та прози до 90-х рр. ХХ ст. – це «Gelb und Blau» («Жовтина і блакить») у виборі та перекладі Володимира Державина [Deržavin 1948], «Spiegel und Erneuerung» («Віддзеркалення та оновлення») у перекладі Володимира Державина та у зібранні Яра Славутича [Jar Slavutyč 1949], «Die ukrainische Lyrik 1840–1940» («Українська лірика 1840–1940») у виборі Ганса Коха [Koch 1955], «Weinstock der Wiedergeburt» («Виноград відновлення») у підготовці до друку та перекладах Елізабет Коттмаєр [Kottmeier 1957], «Blauer November» («Блакитний листопад») [Horbatsch 1959] і «Ein Brunner für Durstige» («Криниця для спраглих») [Horbatsch 1970] у виданні та перекладі Анни-Галі Горбач. Важливо зауважити, що усі ці публікації здійснювалися саме на території Західної Німеччини, що насправді було дуже важко за політичних обставин: «Політичний і культурний контекст перекладу та публікації перекладених українських текстів був надзвичайно складним у Західній Німеччині. Під час Холодної війни мало хто цікавився культурою Радянського Союзу, під якою розуміли у більшості випадків російську культуру. Відповідно, українська література не була темою зацікавлення західнонімецьких літературознавців» [Ivanyska 2023: 194]. Однак, все ж таки серед названих вище укладачів та перекладачів антологій є не українці, а саме Ганс Кох та Елізабет Коттмаєр, але «усі інші переклади з української та книги про українську літературу публікувалися в Західній Німеччині виключно силами української діаспори» [Іваницька 2019: 154]

Палітра імен, творів та епох у німецькомовних антологіях української літератури надзвичайно різноманітна – від Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Тараса Шевченка до Богдана-Ігоря Антонича, Євгена Плужника, ранніх Павла Тичини та Максима Рильського. Важливим моментом у цих збірках є не тільки представлення творчості українських письменників та письменниць кінця ХІХ – початку ХХ ст., але й літераторів, знищених радянськими репресіями у 30–40-х рр. (М. Зеров, А. Кримський, М. Йогансен), і тих літературних постатей, які проживали в Німеччині і чиї твори до 90-х рр. були для українського «материкового» читача взагалі недоступними (наприклад, Тодось Осьмачка, Євген Маланюк, Юрій Липа, Юрій Клен, Оксана Лятуринська та ін.).

Після епохальних подій у кінці ХХ ст., коли впав Берлінський мур і Німеччина возз'єдналася, українсько-німецькі перекладацькі взаємини увійшли в нове русло, що ознаменувалося більш рясними німецькомовними публікаціями української сучасної літератури. Цій темі, зокрема, присвячено один з розділів монографії української літературознавиці-германістки Марії Іваницької власне на тему розвитку українсько-німецького перекладознавства, що називається «Перекладач і міжлітературні контакти в новітню добу» [Іваницька 2015: 437–514]. Серед іншого тут згадана діяльність нового покоління перекладачів та перекладачок – Алоїза Вольдана, Александра Кратохвіла, Забіне Штьор, Клаудії Дате (до речі, першої лауреатки літературної премії *Drahomán Prize*) та ін., а також новостворених перекладацьких платформ, як, наприклад, Спілка перекладачів української літератури «Трансліт», «що потужно увійшли на перекладацьке поле після 2000 р. і <...> саме завдяки їхній міжкультурній компетенції Україна отримала свій голос на культурній мапі Європи» [Іваницька 2022: 51].

Власне одним із таких голосів стала опублікована у 2023 році антологія «Крізь часи» («Durch die Zeiten»), яку уклали і підготували до друку українська славістка Олена Новікова та німецький славіст Ульріх Шваєр з Мюнхенського університету імені

Людвіга-Максиміліана [Novikova, Schweier 2023]. У книзі представлено 34 постаті української літератури – представників різних епох та літературних напрямків протягом останніх трьох століть – від Григорія Сковороди до Мар'яни Гапоненко. Це і є першою особливістю цього видання, а саме – презентація для німецькомовного читача імені та творчості Григорія Сковороди на тлі розвитку українського письменства. Нагадаймо, що попередні хрестоматії такого типу, згадані вище, починали традиційно від творчості Івана Котляревського або Тараса Шевченка.

Другою ж особливістю рецензованого видання є те, що усі представлені тут українські автори та авторки контактували у різні періоди свого життя з Німеччиною, тому підзаголовком антології «Крізь часи», є, зокрема, ще й «Українські письменники та >їхня< Німеччина». На запитання журналіста німецького літературного онлайн-порталу Томаса Ланга «Чим особлива ця антологія?» укладачка Олена Новікова відповіла: «Усе, уся книжка є чимось особливим – якщо дозволите відповісти на ваше запитання дещо розлого. Вона починається з ідеї зібрати в одному томі українських авторів, які – навмисно чи ненавмисно – контактували з Німеччиною в певний момент свого життя, і закінчується глибоко вражаючою обкладинкою та дизайном книги. Розпочинаючи проєкт у 2020 році, ми й гадки не мали, наскільки різноманітним ірізноплановим буде репертуар української літератури 17-21 століть для нас і німецької публіки» [Lang 2023].

У передмові до видання антології «Крізь часи» укладачі зауважують, що ними були обрані вірші, поеми, романи, оповідання, казки, байки, листи і спогади українських як вітчизняних, так і діаспорних авторів та авторок, які представляють широкий у часовому відтинку спектр літературної сцени – як в українських перекладах, так і в німецьких оригіналах: «Наша добірка показує розмаїття української літератури як ніколи повно і лаконічно» [Novikova, Schweier 2023: 10]. Ознайомлюючись зі змістом книги і вказаними там іменами, читач не може одразу виокремити культурні епохи чи історичні періоди української літератури, однак впадають в очі дати життя чи дати народження письменників та письменниць, що співвідносяться із певною добою.

Класична українська література тут представлена іменами Григорія Сковороди, Пантелеймона Куліша, Юрія-Осипа Федьковича, Лесі Українки, Іван Франка, Ольги Кобилянської. Література радянського періоду – це творчість Юрія Яновського та Олександра Довженка. Емігрантська література повоєнних часів, тобто після 1945 року, презентується творами Іван Багряного, Тодося Осьмачки, Віри Вовк, Емми Андіївської, Василя Барки, Ігоря Качуровського, Юрія Клена, Оксани Лятуринської, Євгена Маланюка, Яра Славутича, Остапа Тарнавського, Михайла Ореста, Богдана Кравцева, Ігоря Костецького. Представники Нью-Йоркської групи – це Богдан Бойчук і Юрій Тарнавський (а згодом також згадані вище Е. Андіївська та В. Вовк).

Надзвичайно цікавим є сюжет про сучасних майстрів та майстринь українського слова – наших сучасників: Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Наталки Сняданко, чії переклади вже знані німецькому читачеві. І зовсім несподіваним, але, на нашу думку, обґрунтованим моментом в антології є включення в неї німецькомовних авторів з українським корінням, це, наприклад, – Наташа Водін, Катя Петровська, Мар'яна Гапоненко, «мюнхенці» Наталя Гузеєва, Олександр Костинський, Олександр Мільштейн. Черговим відкриттям стало ім'я Інни Роговської – знаної більше як музикантки та композиторки, однак її поетичні мініатюри вже публікувалися у збірці української модерної літератури «Виноград відновлення» («Weinstock der Wiedergeburt») у перекладі Елізабет Коттмаєр. Отже, різні епохи, різні стилі, різні жанри, різні теми, але все має спільний знаменник – Німеччина та її культура і література. Ця країна була і є дотичною до життя усіх персонажів антології, чи творили вони українською, чи німецькою мовами.

Антологія «Крізь часи» складається із 6 розділів: «Передмова» (С. 10-16), «Вибрані твори» (С. 18-403), «Короткі біографічні відомості» (С. 405-431), «Примітки» (С. 432), «Біографії укладачів та видавців» Олени Новікової та Ульріха Шваєра (С. 433-434) та «Список джерел» (С. 435). Епіграфом укладачі обрали цитату з вірша Ліни Костенко «Біль єдиної зброї»: «Шматок землі, ти звешся Україною. Ти був до нас. Ти будеш після нас» / «Ein Teil Erde, der sich die Ukraine nennt. Es war vor uns. Es wird auch nach uns sein», Lina Kostenko.

Те, що у цій добірці поєднано поетичні та прозові твори (оповідання чи фрагменти романів), байки та поеми, сторінки щоденників чи листів та публіцистику, становить її унікальність та оригінальність на тлі раніше опублікованих німецькомовних антологій української літератури. Варто також відзначити вишукане художнє оформлення книжки ілюстраціями Олександра Мільштейна, який виступив у цій антології не тільки як автор, але також як художник та графік. В інтерв'ю літературному порталу «Баварія» укладачка Олена Новікова описує знайомство із паном Мільштейном під час презентації літературно-мистецького проєкту «eine Brücke aus Papier – Міст з паперу» в Інституті славістики Мюнхенського університету імені Людвіга-Максиміліана у 2015 році і, зокрема, зазначає: «Олександр взяв участь у цьому заході з читанням. У цьому контексті він також показав свої картини: кожна з них була чимось особливим. І коли у нас виникла ідея укласти антологію, не було жодних сумнівів, що його картини стануть ідеальним доповненням до цієї подорожі світом української літератури. Ми дуже вдячні Олександру за його картини і раді вперше представити їх німецькому читачеві у цьому виданні. Особисто для мене його картина «An der Schwelle» («На порозі») на титульній сторінці є дуже символічною для сучасної України – як щодо зображення, так і щодо назви» [Lang 2023].

Надвичайно важливим доповненням також, як нам видається, є розділи з біографіями представлених в антології авторів та авторок та джерелами німецькомовних праць за алфавітним порядком. Укладачі та видавці антології з великою увагою поставилися до дотримання авторських прав та відповідного оформлення бібліографічних покликань на опубліковані вже твори в Німеччині та Україні, що є насправді дуже помічними для тих читачів, які хотіли б глибше ознайомитися зі творчістю представлених тут письменників та письменниць. Завдяки вміщеним біографічним відомостям про самих укладачів антології «Крізь часи» Олени Новікової та Ульріха Шваєра дізнаємося про їхню активну наукову діяльність на ниві українознавчих студій в Німеччині протягом останніх двадцяти років. Слова подяки прозвучали також у «Передмові» видавцеві д-рові Віктору Гоффманнові та тогочасним працівникам Генерального консульства України у Мюнхені – Юрієві Ярмілкові та Ірині Шум.

Традиційно за вимогами жанру рецензування, окрім похвал та позитивних оцінок видання, подають також певні зауваження. З нашого боку це була би тільки одна заувага щодо оформлення змісту на початку книги – важко охопити принцип представлення тих чи інших авторів чи авторок, зокрема послідовність імен – тут не діє засада ані за алфавітом, ані за історичними віхами. Чому список починається іменами Лесі Українки (кінець XIX – початок XX ст.), Юрія Андруховича (модерна література XXI ст.), Івана Багряного (повоєнна еміграційна література другої половини XX ст.), а закінчується на творчості Юрія Тарнавською (Нью-Йоркська група 50-90-і рр. XX ст.), Мар'яною Гапоненко (наймолошою авторкою в антології) та Остапом Тарнавським (сучасник та колега Івана Багряного), залишається для нас поки що загадкою, але насправді взагалі не впливає на сприйняття антології як завершеного мистецького витвору: «Антологія споріднена з історією літератури <...>, однак структурні та історичні відмінності вирізняють її серед інших репрезентативних форм. <...> Антологія не оповідає,

а демонструє; вона спрямована на пошук актуального минулого, яке слугує матеріалом для побудови культурної ідентичності конкретної спільноти...» [Галета 2015: 516].

Коли журналіст Томас Ланг запитав німецького видавця антології Віктора Гоффманна (видавництво «Thelem»), чи є у цій збірці тексти, які були особливо близькі його серцю, або якась епоха в українській літературі, то відповідь прозвучала так: «Я вже був знайомий із текстами [Лесі] Українки і завжди із задоволенням читаю їх, навіть в інших перекладах. Згодом, під час роботи над книжкою, я постійно зосереджувався на двох текстах Ігоря Качуровського, які увійшли до антології; у нього такий унікальний, захоплений драйв і такий стрімкий тон, який треба довго шукати, особливо в німецькій поезії минулого століття. У Качуровського з віршів промовляють актуальні ідеї, а не стилістичні експерименти, і в цьому для мене є своя принада» [Lang 2023].

Ми вважаємо, що кожен з німецьких читачів і читачок, вирушаючи у цю літературну подорож, знайде у цій антології українського давнього та сучасного письменства знайде для себе щось цікаве і пізнавальне. Особливо несподіваними можуть стати імена, які в Німеччині не співвідносяться безпосередньо з Україною та її літературно-мистецькими рухами.

Література

- Галета 2015: Галета, О.: Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX – початку XXI століття. Смолоскип, Київ 2015.
- Горбач 1963: Горбач, А.-Г.: Українська література в післявоєнних німецьких перекладах. In: Сучасність. 1 (25), 1963, с. 40-55.
- Іваницька 2015: Іваницька, М.: Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах. Книги – XXI, Чернівці 2015.
- Іваницька 2019: Іваницька, М.Л.: Діяльність українських перекладачів-емігрантів у Західній Німеччині після Другої світової війни. In: Київські полоністичні студії. Т. XXXV. Київ 2019, с. 150-160.
- Іваницька 2022: Іваницька, М.: Міжкультурна компетентність перекладача у дзеркалі сучасних міжнародних контактів. In: Наукові записки. Серія: Філологічні науки. Випуск 202. Кропивницький 2022, с. 44-53.
- Матвійшин 2011: Матвійшин, О.М.: Українська проза початку XX століття в перекладах німецькою мовою: лінгвокультурний вимір. Автореферат на здобуття наук. ступеня к.ф.н. Київ 2011.
- Bodenstedt 1845: Bodenstedt, F.: Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. Cotta'scher Verlag. Stuttgart, Tübingen 1845.
- Deržavin 1948: Deržavin, V.: Gelb und Blau. Augsburg 1948.
- Horbatsch 1959: Horbatsch, A.-H.: Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts. Heidelberg 1959.
- Horbatsch 1970: Horbatsch, A.-H.: Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählungen. Tübingen und Basel 1970.
- Ivanytska 2023: Ivanytska, M.: Übersetzung und Imagologie: Das Bild ukrainischer Literatur im Spiegel ihrer Übersetzungen ins Deutsche. In: Acta Neophilologica 56 (1-2), S. 189-207.
- Koch 1955: Koch, H. (1955). Die ukrainische Lyrik. 1840–1940. Wiesbaden.
- Kottmeier 1957: Kottmeier, E.: Weinstock der Wiedergeburt. Moderne ukrainische Lyrik. Kesler Verlag. Mannheim 1957.
- Lang 2023: Lang, T.: „Durch die Zeiten“. Interview zur Antologie ukrainischer Literatur des Thelem-Verlags. [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://www.literaturportal-bayern.de/journal?task=lpbblog.default&id=3148>
- Mirtschuk 1942: Mirtschuk, M.: Die Scholle: ukrainische Novellen. Harassowitz. Leipzig 1942.
- Novikova, Schweier 2023: Novikova, O., Schweier, U.: Durch die Zeiten. Ukrainische Schriftsteller und >ihr< Deutschland. Thelem Universitätsverlag, Dresden und München 2023.

Slavutyč 1949: Slavutyč, Y.: Spiegel und Erneuerung: ausgewählte Gedichte. Frankfurt am Main 1949.

Summary

The review examines the new German-language edition of the anthology of Ukrainian literature entitled “Through Time. Ukrainian Writers and > Their< Germany“ / „Durch die Zeiten. Ukrainische Schriftsteller und > ihr< Deutschland“ (2023). The editors Olena Novikova and Ulrich Schweier set out to present to the German-speaking audience samples of Ukrainian literature over the past three centuries—from Hryhoriy Skovoroda to Marjana Haponenko, a total of 34 writers from different eras and genres. The peculiarity of this collection is that all the literary figures represented are connected to Germany to one degree or another.

Keywords: anthology of Ukrainian literature, German-speaking audience, Germany and Ukrainian writers